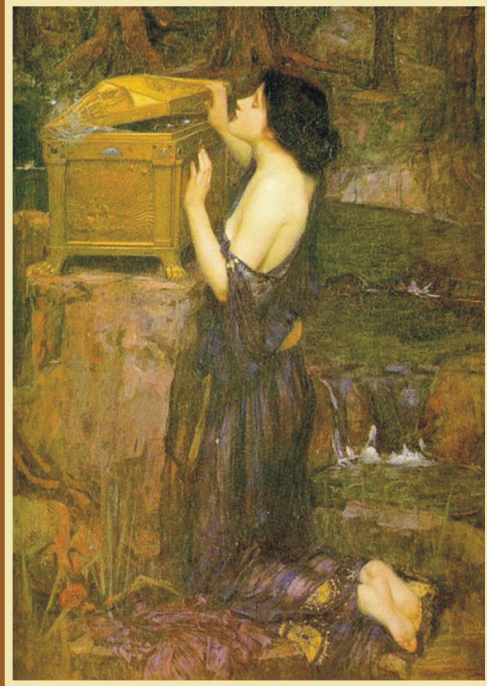

Pandora Könyvek 21.

Kalcsó Gyula

A NÉVSZÓRAGOZÁS EGYSÉGESÜLÉSE
A XVI. SZÁZADI
MAGYAR NYOMTATVÁNYOKBAN

Kalcsó Gyula

A NÉVSZÓRAGOZÁS EGYSÉGESÜLÉSE
A XVI. SZÁZADI MAGYAR NYOMTATVÁNYOKBAN

Pandora Könyvek

21. kötet

Kalcsó Gyula

**A NÉVSZÓRAGOZÁS EGYSÉGESÜLÉSE
A XVI. SZÁZADI MAGYAR NYOMTATVÁNYOKBAN**

Sorozatszerkesztő:

Prof. Dr. Mózes Mihály

A 2009-ben megjelent kötetek:

Gábos Judit: Dinu Lipatti (14. kötet)

Várady Krisztina: Poulenc: Un soir de neige (15. kötet)

Csüllög Judit: A népdal szerepe a kezdők zongoraoktatásában Magyarországon
(16. kötet)

Őrsi Tibor: Lexikológiai és szaknyelvi tanulmányok (17. kötet)

Mózes Mihály: Agrárfejlődés Erdélyben (1867–1918) (18. kötet)

Német István (Szerk.): A XX. század titkai. Európa (1900–1945) (19. kötet)

Éva Antal: Beyond Rhetoric. Rhetorical Figures of Reading (20. kötet)

Kalcsó Gyula

**A NÉVSZÓRAGOZÁS EGYSÉGESÜLÉSE
A XVI. SZÁZADI MAGYAR NYOMTATVÁNYOKBAN**

Líceum Kiadó
Eger, 2009

A borítón
John William Waterhouse: *Pandora* (1896)
című festményének részlete látható

ISSN: 1787-9671

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2009. október Példányszám: 100

Készítette: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

1. BEVEZETÉS	7
1.1. A dolgozat tárgya, célja.....	7
1.2. Alapfogalmak, alkalmazott módszerek, elméleti háttér	9
1.2.1. A névszóinflexió.....	9
1.2.2. Történeti szociolingvisztikai elemek	13
1.2.2.1. A nyelvi változók	14
1.2.2.2. A nyelvváltozatok	19
1.2.2.3. A sztenderd.....	22
1.2.2.4. A vizsgálat független változói.....	24
1.2.3. Történeti dialektológiai elemek	28
1.2.4. Korpusznyelvészeti módszerek	31
1.2.4.1. A korpusz	34
1.2.4.2. A feldolgozás módja.....	41
2. A VIZSGÁLT NÉVSZÓINFLEXIÓS VÁLTOZÓK	
MEGHATÁROZÁSA	47
2.1. A tövéghangzókkal kapcsolatos váltakozások kizárása	47
2.2. Az ortográfiai variánsok kizárása.....	48
2.3. A vizsgált változók fő típusai.....	50
2.3.1. Szociolingvisztikai és rendszerváltozók	50
2.3.2. A mintavétel hibájából részletesebben nem vizsgálható	
váltakozások	52
2.3.2.1. A T/2. birtokos személyjel egy birtokra utaló palatális	
alakjának illeszkedése	52
2.3.2.2. A főnévi essivus-modalisi rag alakjai	54
2.3.2.3. Az essivus-formalisi -KÉNT változatai	55
2.3.4. A változóként vizsgált jelenségek	56
3. A NYELVEN BELÜLI OKOK MIATT VARIÁLÓDÓ ELEMELK	58
3.1. Az E/3. birtokos személyjel zárt alakja a nyíltabbakkal szemben.....	58
3.2. A birtoktöbbsesítő jel alakjai	71
3.3. A translativus ragja.....	74
3.4. A középfokjel geminálódása	75
4. A NYELVEN KÍVÜLI OKOK MIATT VARIÁLÓDÓ ELEMELK: A	
NÉVSZÓJELEK VÁLTOZÓI.....	79
4.1. Az általános többsesjel utáni véghangzó változója.....	79
4.2. A birtokos személyjelek változói	82
4.2.1. A tárgyragos alakok.....	82
4.2.2. A T/1. birtokos személyjel zártsága.....	86
4.2.3. A T/3. középzárt alakjai és illeszkedésük.....	89

5. A NYELVEN KÍVÜLI OKOK MIATT VARIÁLÓDÓ ELEMELK: A NÉVSZÓRAGOK VÁLTOZÓI.....	95
5.1. A főnevekhez járuló ragok.....	95
5.1.1. A rendszer szilárd elemei	95
5.1.1.1. Az inessivusi és illativusi esetek és ragjaik.....	95
5.1.1.2. Az instrumentalis-comitativusi rag hasonulása.....	100
5.1.1.3. A superessivusi rag alakjai.....	107
5.1.1.4. A causalis-finalis ragjának alakjai	114
5.1.1.5. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok változói	115
5.1.1.6. Az allativusi rag alakjai.....	136
5.1.1.7. A terminativusi rag változója.....	142
5.1.2. A korlátozottabb használatú elemek: a viisszaszorulóban levő primer lativusi, locativusi és ablativusi ragok változói	143
5.1.3. A korlátozottabb használatú elemek: a keletkezőben levő ragok	145
5.1.3.1. A temporalisi rag és előzményei változói	145
5.1.3.2. Az essivus-formalisi <i>KÉPPEN</i> (> - <i>KÉPPEN</i>) alakjai	152
5.1.3.3. A distributivusi rag változatai	158
5.1.3.4. A sociativusi rag alakjai.....	161
5.2. A melléknemekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez járuló ragok.....	164
5.2.1. A melléknévi modalis-essivusi rag alakjai.....	164
5.2.2. A multiplicativusi rag illeszkedése.....	168
6. ÖSSZEGZÉS	172
6.1. Területi kötöttséget mutató váltakozások.....	172
6.2. Az írásbeliséghez köthető jelenségek.....	175
6.3. Idiolektális jelenségek.....	175
6.4. Archaizmusok és neologizmusok.....	176
6.5. Sztenderd változatnak tartható-e a korai nyomtatott írásbeliség nyelve?.....	176
6.6. Tudatos sztenderdizáció vagy spontán sztenderdizálódás?.....	177
IRODALOM.....	179
EGYÉB FORRÁSOK, SEGÉDESZKÖZÖK	183
FÜGGELÉK	184
A korpusz nyomtatványainak adatai	184

1. BEVEZETÉS

1.1. A dolgozat tárgya, célja

A könyvnyomtatás elterjedése Európában a kultúra nagymérvű átalakulását eredményezte. A „Gutenberg-galaxis” többek szerint nemcsak a tudás, az ismeretek korábban nem látott arányú terjedését tette lehetővé, hanem átformálta az emberi gondolkodást (vö. McLuhan 2001), és hozzátehetjük: az emberi nyelveket is. Az írás, valamint a nyomtatott könyv rákényszeríti a nyelvhasználót, hogy anyanyelve bizonyos jelenségeiről eltöprengjen, összevesse saját „szólásának módját” másokéval, tudatosan válasszon a rendelkezésére álló eszközökből. Az egyes nyelvekben ekkor meginduló vagy fölgyorsuló konvergens folyamatok régóta tárgyai a nyelvtudománynak. A nyelvi egységesülés vagy sztenderdizálódás, sztenderdizáció (standardization; Trudgill 1997: 77) mint történeti változás kutatása a magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban is kitüntetett terület (l. csak a bibliográfiában Bárczi, Benkő, Deme, Molnár, Pais, Papp, Szathmári munkáit). Külföldön a szociolingvisztikai szemléletmód elterjedése után nagyobb arányban foglalkoztak hasonló kérdésekkel (a standard vagy sztenderd – a dolgozatban a továbbiakban ez utóbbit használom – változatok kialakulásával és más nyelvváltozatokhoz való viszonyukkal, vö. pl. Joseph 1987; újabban Linn–MacLelland 2002; Deumert–VandenBussche 2003). A magyar történeti nyelvészet hagyományai és a szociolingvisztikai szemlélet az utóbbi években egyre inkább egymásra talál, és a nyelvi egységesülési folyamatok kutatása a legújabb eredményeket, a modern empirikus nyelvészeti vizsgálatok gyümölcsét felhasználva korábban nem látott összefüggésekre világít rá, illetőleg eddig nem tisztázott kérdések megoldásához is hozzájárul (vö. pl. Németh 2004).

Jelen dolgozat tárgya – a fent említett szociolingvisztikai szemlélet nyelvtörténeti alkalmazásának jegyében – a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első ötven évében megjelenő névszóinflexiós nyelvi változók összessége; fő célja – a szociolingvisztika és más nyelvészeti diszciplínák, többek közt a korpusznyelvészet módszereit felhasználva – megvizsgálni, értékeik milyen változószabályok alapján jelennek meg az említett korpuszban, továbbá hogyan alakul át (amennyiben átalakul) megoszlásuk a fél évszázad alatt. Választ keres arra a kérdésre is, hogy a könyvnyomtatás új kommunikációs közege új nyelvváltozatot alakít-e ki, vagy valamely korábbi lektus válik-e a könyvszövegek nyelvévé, továbbá, hogy ez a nyelv nevezhető-e sztenderd változatnak. A nyelvi változó, a nyelvváltozat és a sztenderd fogalmát a szociolingvisztikához hasonlóan értelmezi, és remélhetőleg hozzájárulhat ezen fogalmak történeti nyelvészetbeli alkalmazásához, továbbá pontosíthatja, árnyalhatja azok értelmezését. A felvetett kérdések megválaszolása érdekében vizsgálja, hogy a változóértékek aránya mennyiben

függ a könyvnyomtatás sajátos, a nyelvhasználatot vélhetően befolyásoló új kommunikációs közegétől (a műfajtól, az eredeti vagy fordítás jellegtől stb.) és mennyiben más tényezőktől (pl. a szerzők, a nyomdászok nyelvjárásától stb.). A kérdés úgy is föltehető, hogy mely nyelvváltozatok milyen nyelvi megoldásait engedi megjeleníteni a nyomtatott könyv, és melyeket zárja vagy veti ki magából.

Szükségeselemnek tartom röviden megindokolni a vizsgált időszak kijelölését. Az első fennmaradt, magyar nyelvű szövegrészeket is tartalmazó nyomtatvány Christoph Hegendorff Donatus-nyelvtanának (*Rvdimenta grammatices Donati...*, RMNy. I. 7.)¹ 1527-es krakkói kiadása, amelyben – valószínűleg Sylvester János jóvoltából – a német és a lengyel mellett magyar fordításban is szerepelnek a nyelvtani példák. Ezzel indul útjára a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség, és fejlődik töretlenül; ettől számítva a 16. század végéig összesen több mint 900 magyar nyelvű nyomtatványt tart számon a könyvtudomány. Az első néhány évtizednek nyilvánvalóan kiemelkedő jelentősége van: ekkor alakulnak ki azok az alapvető normák, amelyek a későbbi könyvnyomtatást meghatározzák. Az első fél század minden bizonnyal még a kísérletezés időszaka: ezt jól mutatja a sajtó alól kikerülő könyvek száma is: 1576-ig mindössze 196-ról tudunk, a század utolsó negyedében azonban évről évre megsokszorozódik a kiadott művek száma. MOLNÁR JÓZSEF a hangjelölést-helyesírást vizsgáló értekezésében (MOLNÁR 1963) ugyancsak ezt az időszakot választotta ki, így dolgozatom az ő munkájának folytatásaként is felfogható. Ily módon az RMNy. sorszámozása szerinti utolsó mű, amelyet a korpusz összeállításakor figyelembe vettem, Valkai András 1576-ban, Kolozsvárott kiadott históriás éneke, a *Genealogia historica regum Hungariae... Az az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről való szép historia* (RMNy. I. 368.)².

A dolgozat céljainak megvalósítása érdekében egy számítógépes korpuszt rögzítettem, amely az 1527 és 1576 közötti magyar nyelvű nyomtatványok 103 szövegrészletével megfelelően reprezentálja az időszakot. További feladatként fogalmaztam meg, hogy minden eddiginél nagyobb számú adatra, a vizsgált időszakra nézve a lehető legreprezentatívabb korpuszra alapozott megállapításokat tegyek egy viszonylag kevésbé kutatott magyar nyelvtörténeti korszak eseményeiről. A dolgozat megállapítja, hogy mely névszóinflexiók változók jelennek meg a kijelölt időszak nyomtatott nyelvemlékeiben, majd a változószabályokat úgy próbálja felvázolni, hogy az adatok megoszlását előre meghatározott szempontok szerint vizsgálja. A szociolingvisztikai változók esetében ezek a

¹ Itt és a továbbiakban a Régi magyarországi nyomtatványok c. bibliográfia (RMNy.) sorszáma szerint hivatkozom a művekre.

² Az RMNy. I. kötete szerint az 1576-ban megjelent művek közül még a 370. sorszámú nyomtatvány is magyar nyelvű, ám csak töredékes formában maradt fenn, így kihagytam a korpuszból (vö. 1.2.5.1.).

szempontok, vagyis az ún. független változók (l. 1.2.2.4.) mutatják meg, hogy milyen tényezők irányítják egy-egy alak megjelenését, azaz a változóértékek használati szabályait lehet általuk megállapítani.

A magyar szakirodalom nyelvi egységesülésről felhalmozott ismeretanyagát kiinduló- és viszonyítási pontként fogadom el, annak megállapításait legfeljebb egy-egy részletében kiegészíthetem, pontosíthatom. Bár a vizsgálattól nem várok forradalmian új eredményeket, a korpusz adatmennyisége lehetővé teszi, hogy minden eddiginél megalapozottabb megállapításokat tehessek a korai középmagyarban formálódni kezdő új nyelvváltozat: a nyomtatott írásbeliség egységesülőben levő nyelvéről. Csatlakozni kívánok továbbá ahhoz a szemléletmódhoz, amely a nyelv történeti változásainak vizsgálatát a lehető legnagyobb számú empirikus adatra alapozva, a szociolingvisztikai kutatásokban kidolgozott elméleti-fogalmi keretek között kívánja megvalósítani, ahogy SUZANNE ROMAINE megfogalmazza: „what is needed is a way of combining the rich philological tradition with recent work on quantitative methods...” [Szükséges ötvözni a gazdag filológiai hagyományt a mai kvantitatív módszerekkel...] (ROMAINE 1988: 1453).

1.2. Alapfogalmak, alkalmazott módszerek, elméleti háttér

1.2.1. A névszóinflexió

A szó a latin *in-* prefixumból és a *flecto* igéből származik, jelentése 'behajlítás'. Az inflexiót a nyelvtanok mindenütt a morfológia tárgykörébe sorolják. A legtöbb nyelvten a derivációval (szóképzés) és a kompozícióval (szóösszetétel) állítja szembe: „according to the most usual division of subjects, the field of morphology in general is divided into two major subfields: one concerned with processes of inflection [...], and the other with what are usually referred to as processes of word-formation. This latter field is then divided in turn into two smaller subfields, of which one is concerned with processes of derivation [...] and the other with processes of composition or compounding.” [A tudományterületek leggyakoribb felosztásával megegyezően a morfológiát általában két nagy részterületre osztják: az egyik az inflexió, a másik – ahogy mondani szokás – a szóalkotás eljárásaival foglalkozik. Ez utóbbi területet pedig két kisebb részterületre osztják, amelyek közül az egyik a szóképzés, a másik a szóösszetétel eljárásaival foglalkozik.] (MATTHEWS 1989: 38). A magyar szakirodalomban hasonló felosztást találhatunk, azzal a különbséggel, hogy a szerzők egy része az inflexiónak is két fajtáját különbözteti meg: a jelezést és a ragozást. KESZLER BORBÁLA ez utóbbiakat elsősorban a további toldalékolás lehetősége alapján különíti el egymástól (KESZLER 2000: 59). E fejezetnek nem lehet célja a különböző morfémafajták elhatárolásával kapcsolatos minden vitás kérdés ismertetése – azt már megtette más: T. SOMOGYI (2000) –, ám ki kell térnem a címben sze-

replő fogalom tisztázásakor kikerülhetetlen problémákra. Az inflexiós és derivációs morféma elhatárolása az egyik legtöbbet vitatott mozzanat³.

A legújabb hagyományos nyelvtani alapmű, a *Magyar grammatika* (KESZLER 2000) a következő megkülönböztető sajátságokat sorolja föl:

- **a képző** új szót hoz létre, nem része valamilyen jól szervezett kategória-rendszernek, az adott szófaji kategóriának nem minden eleméhez tehető hozzá, korlátozottan termékeny, nem kötelező elem, legbelsőbb helyzetű, más kötött morféma állhat utána, általában megtűr maga mellett más képzőt, jellemzően állhat utána jel és rag, nem szófajkötő, megváltoztathatja a szintaktikai környezetet, szinonim változatai lehetnek, több szóosztály töveire is járulhat, a szemantikai kapcsolat a tő és a képzett alak között nem mindig transzparens;
- **a jel és a rag** többé kevésbé zárt rendszert alkot, grammatikai jelentést hordoz, a szófaji kategória minden eleméhez hozzátehető, szófajtartó, nem változtatja meg a bővítési lehetőségeket, nem jellemző rá a szinonimitás, a tő és a szóalak közti szemantikai kapcsolat transzparens, több kategóriát is jelölhet egyszerre, egy szóosztály töveire korlátozódik a megjelenése (KESZLER 2000: 58–9).

Ugyanakkor megemlíti, hogy az elhatárolási kritériumok nem egyértelműek, sőt: „...a toldalékmorfémák merev elhatárolása lehetetlen” (KESZLER 2000: 58).

Egy más szemléletű alapvetés, a *Strukturális magyar nyelvtan Morfológia c.* kötetének toldalékokról szóló fejezete (KENESEI 2000) a magyar szakirodalomban fellelhető ismérveket így összegzi:

„a) Az inflexió nem változtatja meg a szintaktikai környezetet, azaz például az ige vonzatkerete megmarad.

b) A képzés szófajváltást is eredményezhet, a ragozás nem.

c) A szóképzés korlátozottan termékeny (azaz egy szemantikailag meghatározott aloszályra vonatkozik), a ragozás ezzel szemben teljesen termékeny. (Ellenpélda: az *-Ás* képző termékenysége)

d) A képzett szó könnyebben lexikalizálódhat (sajátos lexikai jelentést vehet fel), a ragozott szó ezzel szemben nem lexikalizálódik. (Ellenpéldák: *-Ás*, kicsinyítő képzők)

e) A szintaktikailag releváns ragok a képzők után, a szó végén helyezkednek el.” Hangsúlyozza továbbá, hogy ezen kritériumokkal szemben jogos kifogások emelhetők, valamint „a tipikus rag és a tipikus képző között átmeneti kategóriákat kell feltennünk” (KENESEI 2000: 129).

A külföldi szakirodalom is több-kevesebb ismertetőjegy alapján igyekszik elkülöníteni a morfématípusokat. STUMP (1998) öt kritériumot sorol föl: change in lexical meaning or part of speech, syntactic determination, productivity,

³ Vitatott még a jel és a rag kategóriájának megkülönböztetése, valamint egyes morféma jelként vagy ragként minősítése is. Mivel a jel és a rag egyaránt inflexiós toldalék, ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.

semantic regularity, closure [a lexikális vagy szófaji jelentés megváltozása, szintaktikai meghatározottság, produktivitás, jelentésbeli szabályosság, szóalakzáró helyzet] (STUMP 1998: 15–8). Ezek a szempontok nem különböznek a magyar szakirodalomban megismertektől. BOOIJ (2000) kilenc ismertetőjegyet említ, amelyek alapján megpróbálták elkülöníteni az inflexiót a derivációtól: change of word class, obligatoriness, paradigms, generality and productivity, semantic transparency, psycholinguistic differences, recursivity, syntactic relevance, order of morphemes [szófajváltás, kötelezőség, paradigmába rendeződés, általánosság és produktivitás, szemantikai transzparencia, pszicholingvisztikai különbségek, rekurzivitás, szintaktikai relevancia, morfémasorrend] (BOOIJ 2000: 361–6). Kiemeli a következőt: „whereas some linguists claim that there is no sharp demarcation between the two, and that there is a cline from prototypical derivation to prototypical inflection [...], others do make a sharp distinction which is reflected by their organizational model of the grammar...” [Míg egyes nyelvészek azt állítják, hogy nincs éles határvonal a kettő között, és fokozatos átmenet van a prototipikus deriváció és a prototipikus inflexió között, addig mások határozottan különbséget tesznek, ami visszatükröződik az organikus grammatikai modelljükből.] (BOOIJ 2000: 361). Kritériumai közül a pszicholingvisztikai különbségek és a rekurzivitás a magyar irodalomban szokatlan szempontok. Pszicholingvisztikai különbségen azt érti, hogy a derivációval létrehozott formák gyakrabban reprezentálódnak a mentális lexikonban, mint az inflexiók alakok. Átfedések azonban ez esetben is vannak: a gazdagabb és produktívabb derivációs eljárásokat alkalmazó nyelvek esetében inkább csak a kevésbé szabályos képzések jelennek meg a lexikonban, míg máshol a rendhagyó inflexiók alakok is benne lehetnek (BOOIJ 2000: 364). A rekurzivitás azt jelenti, hogy bizonyos derivációs morféma akár többször is alkalmazható ugyanazon szóalakon belül, hiszen újra és újra szükség lehet a szemantikai funkciójukra (l. pl. a magyar *egészségesség* alakot; BOOIJ 2000: 365).

KENESEI (2000) közli a külföldi szakirodalomból általa relevánsnak vélt jellemzéseket is:

„a) A szóképzés megváltoztathatja a szófajt és/vagy a lexikális jelentést; az inflexió nem.

b) Egyetlen szintaktikai környezet sem követel meg meghatározott képzőkkel létrehozott szóalakokat mások helyett, de adott mondatban csak bizonyos inflexiók végződésekkkel ellátott szavak jelenhetnek meg.

c) Az inflexió általában termékenyebb, mint a szóképzés.

d) Az inflexió szemantikailag szabályosabb, mint a szóképzés.

e) A szótárban az inflexiók szóalakok nincsenek felsorolva, a képzett szavak viszont meg lehetnek adva.

f) Az inflexió lezárja a szót a szóképzés előtt, fordítva azonban nem.” (KENESEI 2000: 130.)

Áttekintve a fentieket látható, hogy mindenütt többé-kevésbé megegyező kritériumok alapján próbálják elkülöníteni az intuitíve különbözőnek vélt morfématípusokat. Abban is viszonylagos egyetértés van, hogy a különbségtétel alól bizonyos toldalékok kicsúsznak, nem lehet merev, éles határokat vonni az inflexió és a deriváció közé.

A magyar toldalékrendszer tagjai között is vannak vitatott státusúak. Különbösen problematikus a történeti nyelvészetben alkalmazható elhatárolás megállapítása, a leíró szempontok sokszor csak bizonyos fenntartásokkal ültethetők át a diakrón vizsgálatokba. A magyar nyelvészek az inflexióos toldalékok és a képzők közé is besorolták az *-É*, *-BB*, *-IK*, *-ÉK*, *-HAT*, (melléknévi modalis-essivusi) *-N*, *-UL*, *-LAG*, *-SZOR*, *-KOR*, *-NKÉNT*, *-KÉPPEN*, *-STUL* elemeket (vö. T. SOMOGYI 2000: 65–79, 86–96). Bár ezekről T. SOMOGYI MAGDA leíró eszközökkel meggyőzően kimutatja, hogy derivációs morfémak, jelen vizsgálatban mégis a TNYt. hagyományaihoz csatlakozva sorolom be őket.

A TNYt. a kései ómagyar nominális jelmorfémái között említi a következőket: általános többesjel, birtokos személyjelek, birtoktöbbsítő jel, birtokjel, közép- és felsőfokjel, kiemelő jel; a nominális ragmorfémák közé sorolja az esetragrendszer elemein kívül (vö. KIEFER 2000: 580) az *-ul/-ül* essivus-modalisi, *-t* locativusi, *-á/-é* lativusi, *-ul/-ül* ablativusi, *-ént* essivus-formalisi, *-nként* distributivusi, *-kor* temporalisi, *-nott/-nött ~ -nött ~ -nitt*, *-ni*, *-nól/-nől ~ -nul/-nül* ún. családi helyviszonyt kifejező, *-n/-an/-en*, *-(s)t* modalis-essivusi és *-szor/-szőr/-ször* multiplicativusi, továbbá a *-stul/-stül* sociativusi, a *-képpen* essivus-formalisi és a *-lag/-leg* elemeket (KOROMPAY 1992b: 321–56). A képzőszerű jelek derivációs morfémaként való elemzését elfogadom (akár a nyelvtörténeti vizsgálatban is), azonban nem láttam célszerűnek (és nem is érzem magam arra hivatottnak), hogy letérjek a magyar nyelvtörténetírásban kitaposott ösvényekről. A vitatott ragok inflexióos morfémanak minősítését viszont bizonyos történeti szempontok is alátámasztják. A melléknévi modalis-essivusi *-N* és *-UL* ősi helyhatározóragokból alakult, a *-LAG* első eleme is az ablativusragból származik, a *-STUL* ugyancsak primer ragok összekapcsolódásával keletkezett. Az ómagyar kor végéig teljesen példátlan, hogy egy rag képzővé értékelődik át, legfeljebb képzőbokról részeként, prototipikus derivációs morfokkal⁴ összekapcsolódva szerepelhet (mint pl. a fosztóképző *n* eleme). Továbbá amíg él, használatban van az etimon (az ősi helyhatározórag), addig valószínűleg ragszerű elemként van meg a fejlemény is. A *-SZOR*, *-KOR*, *-NKÉNT*, *-KÉPPEN* toldalékok az ómagyar kori agglutináció második hullámába tartoznak. A korábban

⁴ Itt jegyzem meg, hogy a morféma és a morf terminusokat KIEFER 2000-hez hasonlóan különböztetem meg, azaz a morfémat morfoszintaktikai tulajdonságok összességeként, a morfot pedig konkrét megvalósulásként értelmezem. A morfémakat a kategória megnevezésével írom le (pl. az accusativus ragja) vagy csupa nagybetűvel jelölöm (pl. *-T*), míg a morfokat kisbetűs leírással jelenítem meg (pl. *-ban*).

kialakult szekunder ragokkal párhuzamos fejlődésük (önálló szóból, névutóból szuffixálódó elemek) a raggá minősítésüket támogatja. Külön kellene megvizsgálni, hogy ezek miért nem váltak, válhattak vonzattá, azaz miért nem fejlődtek esetragokká. Azt feltételezem, hogy az agglutinációs folyamatok lezárultáig nem lehet képzővé értékelődésről, valamint a képzőkkel való társulásról beszélni, ám azután megindulhattak ezek a változások: a 16. századi nyelvelvékben pl. a *-LAG* vagy a *-KOR* még nem olvad össze képzővel, a *-lagos*, *-kori* stb. alakok későbbi fejlemények. Hipotézisem szerint a középmagyar kortól számolni kell egy új jelenséggel, bizonyos ragok képzővé értékelődésének vagy képzőbokrokba kerülésének folyamatával. Ennek részletes vizsgálata azonban egy másik dolgozat tárgya lehetne.

Jelen dolgozatban tehát a TNYt. osztályozásához csatlakozva a KOROMPAY (1992b: 321–56) által felsorolt toldalékokat vizsgálom inflexiós morfémákként (hozzátéve, hogy a fent leírt okok miatt bizonyos jeleket eredetüket tekintve is derivációs morfémáknak tartok).

1.2.2. Történeti szociolingvisztikai elemek

A történeti szociolingvisztika vagy szociolingvisztikai szemléletű történeti nyelvészet művelésének igénye hazánkban a nyolcvanas években jelent meg (HERMAN 1982; HEGEDŰS 1986). Sajnos azóta is inkább – bár mégoly fontos, önmagukban jelentősebb előrelépést nem jelentő – elméleti alapvetéseket és a részdiszciplína elvégzendő feladatait kijelölő útmutató cikkeket lehet e tárgyban olvasni (ZELLIGER 1999; JUHÁSZ 2003). A magyar történeti nyelvészet hagyományainak részeként kutatóink mindig szem előtt tartották a nyelvi változás és a társadalmi tényezők összefüggéseit (vö. pl. BENKŐ 1957[!]: 24–6, 39–42; BENKŐ 1988: 56–63, 228–35 vagy újabban KISS 2003: 28–30), ám koherens fogalmi rendszerként, elméletként való alkalmazása sokáig váratott magára. A közelmúltban ennek megvalósításával kísérletező cikkek jelentek meg ZELLIGER ERZSÉBET tollából (ZELLIGER 1999; 2000; 2002), továbbá már doktori disszertáció is íródott e szemlélet jegyében (NÉMETH 2004), egyedülként képviselve az ilyen irányú kutatásokat ismertető monográfiákat. A külföldi munkák nagyobb számúak: több könyv terjedelmű tanulmány jelent meg a témában a hetvenes évek óta (pl. ROMAINE 1982; DENNISON 1993 vagy újabban FENNEL 2001; NEVALAINEN–RAUMOLIN–BRUNBERG 2003). A nemzetközi összefogás által is egyre határozottabban részdiszciplínává váló szemlélet fontosságát mutatja, hogy 1999-ben a *Sociolinguistics* c. nemzetközi folyóirat 13. tematikus számát teljes egészében a történeti szociolingvisztikának szentelték. Önálló folyóirata egyelőre csak online változatban hozzáférhető (<http://www.let.leidenuniv.nl/hsl%5Fshl>), ám egy másik internetes oldallal, a *Historical Sociolinguistics Network*kel (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison>) együtt így is fontos fóruma az irányzat képviselőinek. 2006 decemberében rendezték meg Belgiumban a *The*

Future of Historical Sociolinguistics [A történeti szociolingvisztika jövője] c. nemzetközi konferenciát, amely a terület ígéretes fejlődéséről és sok elvégzendő feladatról is szólt.

A történeti szociolingvisztika egyik fontos princípiuma az egyöntetűség elve (uniformation/uniformitarian principle). E szerint „azok a nyelvi folyamatok, amelyek megfigyeléseink szerint körülöttünk zajlanak, ugyanolyanok, mint azok, amelyek a múltban működtek, úgyhogy nem lehet tökéletes törés a *szinkronikus* [...] és a *diakronikus* [...] problémák között” (WARDHAUGH 1995: 22) továbbá: „a jelen változási folyamatainak ismerete a múltbeli változások magyarázatában is fölhasználható, vagy inkább fölhasználandó” (SÁNDOR 1998: 66). Ennek jegyében alkalmazhatók az ab ovo szinkrón szemléletű szociolingvisztikai módszerek a nyelvtörténeti vizsgálatokban. A szociolingvisztikai alapművek közül a PETER TRUDGILL által írott *Introducing Language and Society* c. fogalomtárból (magyarul SÁNDOR KLÁRA fordításában: *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*, TRUDGILL 1997) a történeti nyelvészet számos fogalmat használhat – és használ is. Nem elegendő azonban az elnevezések pusztá átvétele. A fogalmak mögött szemlélet és módszertan is meghúzódik, és ezek beépítése, alkalmazása jelenti az egyöntetűség elvének valódi érvényesülését. Ebből a szociolingvisztikai eszköztárból jelen dolgozat a következőket használja föl: **nyelvi változó** (és a hozzá kapcsolható fogalmi kör, pl. változószabály, belső változatosság stb.), **nyelvváltozat** (és fogalmi köre: köztes változatok, stílusváltozatok, idiolektus, szociolektusok, dialektusok, bi- vagy polidialektalizmus, kódkészlet, kódváltás stb.), **sztenderd** (és fogalmi köre: sztenderdizáció, koinésodás, kiválasztódás, megszilárdulás stb.), mindezekre nézve l. TRUDGILL (1997). Ezekkel az alapfogalmakkal a minden részletkérdésre kiterjedő teljesség igénye nélkül röviden foglalkoznom kell.

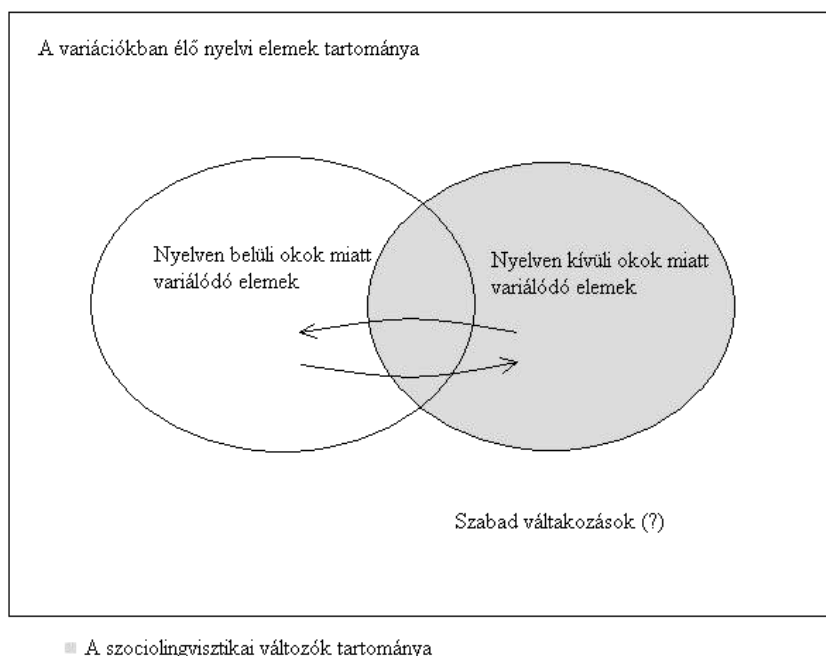
1.2.2.1. A nyelvi változók

A nyelvi változó fogalma LABOV fellépése óta használatos, és hamar önálló elmélete kialakult ki (BAILEY 1973; a variációelmélet fogalmára nézve vö. még TRUDGILL 1997: 90). Szinte minden szociolingvisztikai munkában előfordul, mégsem mutatható föl egy elfogadható, minden részletkérdésre választ adó megfogalmazás, amelyet vizsgálatom alapjának tekinthetnék. TRUDGILL szociolingvisztikai alapfogalmakat tartalmazó munkájában nem található szabatos definíció, csak azt lehet megtudni, hogy a „**VÁLTOZÓ** [= nyelvi változó] (*linguistic variable*) Olykor SZOCIOLINGVISZTIKAI VÁLTOZÓNAK is nevezett nyelvi egység, [...]. A változók lehetnek szókinsbeliek vagy grammatikaiak is, de legtöbbször hangtaniak. [...] Egy hangtani változó [...] mindenképpen egy bizonyos szócsoporthoz kötődik, amelyben az adott változatosság társadalmi változókhoz kapcsolhatóan jelenik meg...” (TRUDGILL 1997: 88). WARDHAUGH a következő tautologikus definíciót adja: „a nyelvi változó olyan nyelvi egység, amelynek azonosítható változatai vannak” (WARDHAUGH 1995: 122). Labov

újabb cikkében elkülöníti a szabad variációt a nyelvészetileg érdekestől, azonban az alábbiánál pontosabb definíciót itt sem találunk: „there are two alternative ways of saying the same thing” [két lehetőség van ugyanazon dolog kifejezésére] (LABOV 2003: 2). Úgy tűnik, hogy a szakirodalom olyannyira magától értetődőnek véli a nyelvi változó fogalmát, hogy nem tartja szükségesnek a fentebb idézeteknél pontosabban definiálni. Az első magyar szociolingvisztikai tankönyvben a következő található: „a nyelvi változó alternatív nyelvi lehetőségek – legalább kéttagú – együttese egyazon dolog, jelenség, funkció kifejezésére”, majd alább: „a szociolingvisztikai változó [...] az a nyelvi egység, amely két vagy több társadalmilag szignifikáns változatban él” (KISS 1995: 62). Ez a definíció a külföldi alpművekben találhatóknál világosabb, elfogadhatóbb. A terminológiai tisztázatlanság ellenére a szociolingvisztikai kutatások során természetesen sokat csiszolódott a fogalom, és a legtöbb szociolingvista határozottan elutasítja egyes variálódások, változatosságok vizsgálatát (azaz létezik valamilyen konszenzus a szociolingvisztikai változó fogalmát illetően), ám az explicit meghatározásra eddig kevesen vállalkoztak. Jelen vizsgálat több szempontból speciális körülményei miatt azonban KISS (1995) definícióját ki kell egészítenem, továbbá egy ponton módosítanom kell.

A nyelvi változatosságnak több fajtáját lehet megkülönböztetni. Ezek egyike a nyelvi rendszerből fakadó variálódás, nevezzük ezt rendszerváltozónak. Ide tartozik pl. a palatoveláris vagy labialitás szerinti illeszkedés, a töbelseji magánhangzók által meghatározott hasonulásszerű toldaléklabializációk stb. Ezen jelenségek egy részének azonban lehet nyelven kívüli tényezők által is meghatározott eloszlása, azaz a rendszerváltozókat két csoportra kell osztanunk: a kizárólag nyelvi tényezők által meghatározott variálódást mutató és a nyelven belüli valamint nyelven kívüli tényezők által egyaránt befolyásolt eloszlást mutató változókra. Ez utóbbiak esetében a szakirodalom a nyelvi okokat **kötöttségnek (constraint)** nevezi (TRUDGILL 1997: 41–2). A nyelven kívüli tényezők által meghatározott és a rendszer által befolyásolt változók között lehetséges az átmenet, hiszen egyfelől előfordulhat, hogy az eredetében rendszerfüggő változó szociolingvisztikai változóvá válik, ha megjelenik valamilyen nyelven kívüli tényező, amely hatással lesz a változatok megoszlására (pl. egy-egy vidéken vagy egy-egy társadalmi rétegben valamilyen alak kitüntetett, kedvelt variánssá vagy stigmatizálttá válik stb.), másfelől az is lehetséges, hogy az eredetileg nyelven kívüli tényezők által irányított megoszlásnak valamilyen funkciója alakul ki a nyelvben. A nyelven kívüli tényezők közé tartozik a területiség és a társadalmiság (kor, nem, vallás, etnikum, foglalkozás, a beszédhelyzet különböző tényezői, pl. formális-informális viszonyok stb.; vö. KISS 1995: 86–149). Nem különböztetem meg a nyelven kívüli tényezők között a területi és társadalmi tényezőket, mert jelen vizsgálatban mindkettő egyformán releváns lesz. Ezért a továbbiakban egyszerűsítve, a magyar szociolingvisztikai és dialektológiai hagyományoktól némileg eltérően a nyelven kívüli tényezők által irányított vari-

álódást szociolingvisztikai változónak fogom nevezni (a fogalmat alább még pontosítani fogom).

1. ábra: A nyelvi változók

Meg kell jegyeznem, hogy elvileg feltételezhetnénk olyan, a változók külön csoportját képviselő szabad váltakozások meglétét is, amelyekről nem mutatható ki semmilyen külső vagy belső függés. Valójában azonban nagyon óatosan kell megítélnünk a váltakozásokat, mert olyan rejtett függőségi viszonyok lehetnek a háttérben, amelyek csak nagyon aprólékos vizsgálatokkal tárhatók föl. Véleményem szerint legfeljebb erősebb vagy gyengébb függésről beszélhetünk, olyan esetről, amelyben teljesen szabad a változóértékek megjelenése, aligha. Tekintsük pl. a mai magyar *virága* : *virágja* kettősséget. Nem célom, hogy részletesen feltárjam az alakváltozatok használata mögött rejlő törvényszerűségeket, kizárólag arra vagyok kíváncsi, hogy teljesen szabad, azaz megjósolhatatlan megjelenésű váltakozásról van-e szó. A két alak nyilvánvalóan archaizmus-neologizmus viszonyban volt egymással a magyar nyelv történetének valamely korszakában. Ma azonban mindkettő használatos az írásos nyelvhasználatban, annak egy-egy rétegén belül is. A megállapítást a *Magyar Nemzeti Szövegtár* (MNSz.) korpuszában⁵ elvégzett keresés eredménye alapján teszem, a keresés a *virága* alakra

⁵ A korpusz internetcíme: <http://corpus.nyttud.hu/mnsz>.

552, míg a *virágja* formára 52 találatot hozott, vagyis az előbbi alak általánosabb. A két forma közti gyakoriságbeli különbség már eleve arra int, hogy nem kezelhető szabad váltakozásként a vizsgált jelenség, hisz akkor nagyjából azonos arányban kellene előfordulniuk az értékeknek. Tegyük fel, hogy a rendelkezésre álló adatokból semmilyen külső függést nem tudunk kimutatni. A variálódás kialakulása mégis feltételezi legalább valamilyen nyelven belüli tényező hatását. Ez esetben a magánhangzós szövégeken kialakult hiátustöltős alakváltozat analógiásan jelent meg mássalhangzós töveken is, ez pedig rendszeren belüli függés (vö. KOROMPAY 1992a: 273–6). Az analógiás hatás továbbá a beszélők nyelvhasználatában végbemenő mechanizmus, azaz bizonyos beszélők esetében jelentkezik, más beszélők esetében nem. Ha elfogadjuk, hogy a spontán analógiás kialakulás mellett a beszélők egymás nyelvhasználatából is átvehetik a neologizmust, akkor akár később kialakuló területi és társadalmi kötöttségeket is feltételezhetünk, amelyek nem váltak olyan erőssé, hogy állandósulni tudjanak, vagy kialakultak ugyan, de később megszűntek, ezért a mai nyelvhasználatban nem mutatkoznak meg. Ha azonban kizárólag az analógiás hatással magyarázható a két alak megléte, akkor is kötöttségről tudunk számot adni, az archaikus alak gyakorisága szemben a neológ forma ritkaságával a mai nyelvhasználatban is őrzi ennek nyomát: az analógiásan kialakult neologizmus nem tudta kiszorítani az ősi alakot, amely így ma is gyakoribb. Azaz kialakulásának körülményeit tekintve mindenképpen kötött váltakozásnak kell tekintenünk a szóban forgó alakok megjelenését. Későbbi sorsát tekintve valószínűsíthetjük, hogy az újabb változat hangtani kötöttségű változások kiindulópontjává is válhatott. Ezt az is bizonyítja, hogy bizonyos szavak esetében kizárólag az egyik vagy másik forma használatos, pl. az MNSz-ben nincs találat a *nadrága* vagy a *válságja* alakra. A mindkét alakváltozattal előforduló szavak esetében nincsenek meg bizonyos hangtani gátak, amelyek más töveken megakadályozzák az egyik vagy a másik forma megjelenését (l. REBRUS 2000: 928–45.; KIEFER 2000: 597–8). Visszatérve a *virága* ~ *virágja* kettősséghez: meg tudjuk-e tehát jósolni, hogy melyik alak fordul elő? A válasz valószínűleg nemleges. De – mint láttuk – legfeljebb azt jelenthetjük ki, hogy a *virág* (és több más tő) esetében szabadnak tűnő váltakozás lehetséges az E/3. birtokos személyjeles alakban. Azonban ezen töveket hangtani felépítésük alapján el tudjuk különíteni a többitől, azaz a váltakozás lehetősége nyelvtanilag kötött. A birtokos személyjel felől nézve tehát nem beszélhetünk szociolingvisztikai változóról, hisz a tő által meghatározott módon vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét alak előfordulhat, ám a tövek felől nézve kijelenthetjük, hogy van egy hangtanilag körülírható csoportjuk, amelyen mindkét forma előfordulhat. Azaz a váltakozás szabad, ha a tövek meghatározott csoportján belül maradunk, ám onnan kilépve nyelvtanilag kötött. Vagy másként fogalmazva: nem a váltakozásban van jelen nyelvi kötöttség, hanem a váltakozás lehetősége kötött nyelvtanilag. Ez a probléma jelen vizsgálat szempontjából azért

különösen fontos, mert bizonyos toldalékolásbeli kettősségek gyakran nem a szuffixum, hanem a tő vagy más nyelvi elem változóját alkotják.

A korpuszalapú történeti nyelvészeti vizsgálatok sajátossága, hogy többnyire⁶ írott nyelvi megnyilatkozásokat tanulmányoznak, ezért tisztáznom kell a beszéd (a beszélt nyelvi változók) és az írás (az írásban megjelenő nyelvi változók) viszonyát. A latin betűs magyar írás a középmagyar kor elején már több mint fél évezredes múltra tekintett vissza. A latin betűkbe szorított nyelv ez idő alatt több olyan sajátosságot is kialakíthatott, amely csak az írásbeliségre volt jellemző, illetőleg lehettek olyan nyelvi megoldások, amelyek az írásbeliségben gyakoribbak voltak, mint a szóbeliségben és fordítva. Ezek a korai – egyrészt minden bizonnyal tudatos, másrészt azonban bizonyára részben spontán – normatív törekvések a kódexirodalomban már kimutathatók (KOROMPAY 1988). Az írásbeliség adatai a beszélt nyelvre nézve tehát csak korlátozottan szolgálhatnak útmutatóul. Egyes nyelvészek szerint az írásbeliség nyelve külön nyelvváltozatként, a beszélt nyelvtől bizonyos mértékig független változási folyamatok közegeként tanulmányozandó (ROMAINE 1982: 14–5.; BENKŐ 1988: 235–43). Ám a területi (nyelvjárási) különbségek írásbeli megnyilvánulásai vagy a különböző műfajú szövegek különböző, beszélt nyelvi eredetre valló nyelvi megoldásai arra utalnak, hogy az írott nyelvet nem lehet mereven elválasztani a beszélt nyelvváltozatoktól. Későbbi korok tendenciáit is alapul véve kijelenthetjük, hogy az írásban megmutatkozó változatosság mögött minden bizonnyal beszélt nyelvi változatosság húzódik meg. Mivel az írás folyamatosan egyre nagyobb mértékű homogenításra törekvő nyelvhasználati forma, és mint ilyen, inkább kizárja a beszéd változatosságát az idő előrehaladtával (BENKŐ 1988: 240), ezért ha mégis megjelenik egy-egy változó, akkor az mindenképpen beszélt nyelvi variálódást tükröz. Lehetséges azonban az is, hogy bizonyos beszélt nyelvi változók az írásban nem, vagy a beszélt nyelvinél jóval kisebb mértékben mutatkoznak meg.

Tisztázandó még az a kérdés, hogy az „alternatív lehetőségek egyazon dolog kifejezésére” (KISS 1995: 62) milyen keretek között alkotnak változót? Ha pl. egy mai magyar nyelvjárásban mindig *meg* (nyílt palatális illabiálist tartalmazó) formában használják az igekötőt, míg egy másik nyelvjárásban következetesen *még* (középzárt) alakot találunk, akkor beszélhetünk-e nyelvi változóról? A kézenfekvő válasz erre az volna, hogy nem, ha ugyanis a beszélők számára az adott nyelvi funkció kifejezésére kizárólag egyetlen forma áll rendelkezésre, akkor természetesen nincs váltakozás. A középzárt alakokat használó nyelvjárások számára azonban mintaként, választási lehetőségként megvan a nyílt alak, hiszen a sztenderd változatban ez használatos, és ma már szinte teljesen kizárható, hogy a nyelvjárásokat beszélők ne találkozzanak sztenderd nyelvhasználattal is. Ez esetben csak akkor beszélhetünk nyelvi változóról, ha a sztenderd forma megje-

⁶ A 19. századtól rendelkezésünkre állnak hangfelvételek, a 20. századtól pedig mozgóképes hanganyagok is.

lenik legalább egy nyelvjárási beszélő nyelvhasználatában? Megfordítva a kérdést: egy-egy beszélő ingadozása esetén jelen van-e a változó az adott nyelvváltozatban? Hány beszélő nyelvhasználatában kell jelen lennie az ingadozásnak ahhoz, hogy változóról beszélhessünk, azaz mikortól számít belső változatoságnak (a fogalomra l. TRUDGILL 1997: 12–3)? Ezzel elérkeztünk a nyelvváltozatok problematikájához, amellyel 1.2.2.2.-ben foglalkozom tüzetesebben, és csak azután kísérelhetem meg pontosabban meghatározni, hogy jelen vizsgálatban milyen változatosság megnevezésére használom a szociolingvisztikai változó fogalmát.

1.2.2.2. A nyelvváltozatok

A szociolingvisztikai irodalom a nyelvváltozat fogalmát is meglehetősen tágan definiálja. A magyar nyelvre lefordított alpművek közül TRUDGILL (1997) szerint „olyan semleges kifejezés, amely a nyelv bármely fajtájára – **dialektusra**, **kiejtésváltozatra**, **szociolektusra**, **stílusváltozatra** vagy **regiszterre** – vonatkozhat, amelyet a nyelvész meghatározott célból külön entitásként kíván tárgyalni” (TRUDGILL 1997: 63). A **dialektus** szócikkében a következő olvasható: „olyan **nyelvváltozat**, amely grammatikai, fonológiai és lexikai szempontból különbözik más nyelvváltozatoktól, és amely meghatározott földrajzi területhez és/vagy társadalmi csoporthoz [...] kötődik” (i. m.: 18). Ez a definíció a különbséget emeli ki. (Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szócikkek egymásra utalnak, ezért a fogalom meghatározása kissé homályos marad.) WARDHAUGH (1995) idézi HUDSONT, aki „hasznos eloszlású nyelvi egységek halmazaként” definiálja a nyelvváltozatot, illetőleg FERGUSONT, aki a következőt írja: a nyelvváltozat „az emberi beszédsmák bármely együttese, amely kellőképpen homogén ahhoz, hogy a szinkronikus leírás elérhető technikáival elemezni lehessen, és amelynek kellően átfogó szemantikával elégséges elem, elrendezés vagy elrendezési eljárás van a repertoárjában ahhoz, hogy minden formális kommunikációs kontextusban funkcionálni tudjon” (WARDHAUGH 1995: 25). Ezek a definíciók a hasonlóságot és a homogenitást emelik ki, ám túl tágak ahhoz, hogy egy-egy nyelv belső változatait megfelelően meghatározzák (akár a nyelv definíciói is lehetnének).

A hazai szakirodalom is bőségesen foglalkozott a nyelv rétegződésével, tagolódásával. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusát ennek a kérdéskörnek szentelték, önálló kötetben is megjelentetve az elhangzott előadásokat (KISS–SZÜTS 1988). A nyelvtörténeti vizsgálatokban elsősorban a nyelvjárástörténet (pl. BENKŐ 1957; PAPP 1963) és az irodalmi nyelv története (pl. BENKŐ 1960; SZATHMÁRI 1963) kapcsán merültek föl a nyelvváltozatokkal kapcsolatos kérdések. Az évtizedek során kialakult viszonylagos konszenzus alapján három fő nyelvváltozattípusról adnak számot a témával foglalkozó írások: területi és társadalmi nyelvváltozatokról, valamint a köznyelvről (sztenderdről, irodalmi nyelvről stb.; vö. KISS 1995: 75–7.; KISS 2001: 25–9). Az egyes szerzők ettől

természetesen többé-kevésbé eltérő, önálló osztályozási rendszereket is alkottak, ám lényegében ugyanezeket a fő dimenziókat emelték ki. Meg kell említenem azt is, hogy több szerző – legalább valamelyik fő kategórián belüli alcsoportként – elkülöníti az írott nyelvet. BENKŐ LORÁND nyelvtörténeti kézikönyvében (BENKŐ 1988) négy fő típust tárgyal: a területi nyelvváltozatokat, a társadalmi nyelvváltozatokat, a sztenderdet és az írásbeliséget. Ezzel elsőként teszi önálló nyelvváltozattá ez utóbbit: „az írott nyelvet tehát minden írással rendelkező nyelv bizonyos, speciális értelemben vett belső változatának, használati formájának tekinthetjük” (BENKŐ 1988: 236). A magyar nyelvjárástan alapl művei is foglalkoztak a nyelvváltozatok definiálásával, a *Magyar dialektológia* c. tankönyvben a következő, némi kiegészítéssel jelen vizsgálatban is elfogadható meghatározás olvasható: nyelvváltozaton értjük „egy adott nyelvnek olyan változathalmazát, amelyet beszélői azonos szabályok szerint használnak, s amely rendszerszerű különbségeket hordoz az illető nyelv valamennyi többi hasonló alakulatával szemben” (KISS 2001: 26). E megfogalmazás szerint a nyelvváltozatot azonosítja a belső összetartó erőként működő egységesség, és a más csoportok nyelvéhez viszonyított különbözőség. Röviden ki kell térnem arra a kérdésre, hogy milyen mértékű eltérés engedhető meg egy-egy lektuson belül.

Több, nyelvváltozatokról szóló fejtegetés megegyezik abban, hogy a fogalmat az egyes beszélők különböző nyelvhasználatából (az **idiolektusokból**) elvont absztrakciónak tartja, amelynek létrehozásakor bizonyos lényeges, megegyező sajátosságokat figyelembe vesznek, míg más, lényegtelen, eltérő jelenségektől eltekintenek (vö. CRYSTAL 2003: 39.; JOSEPH 1987: 3.; az idiolektusokra nézve: KISS 1995: 59.; KISS 2001: 25). Az egyik, az absztrakció mozzanatát előtérbe helyező cikk (SÁNDOR–KAMPIS 2000) arra a konklúzióra jut, hogy „a nyelvészet nyelv(változat)-fogalma viszonylagos, nem-esszencialista meghatározás. A nyelvváltozatoknak (beleértve a nyelvet is) nincsenek »objektív« határai. Egy nyelv- vagy stílusváltozat nagyon ritkán határozható meg azzal, hogy egy-egy nyelvi forma jellemző-e rá vagy sem; inkább azzal jellemezhető, hogy egy adott nyelvi forma milyen valószínűséggel bukkan föl benne. Ez rendkívül rugalmassá teszi a nyelvváltozatokat, és biztosítja a változás lehetőségét” (SÁNDOR–KAMPIS 2000: 137).

Ezt a képlékenységet jelezheti, ha egy beszélőközösség más közösségek nyelvi megoldásait is használja. Visszatérve az 1.2.2.1.-ben félbehagyott, a nyelvi változókkal kapcsolatos gondolatmenethez: egy nyelvváltozat egy-egy beszélőjének ingadozása még nem feltétlenül jelent változót. Az ingadozás kétféleképp állhat elő: az adott változat rendszerén belüli folyamatok, rendszerbizonytalanságok, egyensúlytalanságok stb. eredményeként (**belső változatosság**, l. TRUDGILL 1997: 12–3), valamint más nyelvváltozatokból való kölcsönzés eredményeként. Ez utóbbra vezette be LANSTYÁK ISTVÁN a **közvelegesség** fogalmát (LANSTYÁK 1998: 13–6), amelynek megnevezésére ZELLIGER ERZSÉBET a **köztes nyelvváltozat** kifejezést javasolta (ZELLIGER 1999: 501). Ez a köztes nyelv-

használat legfeljebb akkor termel nyelvi változót, ha a kölcsönzés mintává válik, és az adott változat használói tömegesen élnek vele, azaz meghonosítják. Akkor tekinthető egy nyelvi megoldás meghonosodottnak, ha más változatokkal szemben rendszerszerű eltérést mutató elemként definiálható, hisz ez esetben lesz valóban része az adott lektusnak (l. fentebb, a nyelvváltozat meghatározását KISS 2001 által). A belső változók és a közvelegességgel bekerülő változatok (idővel esetleg ezek is változók) az adott lektus egységét bontják meg. Bizonyos mértékű heterogenitás tehát minden nyelvváltozaton belül megengedhető. A változatosság szerves része annak a természetes folyamatnak, amelyet a nyelv történeti változásának nevezünk. A változók a változás kiindulópontjai, a nyelv dinamizmusát képviselő elemek. A fentieket figyelembe véve a nyelvi változásnak két fajtáját kell megkülönböztetnünk: a belső változatosságból fakadót és a nyelvváltozatok közti kontaktus és keveredés (**dialektusérintkezés** v. **dialect-contact** és **dialektuskeveredés** v. **dialect-mixture**, l. TRUDGILL 1997: 18–9) hatására létrejövőt. Ez utóbbi eredményeképpen akár új nyelvváltozatok is kialakulhatnak.

A nyelvi változó meghatározása előtt még ki kell térnem egy fontos problémára a nyelvváltozatokkal kapcsolatban. Dolgozatom egyik központi kérdése az, hogy a könyvnyomtatás nyelve tartható-e önálló lektusnak. A nyomtatott írásbeliség nyelve több szempontból speciális nyelvhasználati formaként tanulmányozandó. A kezdetekkor leginkább a közvelegesség vagy köztes nyelvváltozat fogalma illik rá, hiszen különféle nyelvjárásokat beszélő szerzők nyelvi megoldásai kerülnek egy közegbe, esetenként a szedők, nyomdászok beavatkozásai miatt valóban kevert nyelvet eredményezve. Ám ez esetben – legalábbis a kezdetekkor – nem egy létező nyelvváltozatba kerülnek be más nyelvváltozat jelenségei, hanem a különböző formák újszerű kompozitumot, egy új **kódot** alkotva látják el a nyelvváltozat kommunikációs funkcióját, a nyomtatott szöveg megalkotása **kódváltást** jelent. Azaz a fent említett változási folyamatok közül a könyvnyomtatás kezdeti szakaszának nyelvére a különböző változatokból származó variációk találkozása (a közvelegesség), és az abból fakadó változások jellemzőek. A dialektuskeveredés eredményeképpen új lektus alakulhat ki a **koinésodás**nak nevezett folyamathoz hasonló változások során (vö. TRUDGILL 1997: 37–8). Ennek lényege az, hogy a többféle nyelvváltozatból származó lehetőségek közül kiválasztódik egy, amely az új változatra jellemző formaként funkcionál tovább. Arra a kérdésre, hogy a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában lezajlott-e ez a folyamat, azaz szembeállítható-e a nyomtatott könyvek nyelve más nyelvváltozatokkal rendszerszerű eltérések által, csak a vizsgálat elvégzése után tudok választ adni. Amennyiben kimutatható, hogy a nyomtatott szövegeknek más változatokra nem jellemző, viszonylag egységes nyelvi sajátosságai vannak, akkor új lektusnak tartható, ha azonban a **kiválasztódás, egyszerűsödés** és **megszilárdulás** (TRUDGILL 1997: 35–6., 21., 49–50) még nem zajlott le, akkor a koinésodás kezdeti szakaszában tartó köztes nyelv-

változatként is definiálható. A következő fejezetben kifejtettek miatt azonban inkább a **spontán sztenderdizálódás** fogalmát fogom használni. Tehát a könyvnyomtatás nyelvét – egyelőre hipotetikusan – önálló, az írásbeliségen belül kialakuló nyelvváltozatnak fogom föl, amelyről azt feltételezem, hogy – a nyelvváltozatok elfogadott definíciójának megfelelően – a beszélői (ez esetben írói) azonos – de legalább egymáshoz közeledő, konvergáló – szabályok szerint használják, és rendszerszerű eltéréseket mutat más változatokkal szemben.

Miután tisztáztam a nyelvi változókkal, azon belül a szociolingvisztikai változókkal kapcsolatos alapkérdéseket (1.2.2.1.), valamint meghatároztam, hogy mit értek nyelvváltozaton, továbbá köztes nyelvváltozaton (l. e fejezetben, fentebb), definiálhatom a szociolingvisztikai változó fogalmát. Jelen vizsgálatban – a szociolingvisztikai hagyományokra alapozva – tehát a következő értelemben használom: legalább két hangalakbeli megvalósulási lehetőség ugyanazon nyelvi funkció – ez esetben ugyanazon inflexiók morféma (l. 1.2.1.) – kifejezésére egyazon nyelvváltozatban vagy köztes nyelvváltozatban (l. fentebb) – ez esetben a könyvnyomtatás nyelvén – belül, ahol az alakváltozatok megjelenése nyelven kívüli tényezők függvénye. A szociolingvisztikai változók tehát ún. **függő változók**. Az általam megfogalmazott definícióban az új mozzanat az, hogy a köztes nyelvváltozatok variációit is valódi változónak tartom. Az indokaim a következők: a könyvnyomtatás eleinte közveleges nyelvbe kerülve bármely nyelvváltozat variánsai mintát, választási lehetőséget jelentenek, amelyek elfogadása vagy elutasítása a később megjelenő művek nyelvében a kiválasztódás folyamatát jelentheti, továbbá a kommunikációs közeg azonossága voltaképpen létrehoz egy új beszélőközösséget, a könyvnyomtatással foglalkozó literátusokét, akik társadalmilag is viszonylag jól meghatározhatók más közösségekkel szemben, ezért az új, közös nyelvhasználati szintéren tanúsított nyelvi magatartásuk is feltehetően ennek megfelelően azoktól eltérő lesz.

Ha a nyomtatott könyvek előállítói, a nyomdászok, szedők stb. tudatosan beavatkoznak a nyomtatványok nyelvébe, akkor a **sztenderdizáció** (TRUDGILL 1997: 77) korai, kezdetleges fázisa is feltételezhető. A **sztenderd** fogalmára és a **sztenderdizációra** 1.2.2.3.-ban térek ki.

1.2.2.3. A sztenderd

A fogalom pontos meghatározása, az értelmezési problémák ismertetése jelen dolgozatnak nem tárgya, a kérdésről összefoglaló cikkekből, könyvekből lehet tájékozódni (l. pl. JOSEPH 1987, vagy az egyik kurrens szociolingvisztikai kézikönyv, a *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft* megfelelő fejezeteit, többek között: DANEŠ 1988, AMMON 1988), azonban néhány megkerülhetetlen mozzanatot meg kell említenem. A sztenderd nyelvváltozat meghatározásának, jellemzésének, az egyes nyelvekben lezajlott sztenderdizálódási, sztenderdizációs folyamatoknak mind

idegen nyelven, mind magyarul könyvtárnyi szakirodalma van (l. a bibliográfiában csak a sztenderddel foglalkozó monográfiákat: idegen nyelven JOSEPH 1987, LINN–MACLELLAND 2002, DEUMERT–VANDENBUSSCHE 2003, magyarul BENKŐ 1960, MOLNÁR 1963, SZATHMÁRI 1968, SZATHMÁRI 2001). A fogalmat a szociolingvisztikai keretek között íródott külföldi művek olyan nyelvváltozat megnevezésére használják, amely kiválasztás, megszilárdulás és **kodifikáció** révén **autonóm** lektussá vált. Megkülönböztetik a **nyelvtervezés** keretében végrehajtott sztenderdizációt és a spontán sztenderdizálódást (TRUDGILL 1997: 77–8., 11).

A magyar nyelvtudományban nagy hagyománya van a **nyelvi egységesülés** kutatásának. PAIS DEZSŐnek a második országos nyelvészkongresszuson 1952-ben Szegeden tartott előadása (PAIS 1954) napjainkig tartó folyamatot indított el, megalapozta egy új magyar nyelvészeti részdiszciplína kialakulását. Az **irodalmi nyelv** kialakulásával és fejlődésével az 1950-es évektől többen fő kutatási területükként foglalkoztak (BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, MOLNÁR JÓZSEF, PAPP LÁSZLÓ, SZATHMÁRI ISTVÁN). A kezdetekkor a terminológiára és a nyelvváltozat kialakulásának idejére vonatkozó viták járultak hozzá az új eredmények gyors megszületéséhez (ezeket összefoglalja SZATHMÁRI 1963). Az ekkor sokak által elfogadottá váló *irodalmi nyelv* kifejezés szinonimájaként az 1980-as években polgárjogot nyert a *sztenderd* szó (vö. pl. BENKŐ 1988). A kialakulás kezdetével kapcsolatos polémiák és különféle vélemények abban egyek, hogy több évszázados folyamatként képzelik el a magyar nyelvi sztenderd fejlődését, amelyben az (irodalmi) írásbeliségnek nagy szerepe volt.

Jelen vizsgálat szempontjából a lényeges kérdés az, hogy a tudatos beavatkozás (sztenderdizáció) révén válik-e autonóm lektussá a nyomtatott írásbeliség, vagy spontán sztenderdizálódás történik-e⁷. Kérdés továbbá, hogy a vizsgált korban (a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában) már létrejön-e egy olyan nyelvváltozat, amely sztenderdnek nevezhető. Ez utóbbi megválaszolásához hozzájárulhat a magyar szakirodalomban régóta folyó, a sztenderd változat kialakulásának idejéről szóló vitának egy újabb szemponttal való gazdagításához. Meg kell tehát vizsgálnom, hogy a változók eloszlása mögött lehet-e tudatos beavatkozás, valamint hogy felfedezhető-e a nyomtatványokban megjelenő változatosság ellenére egy egységes, más lektusokkal szemben jól definiálható arculat. A két kérdésre adott válaszok függvényében tarthatók a 16. századi nyomtatott írásbeliség nyelvében zajló folyamatok tudatos sztenderdizációnak, spontán sztenderdizálódásnak vagy esetleg a koinésodáshoz hasonló, még sztenderdet létre nem hozó nyelvi egységesülésnek.

⁷ A nyomtatott írásbeliséget megelőző egységesülési folyamatok (a kódexekben kimutatható normacsírák, vö. KOROMPAY 1988), valamint a végeredmény (valódi sztenderd nyelvváltozat) miatt az előző fejezetben említett koinésodás fogalmát vizsgálatom tárgyára vonatkoztatva el kell vetnem. Továbbá a sztenderdizáció vagy sztenderdizálódás mellett szól az is, hogy a koinésodás eredménye sosem írott nyelvváltozat.

1.2.2.4. A vizsgálat független változói

Még egy szociolingvisztikai jellegű mozzanatot kell megemlítenem. A kvantitatív empirikus vizsgálatokban a függő változók (l. 1.2.2.2.) megoszlásának elemzése az ún. független változók szempontjából történik. A független változó a kutató által hipotézisben megfogalmazott, előre meghatározott tényező, amely a függő változó megoszlását feltételezhetően alapvetően befolyásolja. Az adatok feltárása és elemzése után lehet eldönteni, hogy a kiválasztott független változók közül melyek relevánsak, melyek hatnak valóban a vizsgált függő változó értékeinek megoszlására.

A független változók kiválasztása az idiolektusok és egyéb nyelvváltozatok sajátosságait meghatározó tényezők alapján történt. Hipotézisem szerint a változóértékek megoszlását alapvetően befolyásoló tényezők a következők: a szerző idiolektusa, amelyre hatottak a születési hely, illetőleg a nyelvi szocializáció különböző állomásainak dialektusai, a kiadás idején a (nyomtatott) írásbeliségre, a műfajra, adott esetben a fordításokra érvényes nyelvi normák, továbbá esetenként a kiadási hely dialektusa, illetőleg a nyomdász, a korrektor, a szedő (a továbbiakban összefoglalóan: nyomdász) idiolektusa(i). Ezek alapján minden változó esetében elemzem a megoszlást

- az egyes művekben,
- az egyes szerzők műveiben,
- területileg a szerzők születési helye alapján,
- az egyes nyomdák szerint⁸,
- az egyes időszakokban,
- az eredeti magyar és az idegen nyelvből fordított szövegekben,
- az egyes műfajok szerint.

Ezeket a szempontokat azonban – az ún. többváltozós varianciaanalízisek esetében megszokott módon – körültekintően, a többit is mindig szem előtt tartva kell érvényesíteni, hiszen az így megvizsgált tulajdonságok mindig egyszerre – és ilyen értelemben sosem egymástól függetlenül – jellemzőek egy-egy nyomtatványra. Pl. a bibliafordítások változóit vizsgálva figyelembe kell vennünk, hogy a művek inkább a vizsgált időszak első felében jelentek meg, tehát az adatok nem csupán a műfajt reprezentálják, hanem egy időszakot is, vagy másképpen fogalmazva: a műfaj szempontja szerinti vizsgálat és a művek megjelenési ideje szerinti vizsgálat eredményei kölcsönösen torzítják egymást. Vagy pl. az eredeti magyar nyelvű művek között nagy számban szerepelnek prédikációgyűjtemények, amelyeknek sajátos nyelvhasználati jellegzetességeik torzítani fogják az eredeti magyar nyelvű művekről alkotott képet, másképpen szólva: a fordítások és eredetiek közti megoszlás vizsgálatának, illetőleg a műfaj szerinti vizsgálá-

⁸ A területi szempontok érvényesítésével kapcsolatos fejtegetések az 1.2.3.-ban kaptak helyet.

latnak az eredményei kölcsönösen torzítják egymást. A különböző független változók szerinti megoszlások egymásra kifejtett torzító hatásán kívül még az alábbiakra kell tekintettel lennem.

Az egyes műveket vizsgálva fontos szempont, hogy az adatok egyenletesen oszlanak-e meg az adott műben, vagy a különböző részek esetleg más nyelvhasználati jellegzetességeket mutatnak, azaz a szerzőre általában jellemző-e az adott változó, vagy esetleg a szöveg bizonyos részeinek (pl. a bevezetőnek, a függeléknek vagy más résznek) a sajátosságaként jelenik meg. Az utóbbi esetben feltételezhető, hogy a különböző részek más-más kódban, más-más normák szerint íródtak. Az egyes művek szerinti megoszlást az alábbihoz hasonló ún. keresztábrákban (az angol terminológia szerint cross table, binomial analysis) célszerű ábrázolni:

	Függő változó		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
1. mű	az adatok száma	(...)	(...)
(2. mű)	(...)	(...)	(...)
(...)	(...)	(...)	(...)

Egyes változók esetében elegendő lesz azon művek adatainak a kiemelése, amelyek a megoszlás illusztrálásához feltétlenül szükségesek (pl. ha egy változó két értéke a zárt és a középzárt forma, és a zárt alakok csak néhány műben jelennek meg, akkor elegendő azok adatait feltüntetni, a többről pedig összefoglaló értékelést készíteni).

Ha egyes szerzők szerint vizsgáljuk a megoszlást, akkor figyelembe kell vennünk, hogy a művek egy vagy több nyomdában jelentek-e meg. A különböző helyeken megjelent művek ugyanis más-más nyelvhasználati jellegzetességeket mutathatnak a nyomdában történt esetleges beavatkozások miatt. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a vizsgált változóérték az adott szerzőnek – amennyiben több művel került a korpuszba – hány művében szerepel, azaz hogy a szerzőre, vagy talán csak bizonyos művére (műveire) jellemző-e. Az utóbbi esetben ugyanis műfajtól, fordítás vagy eredeti jellegtől (esetleg más tényezőtől) való függést is feltételezhetünk. A legegyszerűbb esetek nyilvánvalóan azok, amikor az adott változóérték a vizsgált szerzőnek mindegyik művében, vagy egyetlen művében sem szerepel. Az egyes szerzők szerinti megoszlást az alábbihoz hasonló keresztábrákban lehet ábrázolni:

	Függő változó		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
1. szerző	az adatok száma	(...)	(...)
(2. szerző)	(...)	(...)	(...)
(...)	(...)	(...)	(...)

A teljes táblázat közzlése helyett azonban a legtöbb esetben csak azon szerzők adatait fogom kiemelni, amelyek a változóértékek megoszlásának vizsgálatához elengedhetetlenül szükségesek.

A változóértékek időbeli megoszlásának vizsgálatához az 1527 és 1576 közötti ötven évet tíz, egymással nagyjából megegyező időszakra osztottam. A következő táblázatban feltüntettem, hogy a korpuszba válogatott művek hogyan oszlanak meg a megállapított kb. fél évtizedes periódusok között.

1527–1535	3
1536–1540	3
1541–1545	1
1546–1550	7
1551–1555	12
1556–1560	8
1561–1565	12
1566–1570	17
1571–1576	40

Mint a táblázatból is látható, a különböző időszakokban nem azonos számban szerepelnek magyar nyelvű művek. A kezdeti szakasz 1527 és 1560 közé tehető, amikor még kevés magyar nyomtatvány jelent meg (majd minden fél évtizedben kevesebb, mint tíz), jelentős, nagy példányszámot produkáló nyomdászati tevékenység ekkor még nyelvünkön nem zajlik, így ez a korszak a korpuszban is kevesebb szövegrészlettel van reprezentálva. A kolozsvári nyomda 1551 és 1555 közötti fellendülése Heltai Gáspárnak köszönhető, átmeneti távolmaradásakor ismét tíz alá csökken az öt év alatt kiadott magyar könyvek száma. A debreceni nyomda megalapítása után azonban a kolozsvári nyomdában megjelent művekkel együtt már jelentősen megszorodnak a megjelenő nyomtatványok, 1561–1576 között jelenik meg a vizsgált időszak korpuszba került magyar nyelvű könyvtermésének több mint kétharmada (69 mű), és a továbbiakban már nem csökken a periódusonként megjelenő könyvek száma. Ezt a változóértékek megoszlásának vizsgálatakor figyelembe kell vennünk. Az időbeli megoszlást a következőhöz hasonló keresztáblában célszerű ábrázolni:

	Függő változó		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
1527–1535	az adatok száma	(...)	(...)
1536–1540	...	(...)	(...)
1541–1545	...	(...)	(...)
1546–1550	...	(...)	(...)
1551–1555	...	(...)	(...)
1556–1560	...	(...)	(...)
1561–1565	...	(...)	(...)
1566–1570	...	(...)	(...)
1571–1576	...	(...)	(...)

Több esetben azonban a teljes táblázat közlése helyett elegendőnek bizonyul majd a fent említett két időszak – a kezdeti és a könyvnyomtatás fellendülése utáni szakaszok – közti megoszlás ismertetése.

Az eredeti magyar nyelvű művek és a fordítások közötti megoszlás vizsgálatába be kellett iktatnom egy harmadik független változóértéket: a fordítás eredeti részekkel kategóriát. Vannak ugyanis a korpuszban olyan művek, amelyekben vagy kiegyensúlyozott arányban szerepelnek eredeti és fordított részek, vagy közülük valamelyik jelentősebb terjedelemben fordul elő (pl. ha egy bibliafordítás az eredeti magyar nyelvű előszó vagy ajánlás szövegén kívül még több oldalnyi terjedelemben, ám a főszöveghez képest mégis kisebb arányban tartalmaz eredeti részeket, pl. kommentárt). A korpuszban 67 eredeti magyar nyelvű mű, 29 fordítás és hét, eredeti részeket is tartalmazó fordítás szerepel. A változóértékek megoszlását a következőhöz hasonló keresztátlában lehet ábrázolni:

	Függő változó		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
1. eredeti mű	az adatok száma	(...)	(...)
2. eredeti mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
1. fordítás	az adatok száma	(...)	(...)
2. fordítás	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
1. fordítás eredeti részekkel	az adatok száma	(...)	(...)
2. fordítás eredeti részekkel	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)

A dolgozat terjedelmi korlátai miatt célszerűnek láttam azonban a teljes táblázat helyett csak a típusonkénti összegek és művenkénti átlagértékek közlését, amelyek a szükséges kiegészítésekkel, magyarázatokkal ugyanolyan beszédesen illusztrálhatják a megoszlást, mint a részletes táblázat.

A műfajonkénti megoszlás esetében ugyancsak egy keresztátló adatait kell értékelnünk:

	Függő változó(k)		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
világi próza, 1. mű	az adatok száma	(...)	(...)
világi próza, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
verses próza, 1. mű	...	(...)	(...)
verses próza, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
vallásos próza, 1. mű	...	(...)	(...)
vallásos próza, 2. mű	...	(...)	(...)

	Függő változó(k)		
	1. változóérték	(2. változóérték)	(...)
...	...	(...)	(...)
dráma, 1. mű	...	(...)	(...)
dráma, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
kalendárium, 1. mű	...	(...)	(...)
kalendárium, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
bibliafordítás, 1. mű	...	(...)	(...)
bibliafordítás, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
graduálé, 1. mű	...	(...)	(...)
graduálé, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
prédikációk, 1. mű	...	(...)	(...)
prédikációk, 2. mű	...	(...)	(...)
...	...	(...)	(...)
törvénykönyv, 1. mű	...	(...)	(...)
törvénykönyv, 2. mű	...	(...)	(...)

Ennek a táblázatnak az adatait is – gyakran grafikon formájában – összegezve, valamint – a szükséges kiegészítésekkel, magyarázatokkal – műfajonként átlagolva közlöm.

1.2.3. Történeti dialektológiai elemek

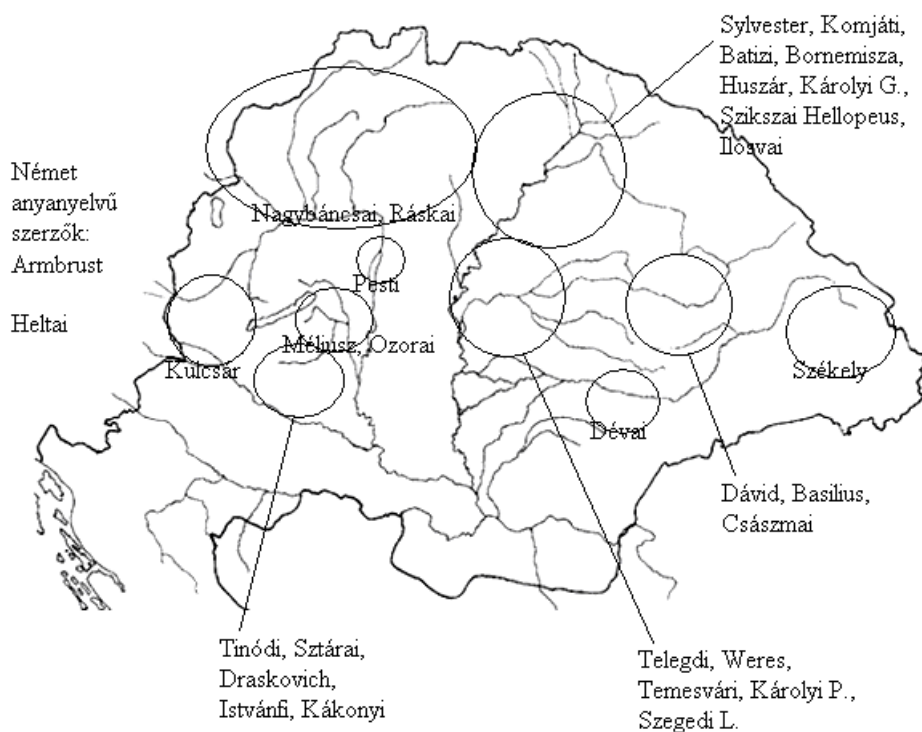
A vizsgálat egyik független változóját, a területhez köthetőséget fontossága miatt külön fejezetben kell tárgyalnom. A magyar nyelvtörténeti vizsgálatok egyik központi kérdése a nyelv területi tagolódása, az abból fakadó divergens és konvergens változások problematikája (BÁRCZI 1947; 1956; BENKŐ 1957; 1988: 213–35 stb.). A szerzők a sztenderd kialakulása kapcsán is rámutattak, hogy a magyar nyelvi egységesülésben a nyelvjárások fölé boltozódó közös nyelvváltozat kiegyenlítődési folyamatok eredményeképpen alakul ki. Ezt a kiegyenlítődést mind a kéziratos, mind a nyomtatott írásbeliségben nyomon lehet követni: eleinte elsősorban a hangrendszer és az azt jelölő írás egységesülésében (DEME 1959; MOLNÁR 1963), később más nyelvi szinteken is (SZATHMÁRI 1963; BENKŐ 1960). A könyvnyomtatás nyelvének tanulmányozása tehát – legalább a vizsgált időszakban – szükségképpen nyelvjárás-történeti vizsgálat is egyben. A változók használatát befolyásoló nyelven kívüli tényezők közül a területiség a nyelvek nyelvváltozatokra osztásának is egyik fő szempontja.

Hogyan érvényesíthető ez a szempont a nyomtatott szövegek nyelvének vizsgálatakor? Egy-egy szerző nyelvjárási sajátosságai elsősorban az anyanyelvként

elsajátított dialektusából származhatnak. Az anyanyelvjárás sajátosságainak megállapítása azonban többszörösen is nehéz feladat. A nyelvjárási jelenségeket elsősorban a rendszerszerű területi függés megállapításával lehet feltárni, ebben a legfontosabb támpontot a szerzők születési helye, valamint a nyelvi szocializációjuk fő színterei jelentik. Az egyes változóértékek megoszlásának ilyen szempontú vizsgálata megmutathatja, hogy mely megoldások származhatnak területi dialektusokból. A szerzők születési helye alapján végzett megoszlásvizsgálat esetében azonban figyelembe kell venni, hogy némelyek idiolektusának alakításában a születés vagy a nyelvi szocializáció színhelyén kívül más helyek dialektusai is szerepet játszhattak, mivel a 16. század történelmi eseményei következtében a korabeli értelmiség jó része a szokásosnál is többet vándorolt⁹. Ilyen szerzők: Sylvester János, Ozorai Imre, Székely István, Dévai Bíró Mátyás, Tinódi Sebestyén, Bornemisza Péter, Huszár Gál, Méliusz Juhász Péter, Weres Balázs, Szikszai Hellopoeus Bálint. Külön említendő Heltai Gáspár és Armbrust Kristóf, akiknek a német volt az anyanyelvük, így az ő esetükben nem másodlagos dialektális hatásokról, hanem kétnyelvűségről vagy nyelvcseréről beszélhetünk. A szerzők születési helye szerinti megoszlást – amennyiben szükséges – a következő térképen ábrázolom¹⁰:

⁹ A szerzők születési helyét, életútjuk állomásait MOLNÁR 1963 és az RMNy. I., továbbá az abban található szakirodalmi utalások tanulmányozása után állapítottam meg, az adatokat a függelék 1. táblázatában tüntettem föl.

¹⁰ Valójában ez esetben is egy keresztábla adatait viszem a térképre a jobb szemléltetés kedvéért.

Ismeretlen születési helyű szerzők:

Majssai	Erdéi	Küküllői n.	Alistáli	Szegedi A.	Varsányi
Egyeduti	Görccsöni	Torkos	Palatics	Valkai	Lévai n.

2. ábra: A változóértékek megoszlását a szerzők születési helye szerint ábrázoló térkép

A nyelvjárási jelenségek azonban nem csupán a szerzőknek tulajdoníthatók. Figyelembe kell venni a nyomdászok, korrektorok, szedők beavatkozásait is, a sokszínű, sokszor ellentmondásos nyelvjárásiasság, az egy szövegen belül változó megoldások általában ilyesféle módosításoknak tudhatók be. Egyes nyomdászok – pl. Heltai Gáspár – a tudatosság nagyobb fokán teljesen átírják a náluk megjelenő szövegek nyelvét, sokszor kiírva a számukra idegen nyelvjárási megoldásokat (vö. MOLNÁR 1963: 331–2). Meg kell tehát vizsgálni a különböző változóértékek megoszlását nyomdák szerint is, hiszen előfordulhat, hogy egy-egy érték gyakoriságát így tudjuk megmagyarázni. Az egyes nyomdák szerinti megoszlást vizsgálva figyelembe kell vennünk, hogy egy vagy több nyomdász közreműködésével nyomtattak-e műveket az adott műhelyben, továbbá hogy az egyes változóértékek adatai egyenletesen oszlanak-e meg a különböző nyomdák

szok tevékenységének időszakaiban, azaz a nyomda földrajzi elhelyezkedése okozhatja-e az adott érték megjelenését, vagy a nyomdász(ok) más okokkal magyarázható nyelvhasználati jellegzetességeként kell-e azt értékelnünk. Az előbbi eset meglehetősen ritka, elsősorban akkor jellemző, amikor a nyomdászok, korrektorok (esetleg a szedők) a nyomdahely vidékének szülöttei (pl. az alsólindvai Kulcsár György), ez a 16. századi viszonyok közepette azonban kivételesnek mondható. A kiadás helye szerinti megoszlást – amennyiben szükséges – az alábbi térképen fogom ábrázolni¹¹:

3. ábra: A változóértékek kiadási hely szerinti megoszlását ábrázoló térkép

A nagy adatmennyiség bevonásával, óvatosan alkalmazott módszerekkel elvégzett vizsgálatok azonban fényt deríthetnek olyan nyelvjárás-történeti folyamatokra is, amelyek eddig esetleg homályban maradtak.

1.2.4. Korpusznyelvészeti módszerek

A korpusznyelvészet napjainkban dinamikus fejlődő részdiszciplína. A kifejezés a latin *corpus* ('test') szót tartalmazza, amely nyelvészeti értelemben nyelvi anyagot, példatárat, tanulmányozott adathalmazt jelent. CRYSTAL (2003)

¹¹ Ez esetben is egy keresztábra adatait viszem térképre.

így határozza meg: „a nyelv reprezentatív mintája, amelyet nyelvészeti elemzés céljára állítottak össze” (CRYSTAL 2003: 513). A modern korpusznyelvészet azonban nem egyszerűen a hagyományos értelemben vett korpuszokon alapuló nyelvészet. A korpusz szó jelentésbővüléssel ma már reprezentatív, elektronikus formában tárolt, nyelvészeti elemzés céljára összeállított szöveggyűjteményt is jelent (SZIRMAI 2005: 19). Ebben az új jelentésben a digitális adatrögzítés, továbbá a rögzítés során hozzáadott információk (annotálás) által megkönnyített gépi feldolgozás az új mozzanat. A számítógépek megjelenése és elterjedése forradalmasította az adatrögzítés és -feldolgozás technikáit, és hamar meghonosodott a nyelvészetben is. A digitális korpuszok fejlődéstörténetének áttekintése e dolgozatnak közvetlenül nem tárgya (l. SZIRMAI 2005: 50–7), így csak röviden térek ki néhány mozzanatra. Az első számítógépes korpuszt az 1960-as években állították össze (*Brown Corpus*; SZIRMAI 2005: 50). Az 1990-es években újabb lendületet kapott az egyre gyorsabb és nagyobb tárolókapacitású számítógépek fejlődésével már amúgy is sokat változó korpusznyelvészet. Előtérbe került a számítógépes szövegrögzítés szabványosítása, 1987-ben már nemzetközi konzorcium jött létre a problémák megoldására (*Text Encoding Initiative: TEI*). Megszületett a korábban csupán 256 karakter tárolására képes, ún. egybyte-os kódlapokat fölváltó *Unicode* rendszer is (1991), amellyel (két byte-ban) 65 536 különböző karakter ábrázolására nyílt lehetőség. A létrejövő szabványok nagyobb arányú elterjedését az internet világméretű térhódítása gyorsította föl, a fokozatos fejlődés azóta is tart, újabb és újabb, egyre több részletre kiterjedő szövegmódolási-szövegrögzítési rendszerek jöttek és jönnek létre (*SGML, HTML, XML* stb.). Az 1980–90-es évekre a szövegbeviteli eljárások is jelentős fejlődésen mentek keresztül, így napjainkra lehetővé vált több száz millió szavas korpuszok építése is. (A technikatörténeti részletekre nézve l. GOLDEN–TÓTH–TURI 1998; SZIRMAI 2005: 37–59.; MCENERY–WILSON 2003: 5–25.)

A technika fejlődése lehetővé tette, hogy nagy számban jöjjenek létre egyre nagyobb és egyre pontosabban annotált korpuszok. A korpusznyelvészet önálló tudományággá vált (a szót először 1984-ben használták), és hamar kialakult saját módszertana, nemzetközi projektjei, konferenciákat rendeztek a témában, folyóiratok születtek. Gyorsan létrejöttek a nyelvészeti részdiszciplínáknak megfelelő korpuszfajták is: írott és beszélt nyelvi, dialektológiai, szociolingvisztikai, gyermeknyelvi, sajtónyelvi és nem utolsósorban diakrón korpuszok.

Magyarországon elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében folynak korpusznyelvészeti fejlesztések, kutatások. Az 1980-as években a nagyszótári munkálatok kapcsán kezdődött meg a korpuszépités a Szótári Osztályon (vö. PAJZS 1990). A létrejött adatbázis kutatási célokra ma már a világhálón is hozzáférhető (<http://www.nytud.hu/hhc>). 1997-ben alapították meg a Korpusznyelvészeti Osztályt, amely 2005 decembere óta Nyelvtchnológiai Osztály néven működik. Itt született meg a mai magyar írott nyelv reprezentatív digitális korpusza, a *Magyar Nemzeti Szövegtár* (MNSz.,

<http://corpus.nytud.hu/mnsz>), amely több mint 181 millió szövegszóból áll. (Az említett és további magyar nyelvű korpuszokról, valamint más nyelvek korpuszairól l. SZIRMAI 2005: 60–99.)

A számítógépes korpuszok a történeti nyelvészeti kutatásokban is egyre nagyobb szerepet játszanak, hiszen nagy adatmennyiség bevonását teszik lehetővé, és ezáltal hozzájárulnak a nyelvtörténeti kutatási eredmények egyre pontosabbá, megbízhatóbbá válásához. A *Magyar Történeti Szövegtár (Hungarian Historical Corpus, HHC)* – bár igen reprezentatív: 26 millió szövegszónyi – csak korlátozottan alkalmas ilyen irányú vizsgálatokra, mivel csak 1772 után keletkezett szövegeket tartalmaz, továbbá elsősorban lexikográfiai célokra állították össze, ennek megfelelően annotálták. Más nyelvek kutatói szerencsésebb helyzetben vannak, hisz több nyelvnek létezik valódi, nyelvészeti kutatások céljára annotált történeti korpusza. Az alábbi táblázat ezek közül mutat be néhányat, az internetes elérhetőséget l. az *Egyéb források, segédeszközök* c. fejezetben.

A korpusz neve	A szövegszavak száma	Periódus
ARTFL (Trésor de la langue française)	115 millió	1600-tól
The Helsinki Corpus of English Texts	1,6 millió	850–1710
Tycho Brahe Parsed Corpus of Historical Portuguese	1 millió	1600–1900
A Historical Corpus of the Welsh Language	500 ezer	1500–1850

1. táblázat: Néhány külföldi diakrón korpusz adatai

A magyar szakembereknek tehát fontos megoldandó feladatuk egy valódi, reprezentatív magyar történeti korpusz építése. A kutatók addig jobb híján saját gyűjteményeket állíthatnak össze. A korpusztervezéssel és korpuszépitéssel kapcsolatos problémák külön dolgozat tárgyát képezhetnék, jelen dolgozatban csupán a legfontosabb mozzanatokra térek ki.

Az első feladat a szövegek kiválasztása. A korpusz felépítése elsősorban a kutatás céljai alapján történik, a legfontosabb szempont a kijelölt időszak minél hatékonyabb reprezentálása. Ideális esetben a vizsgált időszak nyelvemlékeinek mindegyike teljes terjedelmében bekerül a gyűjteménybe. A gyakorlatban azonban ez sokszor igen nagy nehézségeket jelent, hisz bizonyos korszakok vizsgálatakor már több száz kötetnyi szövegmennyiséget kellene rögzíteni. Ezért bizonyos alapelveket szem előtt tartva általában szelektálni kell.

A történeti korpuszok tervezésekor a következő nehézség a szövegrögzítés elveinek a kidolgozása. Alapvetően két lehetőség van: a betűhív rögzítés és a transzkripció. A történeti szövegek esetében az előbbit kell előnyben részesíteni, hiszen minden egyes betűjegynek lehet fontos információtartalma, az átírt szö-

vegekben ez elveszhet. A digitális formában történő betűhív szövegrögzítés azonban jóval körülményesebb, több időt és munkát igénylő eljárás, továbbá megnehezíti a rögzített szövegek automatikus (gépi) annotációját is. Többek között ezért választották a *HHC* tervezésekor is a transzkripciót, és még így is sok elemzetlen alak maradt: a 18. századi szövegekben 13,6%-nyi, a 19. századiakban 10%-nyi, a 20. századiakban 4,9%-nyi (PAJZS–KISS 2001).

A következő lépés az összegyűjtött szövegek előkészítése a nyelvészeti vizsgálatokra. A leghatékonyabb eljárás az annotálás, azaz a szöveg kiegészítése olyan információkkal, amelyek jelentősen megkönnyítik a gépi elemzést. A két leggyakoribb annotálási eljárás a címkézés (tagging) és a szintaktikai elemzés (parsing). Ezek során a szöveg szavait ellátják a szófajukra és a mondatban betöltött szerepükre utaló kiegészítésekkel, amelyek alapján a számítógép gyorsan elő tudja állítani a kutató által igényelt adathalmazokat. Nagy terjedelmű korpuszokat általában automatizált elemzőkkel elemeztetnek, de előfordul a kézi annotálás is. Mindkét eljárásnak megvannak az előnyei és a hátrányai, a kutatás céljai és a korpusz mérete határozza meg, hogy melyiket célszerű választani. (A korpuszpépítésről, a korpuszok fajtáiról I. SZIRMAI 2005: 32–46; az annotálásról I. még MCENERY–WILSON 2003: 43.)

A következő fejezetben a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századának névszóinflexiók változóit kutató vizsgálat céljára épített korpuszt mutatom be.

1.2.4.1. A korpusz¹²

A vizsgálat céljára összeállított korpusz 1527 és 1576 között nyomtatott szövegek részleteit tartalmazza. A korpuszpépítés első lépéseként összegyűjtöttem az időszak magyar nyelvű nyomtatványainak adatait. Ebben a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy.) c. bibliográfia I. kötete, illetve annak CD-ROM változata volt segítségemre (I. az *Egyéb segédeszközök* c. fejezetben). Az RMNy. szerint 196 legalább részben magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg ebben az időszakban¹³, ebből 152 maradt fenn¹⁴. További 12 műből csak kisebb töredékek

¹² <http://www.ektf.hu/konyvtar/Korpusz/korpuszmain.html>

¹³ Itt és a továbbiakban is a megjelenés RMNy. szerinti kronológiai sorrendjében: RMNy. I. 7., 8., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 26., 27., 39., 63., 47., 48., 49., 57., 58., 65., 64., 70., 74., 77., 78., 81., 85., 88., 80., 86., 88a, 91., 90., 92., 95., 98., 96., 99., 100., 101., 102., 103., 109., 108., 125., 137., 144., 151., 150., 154., 155., 156., 158., 159., 160., 161., 162., 165., 170., 164., 166., 169., 171., 172., 178., 185., 173., 181., 182., 183., 184., 186., 191., 191b, 192a, 193., 195., 192., 194., 196., 206., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 220., 222., 230., 237., 238., 240., 229., 232., 233., 257., 240a, 241., 243., 242., 246., 253., 255., 259., 263., 266., 268., 260., 264., 265., 269., 273., 276a, 277., 281., 282., 283., 293., 276., 279., 280., 284., 286., 288., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 298., 299., 301., 303., 304/1., 304/2., 307., 308., 308a, 308b, 311., 312., 314., 315., 318., 316., 321., 324., 331., 319., 320., 322., 323., 326., 327., 328., 333., 337a, 338., 339a, 334., 335., 337b, 340., 341., 342., 343., 344., 345., 339., 346., 347., 348., 349., 350., 355., 351., 352., 353., 357., 358., 359., 360., 362., 364., 367., 368., 370.

tanulmányozhatók¹⁵. A nagyobb töredékeket beleszámítva tehát 140 fennmaradt könyvből és könyvtöredékből áll a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századának teljes állománya. Ebből 103 művet választottam ki a számítógépes korpusz összeállításához, így a korszakban megjelent művek több mint fele, a ránk maradt művek több mint kétharmada reprezentálva van. A 37 kimaradt mű négy csoportba sorolható:

- szótárak, nyelvtanfordítások, amelyekben csak szavak, legfeljebb szószerkezetek szerepelnek, ezért a grammatikai jelenségek tanulmányozására, valamint statisztikai jellegű vizsgálatokra alkalmatlanok (8 mű)¹⁶;

- újrakiadások és újraszédések, amelyek előzményeikkel lényegében megegyeznek – függetlenül attól, hogy azonos helyen, azonos nyomdász adta-e ki őket (11 mű)¹⁷;

- azonos helyen, közel azonos időben (legfeljebb öt éven belül), azonos szerzőtől, azonos műfajban, azonos nyomdász által kiadott művek közül minden esetben egyet választottam ki, pl. Méliusz Juhász Péternek a debreceni nyomdában 1562-ben négy vallásos prózai műve is megjelent, ezek közül három ki hagytam (17 mű)¹⁸;

- egyetlen műhöz nem tudtam a korpusz építése során semmilyen betűhív formában hozzájutni: Balassi Bálint *Beteg lelkeknek való füves kertecskéjéhez* (RMNy. I. 318.), amelynek egyetlen fennmaradt példánya csak 2006 februárjában került vissza Magyarországra a több mint félszázados szovjetunióbeli, illetőleg oroszországi „lappangás” után. Mivel fotómásolat nem készült róla, valamint 2006-ig betűhív kiadása sem jelent meg¹⁹, ezért kénytelen voltam lemondani a korpuszban szerepeltetéséről.

A 103 kiválasztott szöveg²⁰ tehát minden tekintetben a lehető legteljesebben reprezentálja a fennmaradt nyomtatványokat: minden szerzőtől, minden kiadási

¹⁴ Az elveszett nyomtatványok: RMNy. I. 19., 20., 22., 23., 25., 26., 27., 47., 48., 57., 58., 65., 70., 81., 85., 137., 150., 161., 165., 191., 193., 195., 206., 230., 237., 238., 240., 257., 263., 266., 268., 273., 276a., 277., 281., 282., 283., 293., 308., 316., 321., 331., 338., 339a.

¹⁵ RMNy. I. 12., 18., 24., 88., 159., 170., 178., 185., 191b, 192a, 364., 370.

¹⁶ RMNy. I. 7., 14., 21., 39., 103., 166., 240a, 241.

¹⁷ RMNy. I. 11, 99, 172, 255, 265, 276, 327, 335, 337a, 352, 357.

¹⁸ RMNy. I. 182., 183., 184., 196., 232., 242., 253., 279., 286., 298., 301., 312., 314., 323., 333., 347., 355.

¹⁹ 2006-ban a Balassi Kiadónál megjelent az első hasonmás kiadás, ezt azonban a korpusz feldolgozása után már nem tudtam figyelembe venni.

²⁰ A korpusz szövegeinek részletes adatait a Függelék tartalmazza.

évből, minden nyomdából, minden nyomdásztól, minden műfajból szerepelnek művek a korpuszban, így eleget tesz a minőségi reprezentativitás követelményének. Mivel a szövegek teljes terjedelmükben mintegy 10 000 oldalt tesznek ki, természetesen csak részleteket rögzíthettem belőlük. A mintavétel elvei a következők voltak:

- minden műből legalább ezerszavas minta szerepeljen (az ennél rövidebb nyomtatványok teljes terjedelmükben kerüljenek be)
- a terjedelmesebb műveknek legalább 5%-a (azaz átlagosan húsz oldalanként egyoldalnyi részlet) kerüljön a korpuszba
- minden műből több helyről szerepeljenek szövegrészletek (de lehetőség szerint ne legyenek a minták túlzottan széttörédezettek)
- a többszerzős művekből – amennyiben az egyes részek szerzői azonosíthatók – lehetőség szerint minden szerzőtől legyen részlet.

Ily módon egy 238 877 szövegszóból (1 176 826 n) álló korpuszt választottam ki. Ez 43 ismert és tíz ismeretlen szerző 80 művének, valamint 13 többszerzős nyomtatványnak mintegy a huszadrészét jelenti. Tíz rövidebb szöveg teljes terjedelmében szerepel.

A magyar nyelvtörténet-írási hagyomány a vizsgált adatok betűhív közlését részesíti előnyben, ezért a kiválasztott részek ilyen formájú rögzítése mellett döntöttem. A nyomtatványokat a következő forrásokból tanulmányozhattam. Bizonyos műveknek rendelkezésre áll fakszimile kiadása²¹. Más esetekben az OSzK valamint az MTA könyvtára mikrofilm-állományán, illetőleg a filmekről készült digitális másolatokon keresztül vizsgálhattam a szövegeket. Néhány esetben – a művekről mikrofilm nem lévén – közvetlenül az eredeti mű alapján kellett a kiválasztott részek átírását elvégezni. Így mind a 103 esetben vagy közvetlenül a nyomtatvány szövege, vagy az arról készült fotómásolatok alapján készíthettem el az átiratokat.

A betűhív rögzítés során egy saját készítésű karakterkészletet (ún. True Type Fontot) használtam, amelyet a *Font Creator Program*²² c. szoftverrel készítettem el. A szövegfájlok „.txt” kiterjesztésű, ún. egyszerű szöveg formátumban kerültek a gépbe, mivel a feldolgozásra használt számítógépes program (l. 1.2.4.2.) ezt támogatja. Illusztrációképpen álljon itt egy korpuszrészlet, Telegdi Mikós: *AZ KERESZTYENSEGNEC FONDAMENTOMIROL valo rőuid keonywechke* c. művének kiválasztott oldalai (RMNy. I. 173.):

„[M címlap]

²¹ Az OSzK. állományában lévő művekről készült fakszimilék teljes listája fellelhető az http://www.oszk.hu/frame_hu.htm?hun/gyujt/kulonygyu/kulonygyu_index_hu.htm internetcímen.

²² A program kipróbálható változata letölthető a <http://www.high-logic.com/fcp.html> internet-címről.

AZ KERESZTYENSEGNEC FONDAMENTOMIROL valo roud keonywechke.

Ki az Szent irafnac kulomb kulomb heleibol, kerd es feleles keppen irattatot es Telegdi Miklos mester altal, Deac nyelwbol Magyar nyelwre forditatot.

BECHBEN NIOMTATtatot Raphael Hofhalter altal: vrunc Buletese vtan 1562. estendoben.

(...)

[M A2 r.]

RAPHAEL HOFFHALTER Bechy Konywnyomtato, az kerebtyen tanulo gyermekeknek, es mindeneknek, kic ez konywechket oluallac, kobonetit mongya, es Iftenec kegyelmeffet es malaftyat kiannya.

SZERelmes fiaim es io Attyamfiai az en kegyelmes es Tistelend vram, Olah Miklos Ebertgami erfec, Magyar Orbagnac Primafla, Romai Bent Beknec Legatuffa, es az Feolfeges Ferdinandus Chabarnac, Magyar Orbagnac, es Cheh Orzagnac Kyralyanac, few es titkos

[M A2 v.]

Cancellariufsa &c. Ez konywechket kit Telegdi Miklos mester Magyar nyelwen forditot, parancholta ennekem, hogy en ki niomtatnam, kibol mindnyayan, kic tanulo gyermekek es iffiac vattoc, es egyeb rendbeliekis, kic kerebtyen Anya bent eghaznac kebeleben vattoc, es akartoc maradni az kerebtyen Anya bent eghaznac hitinec fundamentomat, es modgyat roudeden meg tanulhattatoc. Kire enis tikteket mind feyenkent kerlec, es Berelmeteffen intlec, hog ez Idueffegre valo habnos konywechket, eyel nappal kezetekben es elmetekben foglalyatoc, es a' mire tanet meg tarchatok, ha az Chriftufnac fine latafat kiannyyatoc, es egyut akartoc az oreoc bodoglagban vele lakni.

[M A3 r.]

Vegyetc azert yo newen, az en kegyelmes es Tistelend vramtul Erfec vramtul, ez konywechket: Iolletet u magaba kichin, de lelketeknek tanulagara, vigabtalafara, es idueffegere, ha meg gondollyatoc, ighen nag o bent foelfege aggya Erfec wramnac az u bent malaftyat, hog ezutanis tanithalla, igazgathalla, minden iora az u alatta walo nepet, epetheffe es eoregbetheffe az kerebtyen Anya bent eg hazat, nag foc ideig, es foc estendokig: Hog ki legyen Atyanac, fiunac, es bent lelec vr Iftenec neue dichiretire, mind ereokkal eoreokke. Amen.

[M A4 r.]

Az nagyfizioMBATI TANVLO DEac giermnekeknek, Telegdy Myklos Mester, Iftenben walo bekefseghet kiwan.

TVdgyatoc Berelmes fiaim, meegh en thynektec, az en Kegielmes Vramnac, Olah Miklofnac Ebertgami Erfeknec, &c. parancholattyabol taneto mesteretec lewec mely nagy borgalmatoflaggal igyekestem mindenkoron azon, hogy nem chak tanulagtokban, hanem a' kerebtyen hitnec vallafabanis vezeretec lennec. (...)

(...)

[M C5 r.]

HARMADIC RESZE AZ SZEretetrul es az tiz parancholatrul: MICHODA AZ KEREbtyeni Beretet?

TiBta Bibol valo tokelletes Beretet, kiuel Iftent o magaert, felebaratunkat Iftenert Beretyuc.

HANY PARANCHOLat vagyon az Beretetről.

KETTő kiualtképpen, kiket az vr Iften ilyen bokcal ad nekűnc előnkbe. Szereffed az te vradat Iftenedet, tellyes biűddel, tellyes lelkkeddel, tellyes eűbeddel, es minden ereiddel. Ez az elfő es leg nagyob parancholat.

[M C5 v.]

A mafic ehez hafonlatos. Szereffed felebaratodat mint tenen magadat. E keet parancholatban fűgh â tellyes tőrueny es prophetaknac irafa.

MIRŰL ESMERTETIC meg az Iftenhez valo Beretet?

ARrul efmerem en meg hogy Iftenec Bereteti vagyon te benned, ha az ő parancholatit meg tartod: Mert ez az Iftenec Bereteti hoű az ő parancholatit meg őrizűc, es az ő parancholati nem nehezec bent Ianos Apostolnac mondafa Berint. Seoth ő magais ig bol Christus A ki az en parancholatomat, vgymond, vallya es meg tartya, az a' ki engemet Beret.

[M C6 r.]

AZ ATYAFIVI SZEretet mirűl ifmertetic meg?

IGHen Szepen előnkbe aggya azt Szent Pal imigen boluan az Corintombelieknek. Az atyafiui Beretet: bekeűfeges, kegyes. Az atyafiui Beretet, nem iriűkedic, gonobul nem chelekedic, fel nem fuualkodic, nem tiűtfelleg kiuanó, az ő maga haűnat nem kereűi, megh nem haborettatic, gonobul nem gondol, alnokfagon nem őrűl, az ighaűfagon őruendez, mindeneket el benued, mindeneket hiűen, mindeneket remenű, mindeneket el vifel.

HA E KEET PARANCHolatban fűgh â kereűtyeni Beretet, mire valo hat a' tiz pacholat?

[M C6 v.]

IOLlehet hoű az Beretetről keet kiualtképpen valo parancholat vagyon, mely keet parancholatban fűgh az Iften tőruenyenec be tellyesűtűfe. De mind az altal â tiz parancholat azert adatot nekűnc előnkbe, hoű nyluaban meg erchűec mindenec, mind Iftenec fimind fele baratunknac Bereteti minemű dolgokba tőkelletteűfű meg.

MOND EL AZ TIZ parancholatot?

I. Iftenec elfő parancholattya.

EN vagyoc az te vrad Iftened, idegen iftenid ne legyenec en előttem: faragot kepet ne chűnaly magadnac hoű azt imagyad.

[M C7 r.]

II. Iftenec neuűt heiaba ne ved.

III. HARMADIC.

Meg emlekezel rola, hogy innepeket ily.

IIII. NEGYEDIC.

Atyadat anyadat tiztellyed, hoű hoűu űletű leheűs â fűldűn, kit az te vrad Iftened aad te neked.

V. ÓTÓDIC.

Ne ôly.

VI. HATODIC.

Ne paraznalkoggyal.

(...)

[M G2 v.]

EZ AZ IGAZ KERESZTYEN ANYAßenteghaznac az ű hiti, es az Apostoloktul vôt tókellertes tudomanya, kit ê könyuechkebe keues beßeddel meg magyaraßtunc, es rőuידeden te neked kereßtyen ember elődbe attunc. Kihez, ha az te lelkedet beredet, en azt mondom vğ ragaßkodgyal, hog femmikeppen fe iob kez fele, fe, bal kez fele túle el ne tauozzal, hanem inkab a mint Szent Pal mongya, ha angyal ßallanais ala az egből es egyebet hirdetne ennel, atoc legyen. Nem vy hit ez â kire mi tegedet tanetunc. Nem az tegnap elôt talaltatoc Euangeliomot hirdettyűc. Nem Vittembergabol, fem Turingiabol, fem Auguſtabel, fem

[M G3 r.]

Geneuabol tamadot tudomant hozunc teneked, hanem az ßent Peter hitit, kit ű neki az Attya Iften meg ielente, kiert az fiu Iften keonyőrgé hog űoha meg ne foyadkozzec, kibe az ßent Lelec iften pinkősd napian oly igen meg erőßfete űtet, hog halalt ßenuede mellete, kiert az ßent Apofolok es ßent Martyromoc vereket ki ontac, kit az ßent Confelloroc vallanac, ki mellet az regi ßent Doctoroc munkalkodanac, kinec Beretetiert az ßent ßűzec ez vilagot minden pompaiaul es győnyőrfűlegiel meg vtalac, es vgyan laboc ala nyomodac, azt â hitet ayanliuc mi teneked, azon kerűnc hog mind végig abba marag meg, es azokat el tauoztasd kic ê tudomannac kiuűle iaruan, ßakadaft Bereznec, Mert effelec Chriftus vrunknac nem

[M G3 v.]

Bolgalnac hanem az ű hafoknac, es az edes beßedeknec, falmadazofknac altala meg challyac az artatlanoknac ßiuőkét, azt irya Szent Pal az Romabelieknek. Annakokaert alhatatos leg attyamfia kereßtyen, es tarch meg az te eleidtűl neked adatot igaz hitet. Kűlőmb kűlőmb idegen, tudományoktul el ne vitetteűl, hanem engedğ az te tőruenberint valo lelki feiedelmidnec, es â mit azoc mondonac te neked chak azt miueld iduezetőnknek parancholatya berint Aggya az felfeges vristen, hog ez fok vißauonyafoc ßűnnienec meg, es adaffec meg kereßtyen anyaßenteghaznac az ű bekeűfűge.

AMEN.”

A fenti, ezerszavas minta az RMNy. I. 173-ból való, amely 51 nyolcadrét főliánsoldalból áll. Az üres sort nem tartalmazó, azaz legterjedelmesebb oldalak egyike, a G3 r. 114 szavát átlagul véve több mint 5800 szavas szöveg. Ennek a huszadrésze azonban jóval kisebb, mint az előre meghatározott minimális mintaméret (ezer szó), ezért ez esetben nagyobb részletet rögzítettem, amely arányosan a mű elejéről, közepéről és a legvégéről származó, összesen ezer szót tartalmazó szövegből áll. Az 51 oldalas könyvecskéből így több mint 12 oldal került a korpuszba. A minták méretét minden esetben hasonló eljárással számítottam ki. A 20 000 szónál rövidebb nyomtatványok esetében tehát ezerszavas mintákat rögzítettem (hacsak nem volt a szöveg rövidebb ezer szónál). A terjedelmesebb

könyvek esetében pontosan 5%-nyi részletet választottam ki. A legnagyobb minta így 14 805 szavas, Bornemisza Péter 1575-ben, Semptén kiadott, 957 negyed-rét fóliánsoldalnyi prédikációgyűjteményéből (RMNy. I. 362.) való.

A szögletes zárójelben szereplő részek az ívjelzést tartalmazzák, az „M” jelölés a *Concordance* program számára (l. 1.2.4.2.) azt jelzi, hogy az utána következő karaktersorozat lesz a szövegrészletek pontos lelőhelye. Az ívjelzéseket az egyszerűbb kezelhetőség érdekében egységes formájúra alakítottam: a betűjelzést meghagytam eredetiben, ám a számozást arab számokra írtam át. Az ívszám után a rektó és verzó szócskák rövidítése („r.” és „v.”) található. Ennek alapján minden egyes példát könnyen vissza lehet keresni az adott mű megfelelő oldalán. A pontos lelőhely megjelölésétől csak akkor kellett eltekintennem, ha a mű töredékes mivolta, az ívszámozás hiánya azt lehetetlenné tette. A szövegek hiányzó részeit – kivéve az üres oldalakat – a „(…)” jellel jelöltem. Amennyiben üres sorokkal elválasztott új sorban szerepel, úgy hiányzó oldalakat jelöl, a többi esetben hiányzó szavakat vagy sorokat. A szövegekből kihagytam az idegen nyelvű részeket (pl. latin idézeteket), továbbá a bibliai idézetek után álló hivatkozásokat. A betűhív rögzítés során a központosítást pontosan követtem, a szövegbeosztást azonban csak részben (új sor, üres sor, bekezdés, új oldal), mivel a feldolgozásra kiválasztott eszköz számára (l. 1.2.4.2.) a teljes hűség irreleváns, illetőleg bizonyos esetekben (pl. az elválasztások jelölésekor) zavaró tényező lett volna.

Ily módon összeállt egy ún. plain [sima, egyszerű] korpusz, amelyet további annotációkkal lehet ellátni, de megfelelő eszközökkel akár azok nélkül is alkalmas lehet nyelvészeti szempontú vizsgálatokra. Az alábbi táblázat a legfontosabb adatokat tartalmazza.

A SZÖVEGEK MEGJELENÉSI IDEJE	1527–1576
A szövegek száma	103
Összes szövegszó	238 877
Összes karakter	1 176 826
Átlagos mintaméret (szó)	2319
Legkisebb minta (szó)	547
Legnagyobb minta (szó)	14 805

2. táblázat: A korpusz adatai

1.2.4.2. A feldolgozás módja

A korpusznyelvészeten a korpusz rögzítése után következő munkafázis az annotálás. A betűhív rögzítés miatt a kézi annotálás jöhetett volna szóba, ehelyett azonban egy ún. konkordanciaprogram segítségével fogtam hozzá a névszóinflexiós adatok kiválogatásához, ami voltaképpen felfogható a kézi annotáció első lépéseként is. A konkordanciaprogramok olyan számítógépes alkalmazások, amelyek a szövegfeldolgozás különböző feladatait képesek végrehajtani. Az elektronikus formában tárolt szövegállományok teljes konkordanciájától az egy szóra, szórészletre, kifejezésre redukált keresésig sokféle utasítást képesek végrehajtani, a műveletek eredményeit pedig a felhasználó által kívánt formában – pl. előre meghatározott méretű szöveggörnyezettel együtt – meg tudják jeleníteni (SZIRMAI 2005: 102–29). A rendelkezésre álló szoftverek közül R. J. C. WATT *Concordance* c. programjára esett a választásom²³.

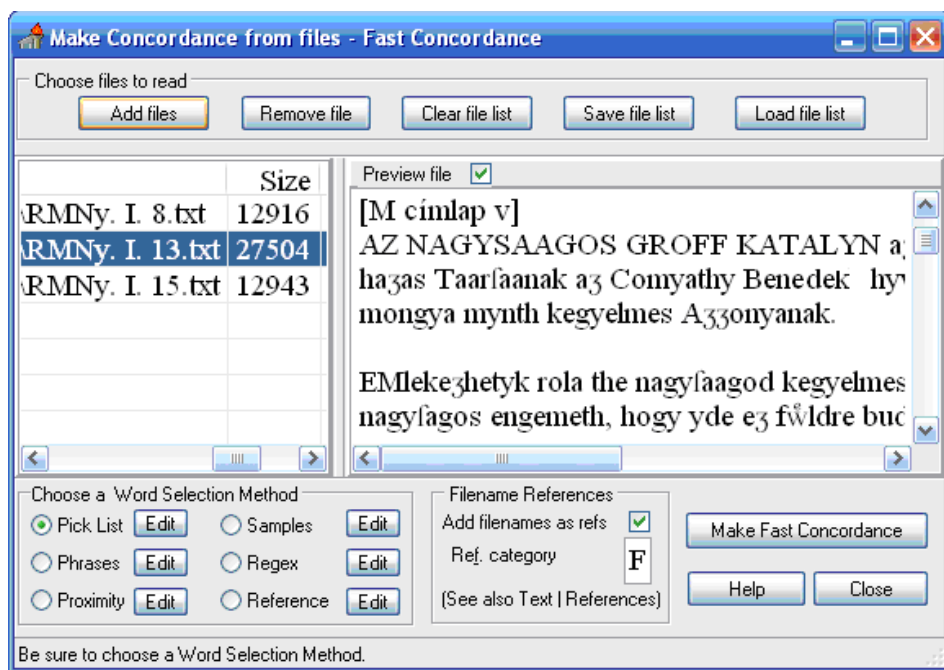

4. ábra: R. J. C. Watt *Concordance* c. programjának adatai

Ez a számítógépes alkalmazás a skóciai dundee-i egyetem (University of Dundee) tanára által szövegfeldolgozásra kifejlesztett eszköz. Rendkívül széles körben alkalmazható nyelvészeti, irodalomtudományi kutatásokban, nyelvtanításban, sőt igazságügyi nyelvészeti célokra is. A program elvileg bármennyi ún.

²³ A program kipróbálható változata letölthető a <http://www.concordancesoftware.co.uk> internet-címről. Az általam használt verzió száma: 3.2.

plain text [egyszerű szöveg] formátumban tárolt fájl elemzésére képes. Az alábbi ábra a fájlok programba töltésének a procedúráját ábrázolja.

5. ábra: A konkordanciakészítés főmenüje

A betöltött fájlokon alapvetően kétféle műveletet végeztethetünk el: teljes konkordancia és ún. fast concordance [gyors konkordancia] elkészítése, ez utóbbi különböző (akár hatféle) keresési feltételekkel elvégzett szűrt listázást jelent.

Jelen vizsgálatban a névszóinflexiók alakok kiszűrése volt a cél. Mivel az inflexiók szuffixumok a névszóalakok végén találhatók, ezért olyan keresési feltételt kellett megadni, amellyel szóvégekre kereshettem. Az 'Pick List' [szűrőlista] opciót választva megadhatjuk azokat a karakterláncokat (angol szakkifejezéssel: stringeket), amelyeknek a listáját elő akarjuk állítani. Lehetőség van helyettesítő karakterek (ún. wildcardok) használatára. Ha a 'Pick List'-be a következő keresési kifejezést írjuk: „Christus”, akkor a program előállítja a betűről betűre megegyező szóalakok listáját szöveggörnyezetükkel együtt (tehát pl. a „christus”, „Christus” stb. alakokat nem kapjuk meg, mert egy-egy karakterben eltérnek a megadott keresőszótól). Az alábbi ábra ennek a keresésnek az eredményét, pontosabban annak egy részletét ábrázolja:

The screenshot shows the Concordance program window. The main table displays concordance results for the word 'Christus'. The table has four columns: 'Context...', 'Word', 'Context', and 'Reference'. The 'Word' column contains the word 'Christus' for all entries. The 'Context' columns show the surrounding text in Hungarian. The 'Reference' column shows the source reference, such as 'RMNy. I. 90.'. On the left, there is a 'Headword' list with 'Christus' selected. At the bottom, there is a summary bar showing 'Words: 1', 'Tokens: 652', 'All word: 1', 'Word list: Asc alpha (string)', and 'Context list: Asc occurrence order'.

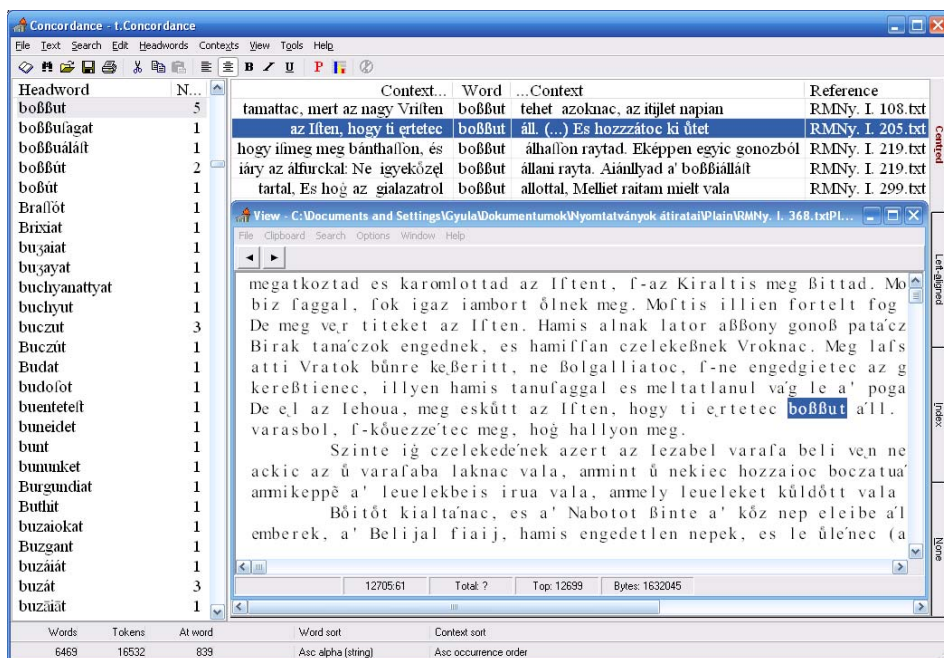
Context...	Word	Context	Reference
Sidoc, hanem pogánoc, azért a'	Christus	Ielut' által valo hittel ödnezültene	RMNy. I. 90.
a' Sidoc nagy rebeut a'	Christus	Ielut' meg v'falac es teyleleggel	RMNy. I. 90.
Sido nemzeiből valóc. EZokaert a'	Christus	Ielut'ac e' váloga kötenel, miképen	RMNy. I. 90.
arra, hogy az embereket a	Christus	Ielut'ra es az ő aldozatt'ara	RMNy. I. 90.
es abraht'nac: Az az. a'	Christus	Ielut'nac halál'ara es aldozatt'ara. Meg	RMNy. I. 90.
meg nem bínt, hanem miképen	Christus	Virtut'nac előttele előt helye volt	RMNy. I. 90.
vy Teitamentombeli tudományal. Ezert mondgya	Christus	VRut'ac a' Sidocnac, hogy tudokozac	RMNy. I. 90.
berint David nemzedégeből előt a'	Christus	, meg holt, es hallottából feltamadat	RMNy. I. 90.
hallottából feltamadat. Ezert bizonyította mind	Christus	VRut'ac, s' mind az ő	RMNy. I. 90.
őrec bodoglágnac Ielut', az VR	Christus	Ielut', megmen talallod, hanem chac	RMNy. I. 90.
kámen títulhat, hanő chac a'	Christus	Ielut'nac emberre letene, kenfennedelemec, vére	RMNy. I. 90.
ő egyetlen egy fiaert a	Christus	Ielut'ert es adgya minékinc az	RMNy. I. 91.
fen gyűlölégekbe, de ölteztetkél a	Christus	Ielut'ba. Vitélyetec gödgyat, a teinec	RMNy. I. 91.
egy fele értemen legyen, Ielut	Christus	berent, hogy egyenlő leleked, egy	RMNy. I. 91.
vegyetékél egy máit, miképen a	Christus	fel vött tüteket az. Itelemec	RMNy. I. 91.
En mondom kedg, hogy a	Christus	Ielut' Bolgaia volt a kőrmámetellődelemec	RMNy. I. 91.
NEm tudgyatoke, hogy minnyanac	Christus	Ielut'ba meg keréltékéditinc, az ő	RMNy. I. 91.
evetere, hogy mi képen a	Christus	Ielut', az aty'anc dichőlege által	RMNy. I. 91.
is: Es tudgyac, hogy a	Christus	, a halálból feltamaduan, emelotatana meg	RMNy. I. 91.
holtatoc meg, es Itelemec etec,	Christus	Ielut'ba mi VRut'acba. EVANGE MATT	RMNy. I. 91.
a te bent Fiadnac a	Christus	Ielut'nac által minékinc meg iektettet	RMNy. I. 91.
a te bent Fiad a	Christus	Ielut' előtend, ne aluaba, hanem	RMNy. I. 91.
a' mi egyetlen egy VRut	Christus	Ielut' által. Amen. HOft'ac vala	RMNy. I. 92.
ludetic es bizonyit'ac minékinc a'	Christus	or'ágat, melybe mi moltan élinc	RMNy. I. 95.
mondá'olnac títulnel: Hogy valaki a'	Christus	or'ágába akar lenni, ez nyituan	RMNy. I. 95.

6. ábra: Egy egyszerű konkordancia

Ha a keresőszót kiegészítjük a tetszőleges hosszúságú stringet helyettesítő „*” jellel („Christus*”), akkor megkaphatjuk a „Christus” karaktersorozat által jelölt összes toldalékos alakot (pl. a „Christust”, „Christustól”, „Christusnak”, „Christusi” stb. alakokat), de nem kapjuk meg a „christusi”, „Christusi” stb. alakokat. Ha toldalékokra keresünk, akkor fordítva kell eljárunk, a helyettesítő karaktert a keresőszó elejére kell írunk. A következő keresőkérdés: „*ban” kilistázza az összes „ban” karakterláncra végződő szóalakot a kontextusával együtt (pl. a „Christusban”, „házban” stb. alakokat), de nem kapjuk meg a „Christusbañ”, „Christusba”, „házbañ”, „házba” stb. alakokat. A program használatakor ezért ügyelnem kellett arra, hogy ne hagyjak figyelmen kívül egyetlen ortográfiai variánst sem, mert különben adatokat vesztettem volna.

Az inflexiók alakok megkeresése tehát a keresőszók megfelelő összeállításával kezdődött. Először a ragos alakokat gyűjtöttem össze. Minél hosszabb karakterláncra kell keresni, annál kevesebb hamis adatot kapunk a művelet eredményeként, ezért a testesebb ragokkal célszerű kezdeni. Ha pl. az accusativusi alakokat keressük, akkor nem tehetünk mást, mint átnézzük az összes *t*-re végződő szóalakot. Ám ekkor még szép számmal maradtak tárgyragos alakok a korpuszban, hiszen előfordul, hogy a szóvégi *t* helyett *th* áll: pl. „Christufth”. Tekintettel kell lennünk arra is, hogy az *is* partikulát a korszakban gyakran egybeírják az előtte álló szóval: pl. „Christuftis”, „Christufthis” stb. Továbbá mind az *i*, mind az *s* jelölésére többféle megoldás használatos: pl. „Christuftys”, „Christuftijs”, „Christuftif” stb. Ezért célszerű a következő keresőszavakat megadni: „*t”, „*t?”, „*t??”, „*t???”, azaz összegyűjteni az összes alakot, amelyben a karakterlánc vagy *t*-re végződik, vagy legfeljebb három egyéb karakter áll utána (a „*?”

helyettesítő karakter egyetlen tetszőleges betűjegyet jelöl). Sajnos ennek eredményeképpen nagy számban kapunk hamis adatokat (pl. a „lát”, „mellett”, „öt”, „háta”, „hatol”, „hatvan” stb. alakokat), ám biztosak lehetünk abban, hogy az összes accusativusi alak is szerepel a listában. Ha a tárgyragos alakok keresését utoljára végezzük el, akkor a korábban már összegyűjtött, *t*-re végződő inflexiók adatokat (pl. az *-ÉRT* ragozott alakokat) kiszűrhetjük a listából. Az accusativusi alakok összegyűjtéséhez így is több tízezer szóalakot kellett kézzel szortírozni. Az eredményül kapott 16 532 adat (kontextussal együtt) mégis megérte a fáradságot, hisz hagyományos adatgyűjtéssel (pl. cédulázással) még egy kisebb kutatócsoportnak is hetekbe-hónapokba telne egy ilyen munka elvégzése. Az alábbi ábra az accusativusragozott alakokat kilistázó konkordancia egy részletét mutatja: az öt adatban előforduló *boßbut* alak példáit a szöveggörnyezetükkel és leőhelyükkel, továbbá a külön megnyíló ablakban az egyik példa tágabb kontextusával:

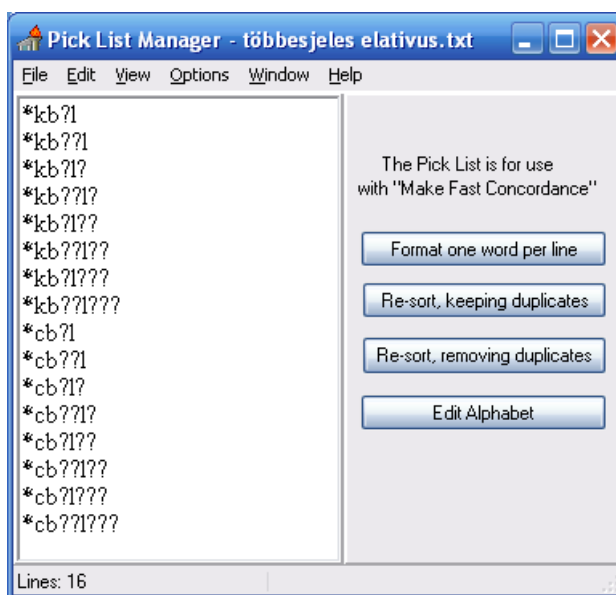

7. ábra: Szóalak a szöveggörnyezetével

Más toldalékok esetében jóval könnyebb a keresés. Pl. a *KÉPPEN* (>-*KÉPPEN*) elem keresőszavai a következők voltak: „*k*p?“, „*k*p??“, „*k*p???“, „*k*p????“, „*k*p????“, „*k*p????“. A rag ortográfiailag invariáns elemei a *k* és a *p* betűjegyek. A *k* helyett előfordulhatna ugyan *c*, de egy gyors kereséssel („*c*p?” – a 90 találatot néhány perc alatt ellenőriztem) meggyőződhetünk róla, hogy a *KÉPPEN* (>-*KÉPPEN*) elemnek ilyen alakja nincs a

korpuszban. A *k* és *p* közti „*” azért volt szükséges, mert a magánhangzók jelölésére sokféle betűt és betűkombinációt használtak, így lehetett biztosítani, hogy pl. az *i*-ző alakok ne maradjanak ki. A *p* utáni kérdőjelek tetszőleges karaktereket jelölnek, minden esetben annyit, ahány helyettesítő karakter szerepel a keresőkérdésben. A hat kérdőjeles alakok ilyesfélék lehetnek: „azonkeppennijs”, ahol az első *p* után még hatkarakternyi string található. A fenti keresésre 1109 találatot kaptam, amelyből mindössze 209 volt hamis adat, így el tudtam különíteni a 900 *KÉPPEN* (>-*KÉPPEN*) elemet tartalmazó szóalakot.

Ilyenformán kellett minden ragnak megkeresni az ortográfiailag invariáns elemeit, és hasonlóan körültekintő módon elvégezni a keresést. Ezután következett a jeles alakok kiválogatása. Mivel a ragos alakokat már összegyűjtöttem, először célszerűnek látszott ezek megszűrése. Az adott rag keresőkérdését kombinálva a jel keresőszavával, megkaptam azt a listát, amely még tartalmazhatott hamis (nem névszójeles) adatokat, ezért azokat – a ragokhoz hasonlóan – utólag kellett kiszűrni. Pl. a „*b?l”, „*b?l?”, „*b?l?”, „*b?l?”, „*b?l?”, „*b?l?”, „*b?l?”, „*b?l?”, „*b?l?” keresőszavakat (az elativusi rag keresőkérdését) ki kellett egészíteni a többesjel, a középfokjel, a birtokos személyjelek stb. keresőkérdésével, hogy megkapjam a jeles-ragos alakokat. A többesjel keresőszavával kiegészített elativusi keresőkérdést az alábbi ábrán láthatjuk.

8. ábra: Keresőszavak

A többesjel és a rag között szerepelhet még a birtokjel, valamint annak birtoktöbbesítő jeles alakja, de mivel azokat úgyis külön kereséssel gyűjtöttem

össze, így nem maradtak ki a többesjeles-birtokjeles-(birtoktöbbsítés)-ragos alakok sem. Ezen keresések esetében is előfordulhatnak hamis adatok, pl. a többesjel keresésekor a *k*-ra végződő elativusragos szavak, ezek kiszűrése után azonban előállíthattam a jeles-ragos szóalakok listáját.

Ezután már csak a testes rag nélküli jeles adatokat kellett összegyűjteni. Mivel ez esetben ugyanúgy szóvégi helyzetű szuffixumokat kerestem, mint a ragos alakok gyűjtésekor, ezért hasonló procedúrát kellett megvalósítani, mint azok esetében. A keresőkérdéseket a jeles-ragos alakok kiválogatásakor már összeállítottam. A hamis adatok kiszűrése után előállíthattam a korpusz névszóinflexiók alakjainak teljes listáját.

A hosszadalmas keresőprocedúra megérte a fáradságot: 31 933 jeles és 54 916 ragos alak gyűlt össze, amelyekből végül összesen 49 007 adat került be a névszóinflexiók változókat bemutató adattárba. (Az összes adat megtalálható a korpusz internetes változatának honlapján. A vizsgálat névszóinflexiók változóinak kiválasztását pedig l. 2.) A fáradságos munka során jelentős ösztönzést jelentett, hogy nem csupán jelen dolgozat céljaira gyűjtöttem össze az inflexiók alakokat, hanem megtettem az első nagyobb lépést a korpusz annotálásában: a gyűjtéssel voltaképpen a névszóalakok címkézése (taggingje) zajlott le, hisz a kész lista alapján könnyen (automatizálható módon) annotálhatóvá vált a gyűjteményem, az ily módon kiegészített korpusz pedig további kutatási feladatok megoldására is alkalmas lesz.

2. A VIZSGÁLT NÉVSZÓINFLEXIÓS VÁLTOZÓK MEGHATÁROZÁSA

A történeti nyelvészetben a kutatónak zavaró adathiánnyal kell szembenéznie, a történeti szociolingvisztikára ez hatványozottan érvényes (vö. ZELLIGER 1999: 510). Ha sikerül is felkutatni a vizsgált korszakból az adott nyelvváltozat produktumainak tartható nyelvmelékek viszonylag teljes körét, akkor is számításba kell venni, hogy bizonyos jelenségek nem mutatkoznak meg a korpuszban. A vizsgált nyelvi anyag mennyiségi és minőségi reprezentativitása azonban biztosíthatja, hogy azok a változók, amelyek valóban markánsan jelen voltak az adott nyelvváltozatban, ne maradhassanak ki. Vagyis megfelelően gyűjtött adatok esetében feltételezhetjük, hogy bár nem mindegyik, de a releváns változók valamilyen – legalább csekély – mértékben megmutatkoznak.

A korpusz különböző morfjainak változatossága mögött sok tényező húzódhat meg. A variáció legelemibb formája az ortográfiai sokszínűség, amely jelen dolgozatnak nem tárgya (l. 2.2.), ellenben a különböző jelölések mögötti hangértékbeli különbségeket közelebbről is meg kell vizsgálnom. Ha egy morfnak kimutathatóan különböző hangértékű alakváltozatai vannak, akkor még nem beszélhetünk okvetlenül szociolingvisztikai változóról. Körültekintő mérlegeléssel azonban el lehet különíteni a korpusz névszójeles és -ragos alakjainak variációt mutató tagjai²⁴ közül a rendszerváltozókat, azaz a nyelven belüli okok miatt variálódó elemeket (l. 2.3.), a többi változótípustól. El kellett különíteni továbbá a névszóinflexió változóit egyéb, többféle alakváltozatban előforduló elemektől. Az alábbiakban elsőként ezekről kell szót ejtenem.

2.1. A tövéghangzókkal kapcsolatos váltakozások kizárása

A névszóinflexió más változóktól való elkülönítése érdekében tisztáznom kell a véghangzókkal kapcsolatos ingadozások megítélését. A teljes tö : csonka tö szembenállást mutató névszótöveken ősi toldalékok előtt megjelenő véghangzók két csoportba sorolhatók a későbbi fejlődés szempontjából: az előhangzóvá váló és a toldalékhoz vonódó tövégi vokálisok csoportjába. Az előhangzóvá válás folyamata igen bonyolult kérdés, és mivel dolgozatomnak nem tárgya, ezért részletesen nem térek ki rá. Annyit azonban mindenképpen szükséges tisztáznom, hogy milyen különbség van a két fejlődési irány között: a később elő-

²⁴ Bizonyos toldalékok semminemű alaki váltakozást nem mutattak, ezért természetesen kimaradtak a vizsgálatból. Ilyenek: az *-É* birtokjel, az *-IK* kiemelőjel, a *LEG-* felsőfokjel, a *-T* tárgyrag, a *-RA*, *-NAL* határozóragok, az *-ST*, *-ÉNT* modalisragok, a *-NAK* mind határozóragként, mind dativusragként.

hangzóvá váló véghangzók a tő függvényeként váltakoztatják hangszínüket, míg a toldalékhoz vonódók a toldalék részeként ingadoznak. A mai magyarban pl. a tárgyrag előtti magánhangzó hangszíne a tőtől függő sajátosság, míg pl. a T/1. birtokos személyjel a tőtől függetlenül azonos nyelvválásban használatos egy-egy nyelvváltozaton belül, vagy ha van is ingadozás, akkor azt nem a tő okozza. A fentiek miatt az abszolút tövek utáni véghangzókat kihagytam a vizsgálatból, hisz azok valójában a tő függvényeként jelennek meg különböző nyelvválásfokon (vö. D. BARTHA 1964, különösen: 11), illetőleg ha mutatnak is valamilyen nyelven kívüli tényező – pl. a nyelvhasználók lakhelye – függvényeként megjelenő váltakozást, az a tő, és nem az inflexiós toldalék váltakozása. A véghangzók megjelenésének általános szabályai szerint a mássalhangzós ősi toldalékok (a *-K* többesjel, a *-B ~ -BB* középfokjel, az E/1., E/2. és a T/2. birtokos személyjel egy birtokra utaló paradigmájában, a *-T* tárgyrag és a *-T* locativusrag) előtt megjelenő teljes tövek vokálisáról van szó. A középfokjel előtti véghangzó abban az értelemben változót alkothat, hogy a csonka tövön megjelenő forma szemben áll a teljes tövön előfordulóval (l. még alább).

A toldalékhoz vonódó, annak részévé váló véghangzókat azonban nem hagyhattam ki a vizsgálatból, mert az ide tartozó szuffixumok közül mindegyik esetében már a kései ómagyarban megtörtént a toldalék részévé váló véghangzó egységes nyelvválásúvá válása, amit a toldalékhoz tartozás egyik fő kritériumának tartanak (vö. SÁROSI 1992: 247). A középmagyar kori ingadozás már a toldalék magánhangzójának az ingadozását jelenti. Nem tettem különbséget tehát az eredetileg magánhangzót nem tartalmazó elemek között aszerint, hogy a testesedésnek mely fázisában tartanak, hanem egységesen a toldalék alakváltakozásaként kezeltem az ezen szuffixumok és a tő közötti magánhangzók variációit (a T/1. és a T/3. birtokos személyjel, a superessivusi és a főnévi, valamint a melléknévi essivus-modalisi rag esetében). Megjegyzendő még, hogy bizonyos morfémák magánhangzója regresszív kiegészüléssel vonódik a szuffixumhoz, azaz nem a morfémahatárok átértékelődésével, hanem hangtani tényezők függvényeként, utólagos betoldással kerül a toldalékba.

A vizsgálatba bevontam továbbá a relatív tövek (az ősi jelek) véghangzóit is, mivel azokat a toldalék részének kell tekintenünk, a véghangzó minősége a jel függvénye. Kizárólag primer ragos alakokban fordulnak elő. Mivel a primer ragok közül csak a tárgyrag járul névszójelek után, ezért csupán a többesjel és a mássalhangzóra végződő birtokos személyjelek accusativusi alakjai tartoznak ide (a középfokjel és a kiemelőjel után egységes a véghangzóhasználat a korpuszban).

2.2. Az ortográfiai variánsok kizárása

A vizsgálatból határozottan kizártam a csupán helyesírási változatokat. Ilyen pl. az instrumentalis-comitativusi rag hasonulásának eredményeképpen létrejövő

gemináta jelöletlensége. Ez a jelölésmód 84 műben²⁵, összesen 464 adatban fordul elő: „Miczoda ió hirunc neuűnc lőnne minékűnc, ha őtet illyen nagy *arultattafál* meg őlnénc?” (RMNy. I. 324. T2 v.), „mezetelen *labal* indula vtara” (RMNy. I. 340. C2 r.), „Te vezérlóttel engemet a' te *tanáchodal*” (RMNy. I. 162. T r.), „minden *alnakfagal* Bijuec rakua vala” (RMNy. I. 108. Bb3 r.), „vad *madarakal* ezt meg ne eteffed” (RMNy. I. 340. B2 v.), „az mi testűnknek vedel vndokfagat te bent *igidel*” (RMNy. I. 222. Z2 r.), „ha meg halz *ehlègel* enis meg halok” (RMNy. I. 345. C v.), „az én *βōmeimel* látā a' Királt” (RMNy. I. 95. C r.), „A ki az ő Bánto földét műueli, béuelkedic *kenyérel*” (RMNy. I. 96. D v.), „*Tűzel* felgyuytottāc a' te βenthellyedet” (RMNy. I. 162. T2 v.) stb. Ebből 84 mássalhangzó-torlódásra végződő tövön szerepel: „fokan meg rontatnac a' *penzel*” (RMNy. I. 92. C3 r.), „az egéβ Magyar nemzetnec e' *kőnyuel* meg akaria mutatni a' meg testefűlt őrdetget” (RMNy. I. 288. A2 v.), „Beβtertze felet négy *mélyföldel*, vagyon az régi Radna Bánya” (RMNy. I. 360. 6 r.), „a' heliet elnec kűuel es *czontal*, Kiuel fat vagnac” (RMNy. I. 056. Kk2 r.) stb. Ezek a rag mássalhangzójának a jelöléséhez a szóelemző írásmód elvének kellett győzedelmeskednie, az pedig csak a XIX. század elejére valósul meg több-kevesebb következetességgel a magyar nyelvű könyvnyomtatás gyakorlatában, még a XVII. század elején is elsősorban a kiejtés szerinti írásmód volt az általános (vö. KOROMPAY 2003: 589–90). 53 szóalakban többjegyű betűvel írt mássalhangzóra végződő szótövön fordul elő: „a' kic mindent *tanáchal* chelekednec, a' bőlchefségtől igazgattatnac” (RMNy. I. 96. D3 v.), „minnyáian el indulnānac a' *Királyal* a' Törőkec ellen” (RMNy. I. 360. 206 v.), „az iduőzítő IESVS CHRISTVSNAC beβedet auagy Euangeliomāt, ne keduetlen fe *czac fűlthegyel* [!] halgaffuc es vegyüc” (RMNy. I. 353. A2 r.), „a ki a *keuélyel* kőzeskődic, keuélseget tanul tőle” (RMNy. I. 92. D4 v.), „az Prophetac es Apostoloc, kiket hafonlit az Daid az *aranyal*, es ezűftel tündőklő galamboknac Barnyaihoz” (RMNy. I. 362. ><3 v.) stb. Ezek esetében ugyancsak a korabeli helyesírás sajátosságai miatt nem szerepelhetnek a hosszú mássalhangzót jelölő betűjegyek, amelyek már előfordulnak a XVI. századi nyomtatványokban, ám korántsem teljes következetességgel. A hosszú mássalhangzók időtartamának jelölésbeli bizonytalansága miatt tehát a – különösen az intervokális – mássalhangzós szóvégeken előforduló, nem hosszú mássalhangzóra utaló betűjellel jelölt instrumentális-comitativusi ragos alakokat is minden bizonnyal hosszan ejtették (a geminátára utaló betűjeleket tartalmazó adatokat l. 5.1.1.2.). Mivel a jelölésmód általánosnak mondható, ezért a rövid és hosszú mássalhangzójelet tartalma-

²⁵ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 49., 63., 64., 74., 77., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 158., 162., 171., 173., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 222., 233., 243., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 307., 308a, 308b, 311., 315., 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 342., 343., 344., 345., 346., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

zó adatok szembenállása helyesírási-hangjelölési kérdés, ezért a jelenséggel mint nyelvi változóval nem foglalkoztam.

2.3. A vizsgált változók fő típusai

2.3.1. Szociolingvisztikai és rendszerváltozók

A magyar nyelvű könyvnyomtatás nyelve hipotézisem szerint sajátos, idővel autonómmá nyelvváltozat (l. 1.2.2.2.). Az elfogadott definíciónak megfelelően (l. uo.) tehát a korpuszban megjelenő alakváltozatok hipotetikusán tekinthetők változóértékeknek. Minden esetben részletes, körütekintő vizsgálattal lehet eldönteni, hogy a variálódás mögött milyen tényezők húzódnak meg.

Az alábbiakban bemutatom, hogy egy korpusz adatait elemezve milyen változóérték-megoszlási típusokkal lehet szembesülni. Jelöljük az azonos morf realizációjaként használt különböző alakváltozatokat A-val és B-vel. Ha egy műben mindkét alakváltozat előfordul, azt az A és B jelek együttes feltüntetésével jelölöm, továbbá a csak A-t, illetőleg csak B-t tartalmazókat csak az A, illetőleg B jelek feltüntetésével. A korpuszban többféle alakban előforduló morfok közül az egymással nem keveredők a következő eloszlást mutatják.

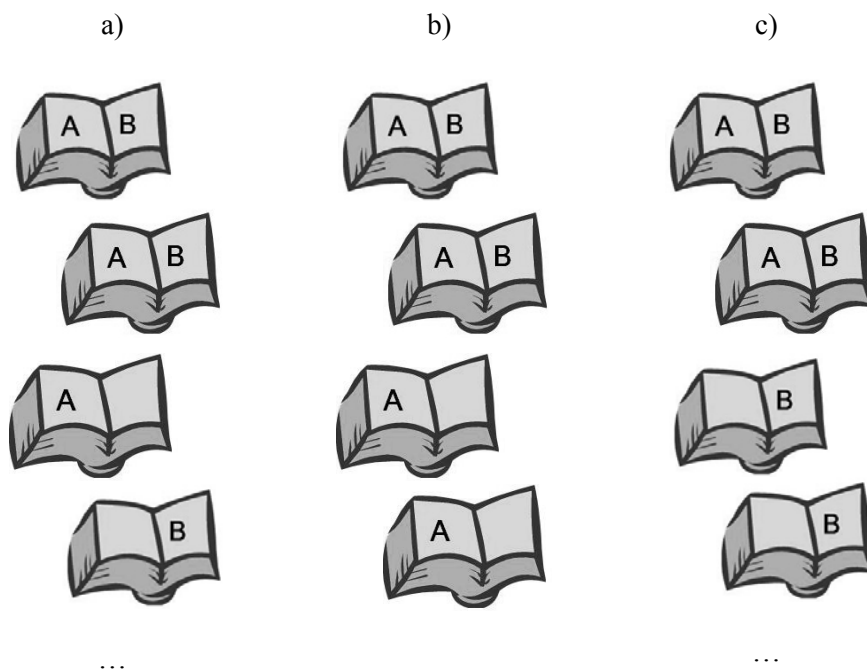
...

9. ábra: Diszjunkt eloszlású változóértékek

Ezek potenciális szociolingvisztikai változók, ám nem lehet biztosra venni azt, hogy egy-egy szerző esetében is volt-e ingadozás. A közvelegesség esetében azonban ez a tipikus változóérték-eloszlási séma. Hacsak más tényezők nem merülnek föl (l. alább), ezeket közveleges változóknak nevezem.

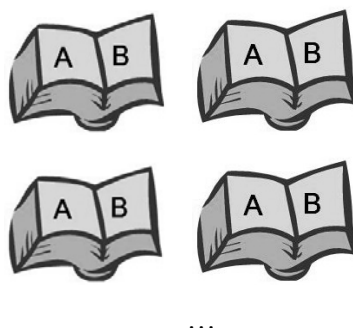
Ha a különböző alakok egy-egy műben is keveredhetnek, akkor már minden kétséget kizáróan változóról beszélhetünk, amely a közvelegesség (köztes nyelvváltozat) közegében jött létre, és amelynek értékei közül az egyik kiválasztódás útján a kialakulóban levő új nyelvváltozat alakja lesz. A váltakozásnak több fokozata van, a legerősebb variálódás az, amely esetben egy-egy lexémán is jelentkeznek az alakváltozatok. Ezeket már szociolingvisztikai változóknak lehet

tartani. Az ingadozó művek mellett előfordulhatnak következetesek is, az alábbi kombinációkban.

10. ábra: Részlegesen keveredő változóértékek

Elvileg előfordulhat, hogy a változóértékek a korpusz minden művében megjelennek, azaz mindegyikben ingadozás jellemző.

11. ábra: Keveredő változóértékek

Ez az eset azonban azt feltételezi, hogy a kiválasztódás igen hosszú ideig elhúzódik, sokáig egymás mellett élnek az alakváltozatok, és egyetlen szerző sem következtet a használatukkor. Az írásbeliség egységesítő, következtetességre törekvő közegében azonban ez szinte teljesen elképzelhetetlen. A valószínűbb lehetőség ekkor az, hogy a nyelvi rendszeren belüli okokra vezethető vissza a variálódás: ez esetben természetes, hogy elég nagy mintában mindegyik változóérték megjelenik.

A változóérték-eloszlás típusából azonban nem lehet okvetlenül következtetni a változó fajtájára. Nagyobb adatmennyiség esetén ezek az eloszlási típusok jó támpontot nyújtanak, azaz a diszjunkt eloszlást mutatók általában a közveleges, a részlegesen keveredők szociolingvisztikai, míg a keveredők a rendszerváltozók típusába sorolhatók. A mintavétel hibájából azonban előfordulhat, hogy egy-egy műben nem mutatkoznak meg például egy rendszerváltozó bizonyos értékei, ezért az csak részlegesen keveredőnek látszik. Minden esetben a lehető legtöbb körülményt figyelembe vevő, körültekintő mérlegelés után lehet eldönteni, hogy egy-egy eloszlás mögött milyen tényezők húzódnak meg.

A másik hibalehetőség a szociolingvisztikai és a rendszerváltozók elkülönítésekor adódik. Előfordulhat ugyanis, hogy a rendszerváltozók egyes közösségekben valódi szociolingvisztikai változókká válnak. A változóértékek eloszlásának részletes vizsgálata deríthet fényt arra, hogy egy-egy váltakozás esetében melyik tényező dominál. Néhány ingadozó mű vagy szóalak miatt nem kell egy variálódást mutató jelenséget azonnal szociolingvisztikai változónak minősíteni.

2.3.2. A mintavétel hibájából részletesebben nem vizsgálható váltakozások

2.3.2.1. A T/2. birtokos személyjel egy birtokra utaló palatális alakjának illeszkedése

A toldalék a kései ómagyarban már három alakban élt, ám bizonyos kódexek következtetes kétalakú (*-tok/-tök* vagy *-tok/-těk*) megoldásokat használtak (vö. KOROMPAY 1992a: 335). A korai középmagyar korpuszában kevés adatát is az illeszkedés szempontjából vizsgáltam meg.

A kisszámú adatból 16 műben 36 labiális palatális alak található. Ebből kilenc nyomtatványban (l. 3. táblázat) szerepel a labiális tőhöz járuló, azaz illeszkedő forma 11 példája: „meg ne fogiatkozzéc az ti *hűtőtőc*”(RMNy. I. 320. I4 r.), „Mert Bületec ez nap nektec *Iduözitőtőc*”(RMNy. I. 353. z r.), „Kiralyoc leßnec *neuelőtőc*”(RMNy. I. 171. A2 r.) stb.

A művek RMNy-száma	Az illeszkedő illabiális példák száma	Az illeszkedő labiális példák száma	A nem illeszkedő labiális példák száma
91.	0	0	1
109.	0	1	6
169.	0	1	0
171.	4	1	0
186.	12	0	7
205.	3	0	1
208.	6	0	3
229.	0	1	1
299.	0	1	0
308b	0	0	2
311.	0	0	1
320.	0	1	0
324.	0	0	1
337b	0	3	1
339.	4	1	1
353.	8	1	0
Összesen	40	11	26

3. táblázat: A T/2. birtokos személyjel illeszkedése

A nem illeszkedő, azaz illabiális tőhöz járuló 25 adat 11 műben (l. 3. táblázat) fordul elő: „ez által támad fel a' nap, és a' haynal czillag a' tű *Bűuetőkbe*” (RMNy. I. 208. ><2 r.), „mutallátoc meg házatoknál az tű *Berelmetők*” (RMNy. I. 324. T2 r.), „Touabba űduőffegős *egellęgtők*et kiuanom” (RMNy. I. 109. aa2 v.) stb. A nem illeszkedő alakokat tartalmazó művek közül a kevés adat miatt csak Tinódi Lantos Sebestyén históriásének-gyűjteményéről (RMNy. I. 109.) lehet kijelenteni, hogy következetesen illeszkedetlen alakokat használ (hat adat ellenpélda nélkül). Ebben a mintában más szuffixumok esetében is kimutathatók a labiális tendenciák. Két mű mintáiban látszik ingadozónak a T/2. birtokos személyjel labiális töveken előforduló alakjának illeszkedése: az RMNy. I. 186. és 208. számúakban, amelyek Heltai Gáspár és munkatársai bibliafordítás-sorozatának kötetei. Ezekben a több szerző különböző nyelvi megoldásai okozhatják a keveredést, ám az illeszkedő alakok nagyobb számban szerepelnek. Heltai RMNy. I. 326. számú nyomtatványában szerepel az egyetlen példa a nem illeszkedő illabiális T/2. birtokos személyjelre: „Nagy bátor Bűuetec lám tűněktec vagyő, A mellet *erőtec* győzhetetlen vagyon” (RMNy. I. 326. B r.).

A kevés adatból is látszik, hogy a következetes háromalakú illeszkedés több szerző esetében még ebben a korban, a könyvnyomtatás nyelvében sem valósul meg. A labiális palatális tövek viszonylag alacsony száma miatt azonban óvatosan kell megítélni a jelenséget, hisz bizonyos nyomtatványok nyelvében (RMNy. I. 171., 353.) lehet feltételezni többé-kevésbé következetes illeszkedést, és több

minta esetében elképzelhető, hogy a mintavétel hibájából maradtak ki az illeszkedő labiális alakok.

2.3.2.2. A főnévi essivus-modalisi rag alakjai

A primer ablativusi *-L*-ből keletkezett állapot- és módhatározói rag a kései ómagyarban felső és középső nyelvállású alakváltozatokból álló változót alkot (*-ul/-ül ~ -ol/-öl*), illetőleg a ragvégi *l* asszociatív nyújtó hatására kialakult hosszú magánhangzós változatok újabb változóértékekként jelentek meg (*-ül/-ül ~ -ól/-öl* – vö. KOROMPAY 1991b: 297., KOROMPAY 1992b: 375). A két szakirodalmi forrás nyelvjárási megoszlásról is tesz említést, de erről közelebbit nem mond. A fenti alakok a korpuszban is megjelennek, azonban a magánhangzók időtartamát még a korai könyvnyomtatás is csak elvétve különbözteti meg következetesen, ezért ez utóbbi változóérték csak korlátozottan vizsgálható. (Mindössze hét példában szerepel nagy valószínűséggel hosszú magánhangzó, mind különböző művekben: „ot laknac a' Száßoc, kiket *Deákól* Saxonefneç hinac” RMNy. I. 360. 6 r., „őmagat *meg valtágúl* adta mindenkert” RMNy. I. 308b N3 r., „az ő bent igireti berint nékűnc ételől [!] es *italúl* ádgya magát” RMNy. I. 334. A3 v. stb., ezért e jelenség részletes tárgyalására nem térek ki.)

A zárt alakváltozatok túlsúlyban vannak a korpusz adatai között: „az ű ann'a az Maria *iegeűl* adatott volna Iofefnek” (RMNy. I. 49. A3 r.), „Ki lehet ez földön kegyetlenb Farahonal, ifmeg kit büntetet *kegyetlenbűl* nalánal” (RMNy. I. 353. h4 r.), „Az ő neuét *légítlegűl* hija” (RMNy. I. 353. B2 r.), „azokath vezý űtlaydonythya űnnűmmaganak *dichyretwl* es *dichyűlégwl*” (RMNy. I. 13. P3 r.), „*Világollágul* adtalac tegődet az Pogányoknac” (RMNy. I. 334. Q7 r.), „Annac akoron is *nyauallyállul* vagyon dolga” (RMNy. I. 288. O2 r.), „Erről mind *Deakul Magyarul* fokat irtunc” (RMNy. I. 229. E2 v.) stb., összesen 74 mű²⁶ 243 adatában.

A középzárt alakok 17 műben (RMNy. I. 13., 64., 77., 80., 125., 151., 156., 160., 194., 207., 264., 308b, 319., 334., 342., 346., 360.) mindössze 31 adattal képviseltetik magukat: „ahkit my *magyarol* egy haznak mondonk deiakul [!] ees *gőrógól* eccleűfianak mondatyk” (RMNy. I. 64. B6 r.), „Ez az Iűtenneç akarattia, hoğ *Bentől* éllietőc” (RMNy. I. 319. D6 v.), „az parazth *mełtatlanol* meg werettetyk” (RMNy. I. 207. Dd4 v.), „Sion hegyéneç adtam *Kiralyol* az Atya Iűten űol a' Chriűtufrol, az en népemneç erős *hadnagyol*, hogy ellenfégťől legyen *otalmol*” (RMNy. I. 160. P2 v.) stb. Ezek egyetlen műben ellenpélda nélküliek: az RMNy. I. 342. két adata mellett nincsenek zárt példák.

²⁶ RMNy. I. 8., 13., 16., 49., 63., 64., 74., 77., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 100., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 156., 160., 162., 164., 173., 181., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 219., 229., 259., 264., 269., 280., 284., 288., 295., 296., 297., 299., 303., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 319., 320., 322., 324., 334., 337b, 339., 340., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 360., 362., 367., 368.

A középzárt alakok tehát a zártakkal vegyesen fordulnak elő. A kisszámú példa miatt (28 mintában²⁷ egyáltalán nincs adat a ragra) nem lehet minden kétséget kizáróan eldönteni, hogy egy-egy mintában mely alakváltozat számít dominánsnak. A rendelkezésre álló adatok alapján négy szövegben szerepelnek a zártaknál nagyobb arányban (RMNy. I. 125., 160., 319., 342.). További öt mintában azonos vagy közel azonos arányban fordulnak elő (RMNy. I. 13., 64., 151., 207., 264.). Mivel ezen szövegek szerzői az ország különböző területeiről származtak, területi megoszlásra mindezek alapján nem lehet következtetni. A többi független változó elemzésével sem lehet az alakváltozatok megoszlásáról közelebbit mondani: a zárt példák időben egyenletes eloszlást mutatnak, többféle műfajba sorolható szövegekben, fordított és eredeti szövegekben, külföldi és hazai, keleti és nyugati nyomdákban jelennek meg.

2.3.2.3. Az *essivus-formalisi -KÉNT* változatai

A kései ómagyarban névmási alakokon megszilárdulóban lévő rag eredetében a finnugor *kéj* ~ *kény* primer locativusragos alakja (vö. KOROMPAY 1992b: 364). A korpuszban két *i*-zű: „...*mykynth* az Romabelieknek yrth leueleenek argumentomaba megh ielenttettem” (RMNy. I. 13. A6 v.), „lātā az Bent lelket *mikint* egg' nőftin' galambot, hog' le Bállana” (RMNy. I. 49. B v.), és 33 *é*-zű alakváltozata van: „az idők *mikent* folio vißek mulnak” (RMNy. I. 340. A2 r.), „Irua vagion Iften *miként* vyetya meg mind az egeß földet” (RMNy. I. 194. Oo4 v.), „*Mijkent* bochatot engemet attijam wgij bochatlak enijs tijkteket” (RMNy. I. 16. h r.) stb. Az RMNy. I. 49. *i*-zű alakja Sylvester János anyanyelvjárásának a sajátossága, az ő műveiben következetesen, az összes *i*-zű toldalék esetében kivétel nélkül valósul meg. Komjáti *i*-zése az RMNy. I. 13-ban azonban szórványosnak mondható (eredetéről l. 5.1.1.4.).

Két kivétellel („A többbit Bent *Palként* az Iftère hadgyuc” – RMNy. I. 160. A3 r., „*Egieb kent* ő a' papirofra ki niomatot kepeket nem gyűlőli” – RMNy. I. 246. A2 v.) a már a kései ómagyarban is gyakorinak számító, és a rag kialakulásának első lépcsőfokát jelentő *miként* szóalakon fordul elő, autoszemantikus tövön az előző korszakban is kivételes volt (vö. KOROMPAY 1992b: 364). A látszólag *essivus-formalisi korosként* szóalak adatai valójában a distributivusi rag kialakulásának kérdéskörébe vágnak (l. 5.1.3.3.).

A tartalmas töveken még a korai középmagyarban is csak lassan terjedő, azaz a raggá válás kezdeti stádiumában lévő morféma fő realizációja a *-ként* forma, az *i*-zű alakok ez esetben is korai, *i*-zű nyelvjárást beszélő írók műveit közlő nyomtatványokban jelennek meg.

²⁷ RMNy. I. 15., 17., 98., 101., 154., 155., 158., 169., 171., 192., 218., 220., 222., 233., 243., 246., 260., 289., 290., 294., 304/1., 315., 326., 328., 341., 343., 358., 359.

2.3.4. A változóként vizsgált jelenségek

A fentiek alapján tehát az alábbi – ugyanazon a lexémán is előforduló – jelenségeket vettem változóként tüzetesebben górcső alá.

- A *-k* többesjel mint relatív tö utáni nyílt véghangzó a középzárttal szemben (pl. *házakat ~ házakot*).
- A birtokos személyjelek változói:
 - az E/1., E/2, T/1., T/3. mint relatív tö utáni nyílt véghangzó a középzárttal szemben (pl. *lábamat ~ lábamot* stb.),
 - az E/3. nyílt alakja a zártabbakkal szemben (*kezeit ~ kezét*)
 - a T/1. egy birtokra utaló paradigmabeli középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *házonk ~ házunk*),
 - a T/2. illabiális illeszkedő alakja a labiális illeszkedetlennel szemben (pl. *fejetek ~ fejetők*),
 - a T/3. egy birtokra utaló paradigmabeli középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *kezők ~ kezük*),
- A középfokjel rövid alakja a regresszív kiegészülés útján véghangzóval testesedett és geminált alakjával szemben (pl. *erősb ~ erősebb*).
- Az inessivusi funkciójú *-ba/-be* a *-ban/-bennel* szemben (pl. *áll a kapuba ~ áll a kapuban*).
- Az illativusi funkciójú *-ban/-ben* a *-ba/-bevel* szemben (pl. *bemegy a házban ~ bemegy a házba*).
- Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok középzárt magánhangzós alakja a zárttal szemben (pl. *házból ~ hazbul, házról ~ házrul, háztól ~ háztul*).
- Az instrumentalis-comitativusi rag hasonult alakja a nem hasonulttal szemben (pl. *kézzel ~ kézvel*).
- A causalis-finalisi rag középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *bűnért ~ bűnirt*).
- A superessivusi rag labialitás szerint illeszkedett alakja az illeszkedetlennel szemben (pl. *pénzen ~ pénzön, bőrön ~ bőren*).
- A superessivusi rag rövid nazálisra végződő alakja a hosszúra végződővel szemben (pl. *házon ~ házonn*).
- Az allativusi rag labialitás szerint illeszkedett alakja az illeszkedetlennel szemben (pl. *kezemhez ~ kezemhöz, földhöz ~ földhez*).
- A terminativusi rag zöngés mássalhangzóra végződő alakja a zöngétlenel szemben (pl. *addig ~ addik*).
- A primer lativusi, locativusi és ablativusi ragok a szinonim szekunder ragokkal szemben (pl. *Egré ~ Egerbe, Kolozsvárott ~ Kolozsvárban, Egről ~ Egerből*).
- A temporalisi rag az előzményeivel szemben (pl. *Eger megszállásakor ~ megszállásakorán ~ megszállásakorban*).

- Az essivus-formalisi *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *egyképpen* ~ *egykippen*).
- Az essivus-formalisi *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* rövid nazálisra végződő alakja a hosszúval szemben (pl. *miképpen* ~ *miképpenn*).
- Az essivus-formalisi *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* *p*-s alakja a hosszúval szemben (pl. *mindenképen* ~ *mindenképpen*).
- A *-LAN* rövid nazálisra végződő alakja a hosszúval szemben (pl. *addiglan* ~ *addiglann*).
- A distributívusi *-NKÉNT* középzárt alakja a zárttal szemben (pl. *naponként* ~ *naponkínt*).
- A sociatívusi rag zárt alakja a középzárttal szemben (pl. *mindenestül* ~ *mindenestől*).
- A melléknévi modális-essivusi rag középzárt alakja a nyílttal szemben (pl. *gyorson* ~ *gyorsan*).
- A multiplicatívusi rag labialitás szerint illeszkedett alakja az illeszkedetlennel szemben (pl. *négyszer* ~ *négyször*, *ötször* ~ *ötszer*).

A következő fejezetekben ezek részletes kifejtésére kerül sor, ám először a rendszerváltozóról kell szót ejtenem.

3. A NYELVEN BELÜLI OKOK MIATT VARIÁLÓDÓ ELEMEEK

3.1. Az E/3. birtokos személyjel zárt alakja a nyíltabbakkal szemben

Az E/3. birtokos személyjel ómagyar kori alakváltozatai a következők voltak: a magánhangzós alakok, vagyis $a(z) \sim (j)a \sim (j)e \sim (j)\ddot{e} \sim (j)\ddot{o} \sim (j)i$, toldalék előtt esetleg $-(j)\acute{a} \sim (j)\acute{e} \sim (j)\acute{i}$ ²⁸ alakban a teljes tö : csonka tö szembenállást mutató töveken jelentek meg. $A(z) \sim (j)\ddot{o}$ hasonulásos jelleggel, palatális labiális tövek után, ám csak a nyelvelmékek meghatározott körében fordult elő. Az $-i$ főként $-et$ képzős derivátumokon és egy szótagos egyéb töveken (az i -zö nyelvjárású szövegekben természetesen nagyobb gyakorisággal, ám ott is morfológikailag kötött módon: további toldalékok kapcsolódása esetén). A j elemet tartalmazó alakok főként magánhangzós töveken, a rokonságnevek egy sajátosan alternáló körén (*atya, anya* stb.), továbbá bizonyos mássalhangzós töveken jelentek meg, elsősorban a veláris alakváltozat, ritkábban már a $-je$ is. A TNyt. a fent említett nyelvjárási kötöttségen kívül egyéb külső tényező hatásáról nem tesz említést (vö. KOROMPAY 1992a: 329–31).

Az adatok feldolgozása során a mássalhangzók időtartamának és a palatális nyílt és középzárt illabiálisok közti különbség jelölése körüli bizonytalanságok miatt a toldalék előtti időtartamot, valamint az $-e \sim -\ddot{e}$ váltakozást kizártam a vizsgálathoz. A korai középmagyar nyomtatott írásbeliség korpuszában a hasonulásos \ddot{o} -t tartalmazó változatra nincs példa. A j -t tartalmazó, mássalhangzós tövekhez kapcsolódó alakok a kései ómagyar korival megegyező szabályok szerint kapcsolódnak, egy-egy tőhöz többnyire következetesen ugyanazon formában járulnak. Ugyanez elmondható a T/3. alakjaira, amelyek a TNyt. szerint az E/3. hasonló formáival teljesen párhuzamosan jelennek meg, így a későbbiekben azokkal sem foglalkozom külön (vö. KOROMPAY 1992b: 366). Néhány lexéma esetében kimutatható az ingadozás, pl. E/3.: „Erről irta Ifaias hogy Vrnac lelke volt *vezere* a Sido nepnec” (RMNy. I. 243. O3 r.), de: „Adion Bent Lelket neki, ki legyen ő *vezerie*” (RMNy. I. 288. Z7 r.), továbbá: „Ierufalem es Iuda orßaga *maradekatis* Babylloniaba vißi rabfagra” (RMNy. I. 205. Rr v.), de: „a' ki meg hagyattatic Sionba, es a' ki Ierufalemba *maradékia* leßen, az Bentnec neueßtetic” (RMNy. I. 95. B2 r.) stb; T/3.: „Vagyő tißteffégec es *böchületec* az igaz es iambor egyhazi nepekne” (RMNy. I. 158. G2 v.), de: „semmi *beöchölettiök* nem lefzen” (RMNy. I. 294. D7 r.), továbbá: „nem hagyatta el vélec *hiuatalokat*”

²⁸ A toldalék előtti hosszú magánhangzós alak megléte kérdéses.

(RMNy. I. 229. ><2 v.), de: „Az Apostoloknak e' vala *hiuatallyoc*” (RMNy. I. 362. aaa4 r.) stb. A példák száma viszont csekély, és egy-egy szerző műveiben következetes használat jellemző. Így az E/3. esetében csak az -a/-e ~ -ë, azaz palatális alakokban nyílt vagy félig zárt típusnak az -a/-i, azaz palatális alakokban zárt típussal való szembenállásának a vizsgálata maradt. Ez utóbbival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy homonimiában áll a birtoktöbbsítő jellel, ezért vizsgálatuk csak részlegesen végezhető el. Ilyen, a homonimitás miatt egyértelműen nem besorolható alakok pl.: „minnyaian leßályanac a' Báráz patakokba, es a' kőbalaknac *űregibe*” (RMNy. I. 95. C2 v.), „A bölts embernek *beßédít* meg ne vtáld, de annac *beßédíne*c engedgy” (RMNy. I. 92. C3 v.), „wyznek *folyalýbol* yhaßfanak” (RMNy. I. 164. K3 r.) stb. (vö. KOROMPAY 1992a: 331., 341–2). Kizárólag azokat az adatokat vehettem figyelembe, amelyek esetében biztosra vehető, vagy legalább nagyon valószínű a személyjel használata. Ilyenek például az igével egyeztetett szerkezetekben álló birtokos szintagmák, pl.: „Az Ianofnak kedigleñ *őltőzeti* vala teuiknek ßőriből” (RMNy. I. 49. B r.) stb., vagy a szemantikai szempontok alapján egyes számúként értelmezhető szóalakok, pl.: „bőrből csinált őue az ő *agyékin* kornyúl” (RMNy. I. 186. A4 v.), „*Hueliből* hoher tőrit ki ranta” (RMNy. I. 296. A2 v.), „Probal meg minden rendet *erkűlchiben*, Eleitul fogua minden igieben” (RMNy. I. 303. B4 r.) stb.

A birtokos személyjel zártságát-nyíltságát vizsgálva külön kell választani a további toldalékokkal ellátott, és a birtokos személyjelre végződő alakokat, mert a kései ómagyar korpuszának tanúsága szerint a szóbelseji pozíció kedvez a zárt formának (vö. KOROMPAY 1992a: 329–31).

A szóalakzáró helyzetű zárt alakok 49 mű²⁹ 126 adatában szerepelnek: „Az Ianofnak kedigleñ *őltőzeti* vala teuiknek ßőriből” (RMNy. I. 49. B r.), „a' Chriftusban illyen erős *hűti* volt” (RMNy. I. 334. Zzz4 v.), „Iefus Criftufnak kegijg ew *zjiletetij* imijgijen wagijon” (RMNy. I. 16. B2 r.), „A kárt kedig az ot valo Biro, a' hol a' kár lőt, az ő lelki *efimereti* Berént intézze meg” (RMNy. I. 307. x4 r.) stb. A tovább toldalékolt formák 85 mű³⁰ 552 adatában fordulnak elő: „Megh vétkeznek azokis akkik mas embernek Io *hirit* neuét el veßtik” (RMNy. I. 88a C2 r.), „Az iambort penig nem ßép Bauabol, hanem vgyan iambor *eletiből* kel meg ifmerni” (RMNy. I. 362. 296 v.–297 r.), „ű hozzaia viuę az ű *felelighit*” (RMNy. I. 49. A3 v.), „Hadgyatoc béket neki: fenki meg ne mozdítfa az ő *tetemít*” (RMNy. I. 208. Yy r.) stb.

²⁹ RMNy. I. 13., 16., 17., 49., 64., 74., 92., 95., 96., 108., 154., 155., 156., 158., 164., 169., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 213., 233., 259., 260., 269., 284., 288., 303., 304/1., 304/2., 307., 315., 319., 320., 324., 334., 337b, 339., 340., 342., 344., 349., 350., 353., 358., 360., 362.

³⁰ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 77., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 100., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 220., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 269., 280., 284., 288., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308b, 315., 319., 320., 322., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 346., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367.

A szóvégi nyíltabb alakok 100 mű³¹ 1475 adatában fordulnak elő: „azon vagy on ő néki *őróme* es minden vigafsága” (RMNy. I. 334. Zzz6 v.), „temerdeg az orczad *bóre* az bochkor bórnel” (RMNy. I. 260. E3 r.), „Az Iften *bebede* minden bõltféségnecc kuttfeie” (RMNy. I. 92. A4 v.), „Az ő *eledele* kedig fáska es erdei méz vala” (RMNy. I. 186. A4 v.) stb. A tovább toldalékolt alakok egyetlen kivétellel (RMNy. I. 308a, amelyből valószínűleg a mintavétel hibájából nincs példa) minden mintában szerepelnek, összesen 3280 adatban: „Ne kéuánd felebarátod házát. Se *felelégét* ne kéuánn'ad, [...] fe eg'eb ioágát, am mi űuę” (RMNy. I. 77. B3 r.), „Hipocrates kiranta mordali hanczarát es zinte az *ziwebe* ewte Galenufnak” (RMNy. I. 322. K2 r.), „foknac *bünet* vífelte” (RMNy. I. 362. a3 r.), „Bórolapáttya *kezébe* vagy on, es meg tißtittya űúrúiet, es buzáiat betakarittya az ő *czúrébe*” (RMNy. I. 186. A5 r.), „io *erkõlczeuel* felül mullia vala” (RMNy. I. 340. A3 r.), „meg oltalmazza az ő *hitét*” (RMNy. I. 288. O2 v.) stb.

A korpusz 15 mintájában nem találtam zárt példákat (RMNy. I. 78., 80., 86., 98., 101., 102., 219., 264., 289., 308a, 311., 326., 345., 348., 368.), ezek közül hét Heltai nyomtatványa, hat saját műve. Valószínű, hogy bizonyos kiadványaiban az ő beavatozásai miatt nincsenek zárt adatok. A kolozsvári nyomtatványokban abszolút szóvégi helyzetben 5%-ban szerepelnek, míg további toldalékok előtt 9%-ban, a korpusz átlagánál (l. alább) mindkét esetben alacsonyabb arányban. További toldalék kapcsolódása esetén az arány jelentősen (5%-kal) kisebb.

A zártat is tartalmazók közül az egyes művekben különböző arányban fordulnak elő a zárt és a nyíltabb alakok. 54³² műben nincs példa az abszolút szóvégi zárt adatokra. Az alábbi táblázatban csak a jelentősebb számú adatot (öt nyíltabb példánál többet) tartalmazó mintákat szerepeltettem.

³¹ Az alábbi művekben nincs példa: RMNy. I. 8., 63., 295.

³² RMNy. I. 8., 15., 63., 77., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 98., 100., 101., 102., 109., 125., 144., 151., 160., 162., 181., 207., 208., 218., 219., 220., 222., 229., 243., 246., 264., 280., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 308a, 308b, 311., 322., 326., 328., 341., 343., 345., 346., 348., 351., 359., 367., 368.

A művek RMNy-száma	A nyíltabb alakok száma
15.	11
78.	20
80.	9
88a	10
90.	47
91.	9
109.	20
125.	7
144.	7
160.	7
162.	22
207.	20
208.	44
219.	8
229.	20

A művek RMNy-száma	A nyíltabb alakok száma
243.	10
264.	8
296.	8
299.	17
308b	11
311.	6
322.	10
326.	6
328.	13
341.	11
348.	16
351.	20
359.	7
368.	10

4. táblázat: Az abszolút szövégen csak nyíltabb E/3. birtokos személyjelet tartalmazó művek

Egyetlen szövegben sem szerepelnek a szóvégi zárt példák 50%-nál nagyobb arányban. A következő táblázatban azon művek adatai láthatók, amelyekben kettőnél több példa található, és a korpusz átlagánál (8%) nagyobb arányban tartalmaznak zárt alakokat, azaz nagyobb mértékben jellemző rájuk a szóvégi helyzetű E/3. birtokos személyjel zártsága.

A művek RMNy-száma	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
362.	10	91	9,90
194.	9	71	11,25
13.	3	23	11,54
64.	4	19	17,39
269.	6	28	17,65
17.	4	16	20,00
334.	13	52	20,00
16.	5	13	27,78
169.	6	13	31,58
288.	4	8	33,33
173.	4	7	36,36
164.	4	5	44,44

5. táblázat: A szóvégi zárt formájú E/3. birtokos személyjelek

A művek szerzői közül Pesti Gábort kell kiemelni, akinek mindkét korpuszbeli szövege (RMNy. I. 16., 17.) szerepel a táblázatban.

A tovább toldalékolt alakokat vizsgálva 18 műben (RMNy. I. 78., 80., 86., 98., 101., 102., 158., 219., 264., 289., 308a, 311., 324., 326., 344., 345., 348., 368.) nem találhatók zárt formák. Ezek az RMNy. I. 289. és 308a kivételével jelentősebb számú adatot tartalmazó minták, tehát valószínűleg nem a mintavétel hibájának tudható be a zárt alakok hiánya. A nyíltabbakat is tartalmazókban a zárt formák aránya mindössze négy mű esetében éri el vagy haladja meg az 50%-ot (RMNy. I. 8., 49., 173., 294.), ezek közül az első kis adatszámmal. Meg kell jegyezni, hogy Sylvester János Újtestamentum-fordításának (RMNy. I. 49.) 73 adatából csupán kettő nyíltabb, ebben a műben tehát 97,26%-os a zárt alakok aránya a szóban forgó helyzetben. A zárt alakok 552 szóalakon szerepelnek. A kettőnél több példát tartalmazó szövegek közül a korpusz átlagánál (14%) nagyobb arányban zárt alakokat tartalmazók adatai az alábbi táblázatban láthatók.

A művek RMNy- száma	A zárt alakok száma	A nyíl- tabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
340.	12	72	14,29
213.	4	22	15,38
307.	9	49	15,52
233.	4	21	16,00
259.	12	62	16,22
91.	5	25	16,67
297.	3	15	16,67
337b	3	15	16,67
358.	4	20	16,67
194.	19	94	16,81
296.	7	34	17,07
334.	26	126	17,11
322.	3	14	17,65
346.	3	14	17,65
229.	5	23	17,86
151.	4	18	18,18
328.	7	29	19,44
162.	5	20	20,00
269.	20	80	20,00

A művek RMNy- száma	A zárt alakok száma	A nyíl- tabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
288.	5	20	20,00
74.	9	33	21,43
308b	5	17	22,73
359.	3	10	23,08
164.	4	13	23,53
96.	11	34	24,44
319.	3	9	25,00
362.	70	206	25,36
320.	6	16	27,27
144.	7	18	28,00
169.	8	19	29,63
315.	3	7	30,00
77.	7	15	31,82
246.	6	11	35,29
173.	5	5	50,00
294.	7	4	63,64
49.	71	2	97,26

6. táblázat: A zártabb és nyíltabb E/3. birtokos személyjelek aránya a tovább toldalékolt szóalakokon

A zárt alakok használatáról a korpusz adatai alapján tehát a következő kép rajzolódik ki. Előfordulásuk általánosan mondható, néhány kivétellel minden mintában szerepelnek, egyetlen szerző, Heltai Gáspár esetében mutatható ki nem következetes törekvés a zártabb alakok kerülésére. Abszolút szóvégi helyzetben 8%-ban fordulnak elő zárt alakok a nyíltakhoz képest. További toldalék esetén

nagyobb arányban: 14%-ban. A birtokos személyjel után következő toldalék hiányában jelentős számú szövegre (54 műrészletre) jellemző, hogy következetesen nyíltabb formát használ. A zártabb alakok használata ebben a pozícióban csak néhány műben jelentősebb arányú. A más szuffixumokkal bővített alakok csupán 17 szövegben szerepelnek következetesen nyíltabb alakban, ugyanakkor túlnyomórészt zárt alakok ebben a helyzetben csak néhány mintában szerepelnek, azaz a tovább toldalékolt alakok esetében nagyobb mértékű ingadozás jellemző. Mindez azt jelenti, hogy a zárt alakok elsősorban további toldalékok előtt jelennek meg, ám ott sem következetesen, a szóalakzáró helyzetű birtokos személyjel inkább nyíltabb formájú.

A fenti táblázatokban is szereplő, nagyobb adatmennyiséget mutató mintákat csoportosítottam aszerint, hogy a személyjel szóvégi, valamint a további toldalék előtti pozícióban a zártabb vagy a nyíltabb formában használatos-e. A típusba soroláskor a zárt adatok korpuszbeli átlagát számítottam küszöbértéknek, azaz szóvégen 8%-os, egyéb toldalékok előtt 14%-os előfordulást. Az alábbi típusok különíthetők el.

- Szóvégen **nyílt**, toldalék előtt **nyílt** (39 mű): RMNy. I. 15., 78., 80., 86., 88a, 90., 92., 95., 98., 101., 102., 109., 156., 160., 181., 186., 205., 207., 208., 218., 219., 222., 264., 280., 289., 299., 304/1., 311., 326., 339., 341., 345., 348., 349., 351., 353., 360., 367., 368. Ezekben a zárt alakok aránya mindkét pozícióban az átlag alatt marad.

- Szóvégen **nyílt**, toldalék előtt **zárt** (19 mű): RMNy. I. 49., 74., 91., 96., 144., 162., 229., 259., 294., 296., 297., 307., 308b, 322., 328., 340., 346., 358., 359. Ezekben az abszolút szóvégi adatok inkább nyíltak, további toldalékok esetén a zárt alakok az átlagosnál nagyobb arányban fordulnak elő.

- Szóvégen **zárt**, toldalék előtt **nyílt** (4 mű): 13., 16., 17., 64. Ezekben a zárt alakok szóvégen az átlag fölötti számban (több mint 14%-ban) szerepelnek.

- Szóvégen **zárt**, toldalék előtt **zárt** (8 mű): RMNy. I. 164., 169., 173., 194., 269., 288., 334., 362. Ezekben a zártabb formák mindkét pozícióban az átlagosnál nagyobb arányban találhatók.

Mindez azt jelenti, hogy a korpusz műveinek harmadában a nyíltabb alakok dominálnak. Köztes típust jelent a többnyire csak további toldalék kapcsolódása esetén zárt személyjeleket alkalmazó művek csoportja. A mindkét helyzetben jelentősebb számban zárt megoldások néhány minta sajátjaként fordulnak elő. A zárt alakok gyakorisága azonban egyéb tényezőktől is függhet, hiszen bizonyos szerzők művei több típusba sorolhatók. Ilyen pl. Méliusz Juhász Péter, akinek az RMNy. I. 169. számú prédikációgyűjteménye a mindkét helyzetben az átlag fölötti számban zárt alakokat tartalmazók közé tartozik, míg az RMNy. I. 181. számú műve a mindkét helyzetben nyílt dominanciát mutatók közé. Feltevésem szerint a birtokos személyjel szóalakon belül elfoglalt pozícióján kívül maga a fő is befolyásolja a zártságot. Az alábbiakban ezt vizsgálom meg részletesen.

A TNyt. a nyelvi okok közül még a fő szótagszámát és az *-et* képzőt említi mint a zárt alakok megjelenését befolyásoló tényezőket. Fontos kérdés tehát, hogy a korpuszban milyen arányban szerepelhetnek a kései ómagyarban a felső nyelvállásnak kedvező *-et* képzős derivátumokon és az egy szótagos töveken a nyíltabb formák (vö. KOROMPAY 1992a: 329–31). Ez esetben is külön vizsgálom a szóvégi és a további toldalékkal szereplő alakokat.

Az *-et* képzős, zárt E/3. birtokos személyjellel ellátott példák 31 mű³³ 59 adatában fordulnak elő: „Zent Lukach ewangeliftnak *eletij* kezdetijk reuידeden” (RMNy. I. 16. P6 v.), „ESopus nemzetfege ees *eredetij* tamadot phrijgiabelij tartomanba” (RMNy. I. 17. 1 r.), „Miczoda Ielenfegekből efmerhettiuc meg, hogy az istennec *Iteleti* közel vagion” (RMNy. I. 192. címlap), „meg elégedett vala az ő *életi* napiaiuai” (RMNy. I. 213. Cc4 r.) stb. Ezek közül húsz mintában ellenpélda nélküliek az adatok, ám csupán öt műben (RMNy. I. 16., 17., 169., 173., 269.) szerepel kettőnél több példa.

A további toldalékkal bővült alakok 61 mű³⁴ 205 adatában szerepelnek: „le- gyen Atyanac, fiunac, es Bent lelec vr Iftennece neue *dichiretire*” (RMNy. I. 173. A3 r.), „Az iambort penig nem Bép Bauabol, hanem vgyan iambor *eletiből* kel meg ifmerti” (RMNy. I. 362. 296 v.–297 r.), „HETED napon, meg Bunec minden terőmfetől es meg niuguuec, kinec *emlekezetire* meeg mostis az hetedic napot ydlic az Sidoc es a' Kerebtienec” (RMNy. I. 156. A2 r.), „A Magyar nemzetnece *eredetiről*” (RMNy. I. 307. a1 r.) stb. Ezen művek közül 32-ben ellenpélda nélkül szerepelnek a zárt adatok, ám csak kilenc esetben (RMNy. I. 91., 173., 205., 229., 246., 294., 304/1., 320., 360.) nagyobb adatszámúval (kettőnél több alak).

A 39 műből³⁵, amelyben nincsenek felső nyelvállású alakok, csupán kettőről mondható el, hogy valószínűleg következetesen nyíltabb alakokat használ a szóban forgó képző után: az RMNy. I. 353. és 368. jelzetű munkákról (hét, valamint öt adat ellenpélda nélkül). A többi esetben a mintavétel hibájából igen kevés adat található, 21 mintában egyáltalán nincs ilyen képzős alak.

³³ RMNy. I. 16., 17., 49., 74., 92., 95., 96., 108., 154., 155., 169., 171., 173., 192., 194., 213., 233., 269., 303., 304/1., 307., 315., 319., 320., 334., 339., 340., 342., 344., 360., 362.

³⁴ RMNy. I. 15., 16., 49., 64., 74., 90., 91., 92., 95., 96., 100., 108., 125., 144., 151., 154., 156., 162., 169., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 208., 213., 218., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 269., 288., 290., 294., 296., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308b, 315., 319., 320., 322., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 346., 358., 359., 360., 362.

³⁵ RMNy. I. 8., 13., 63., 77., 78., 80., 86., 88a, 98., 101., 102., 109., 158., 160., 164., 181., 207., 219., 220., 260., 264., 280., 284., 289., 295., 297., 308a, 311., 324., 326., 343., 345., 348., 349., 350., 351., 353., 367., 368.

A nyíltabb birtokos személyjellel záruló formák 34 mű³⁶ 63 adatában fordulnak elő: „forogion lzankban ö ßep *diczerete*” (RMNy. I. 353. B3 v.), „az Istennek bent *Gyűlekőzete* a' poganoktól meg vndokittatéc” (RMNy. I. 304/1. a3 v.), „miképpen lakozik ebben istennek *beretete*” (RMNy. I. 88a C v.), „az Vrnac neue félelmes, es a' bironac *neuezete* rettenetes” (RMNy. I. 125. L5 v.) stb. Bár 23 mintában kizárólag nyíltabb alakok találhatók, ezek közül csak egy: Méliusz Juhász Péter RMNy. I. 205. jelzetű művéről mondható el, hogy valószínűleg következetesen kerüli a zárt formákat (négy adat).

A további toldalékkal elátott nyíltabb alakok 41 mű³⁷ 90 adatában szerepelnek: „az Istennek *elimeretében* ékülhetnének” (RMNy. I. 88a A2 r.), „En az oe *termeten*, maga hordozafan, es vitellfegen nem gjoztem aelege czudalkoznij” (RMNy. I. 144. D6 r.), „Jakob *nemzetéből*, tamadna fenes czillag” (RMNy. I. 353. x2 r.), „mert az atyafiui beretet ig az vgyan őrüli mas embernek *előmenetét*” (RMNy. I. 125. M10 r.) stb. Ezek közül 12-ben ellenpélda nélkül nyíltabb formák találhatók, ám csak három esetben szerepel kettőnél több adat (RMNy. I. 78., 353., 368.).

Az alábbi táblázatokban azon *-et* képzős tövek adatai láthatók, amelyek nyílt és zárt birtokos személyjellel is szerepelnek a korpuszban³⁸.

Azon <i>-et</i> képzős tövek, amelyeken zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjel egyaránt előfordul (más toldalék nélkül)	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
<i>élet ~ illet</i>	4	17	19,05
<i>igyekezet</i>	1	4	20,00
<i>öltözet</i>	2	2	50,00
<i>termet</i>	2	2	50,00
<i>természet</i>	7	7	50,00
<i>esmeret ~ ismeret</i>	11	5	68,75
<i>eredet</i>	3	1	75,00
<i>szeretet</i>	9	2	81,82

7. táblázat: A nyílt és zártabb birtokos személyjellel egyaránt előforduló *-et* képzős tövek

³⁶ RMNy. I. 13., 49., 77., 78., 86., 88a, 95., 96., 98., 101., 102., 125., 155., 160., 162., 186., 194., 205., 208., 219., 259., 296., 304/1., 308a, 328., 334., 340., 341., 342., 349., 353., 360., 362., 368.

³⁷ RMNy. I. 13., 64., 74., 78., 88a, 90., 95., 96., 100., 102., 108., 125., 144., 151., 156., 158., 164., 169., 186., 194., 213., 218., 219., 222., 259., 264., 269., 288., 296., 299., 315., 319., 328., 334., 340., 344., 350., 353., 358., 362., 368.

³⁸ Csak a kettőnél több példában előforduló tövek adatait szerepeltettem.

A következő táblázat a további toldalékokkal ellátott alakok töveinek adatait összegzi.

Azon <i>-et</i> képzős tövek, amelyeken zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjel egyaránt előfordul (további toldalékkal)	A zárt alakok száma	A nyíltabb ala- kok száma	A zárt alakok aránya (%)
<i>termet</i>	1	3	25,00
<i>nemzet</i>	3	8	27,27
<i>élet ~ ílet</i>	29	63	31,52
<i>felelet</i>	3	1	75,00
<i>dicséret</i>	10	2	83,33
<i>esmeret ~ ismeret</i>	55	7	88,71
<i>kezdet</i>	11	1	91,67
<i>természet</i>	21	1	95,45

8. táblázat: A nyílt és zártabb birtokos személyjellel egyaránt előforduló, további toldalékokat is kapó tövek

Mindkét táblázatban szerepelnek az *élet ~ ílet*, *esmeret ~ ismeret*, *termet* tövek. A *termet* négy-négy példjából nem lehet következtetni a valós arányokra, ám a többi esetben igen: az *élet ~ ílet* mindkét helyzetben gyakoribb nyíltabb személyjellel, a *természet* további toldalék előtt gyakrabban zárt, míg az *esmeret ~ ismeret* mindkét pozícióban nagyobb számban szerepel felső nyelvválású birtokos személyjellel. Mindegyik tő esetében szignifikánsan megnövekszik a zárt alakok aránya további toldalék esetén, azonban a zártak mellett szereplő nyílt alakok számának eltérése mutatja, hogy nem kizárólag a képző miatt jelennek meg a felső nyelvválású alakok.

Összesítve a kétféle pozíció adatait: 25 műben³⁹ csak zárt birtokos személyjellel szerepelnek az *-et* képzős szavak, ebből 12-ben (RMNy. I. 16., 17., 91., 154., 171., 173., 229. 246., 294., 307., 320., 339.) szerepel kettőnél több adat. 18 nyomtatványban⁴⁰ a nyíltabb formák kizárólagosak, ám ezek közül csupán hat esetben szerepel kettőnél több példa (RMNy. I. 13., 78., 88a, 102., 353., 368.).

Az egy szótagos tövek közül csak azokat vizsgáltam meg, amelyek mindkét formájú birtokos személyjellel előfordulnak a korpuszban. Az egy szótagos tövön előforduló, szóalakzáró helyzetű személyjel 95 műben szerepel. Ebből 24

³⁹ RMNy. I. 15., 16., 17., 91., 92., 154., 171., 173., 192., 229., 233., 243., 246., 290., 294., 303., 304/2., 307., 308b, 320., 322., 337b, 339., 346., 359.

⁴⁰ RMNy. I. 13., 77., 78., 86., 88a, 98., 101., 102., 158., 160., 164., 219., 264., 308a, 349., 350., 353., 368.

mű⁴¹ 46 adatában zárt: „semmi *bóczy* es báma a' Babaditáfra nincz mind azoknak, ackik nağ erőuel birnak” (RMNy. I. 213. Y3 r.), „a' Christusban ilyen erős *hűti* volt” (RMNy. I. 334. Zzz4 v.), „Az ő haia mint az oroßlánnac ő *böri* keménny vala” (RMNy. I. 324. B4 r.), „Mindennec â Chrūs *beki* eleibe kel menni” (RMNy. I. 229. S4 r.) stb. Ugyanebben a pozícióban a nyíltabb alakok 56 mű⁴² 195 adatában fordulnak elő: „Az Hetheufoknac egéß *föld*e, a' napnyugati nagy tengeric leßen” (RMNy. I. 208. A r.), „ßêpßegemnac nagy az *hire*” (RMNy. I. 367. C3 v.), „Mindent az ű *hite* odoğ meg” (RMNy. I. 78. O3 v.), „azokbâ űneki *kedue* vala” (RMNy. I. 299. A v.) stb. 17 műben⁴³ nagyobb számú (kettőnél több) adat mellett nem találhatók ellenpéldák. Két mű, az RMNy. I. 169. és 288. esetében valószínűsíthető a következetes zárttság további toldalék hiányában. A szóvégi helyzetben csak két fő: a *kéz* és a *tiszt* fordul elő mindkét alakváltozatban, az előbbi zárt formája egy: „az en kezem el feletheti az ű *kezi* munkaiat” (RMNy. I. 74. m4 v.), nyíltabb formája 12 adatban: „az ő *keze* czinalta a Baraz földet” (RMNy. I. 353. B2 v.), „tfac *keze* illetéßueel fel támaßtá az fő ember leányát” (RMNy. I. 334. Zzz3 r.) stb., az utóbbi zárt alakja 17: „Aßbony embernac ez az ő *tißti*, hogy az ő feriet igen Beressë” (RMNy. I. 353. g2 r.), „füzétêft kellett tenni a Kőzbeirão kezefnac *tißti* Berent” (RMNy. I. 169 C3 v.) stb., nyíltabb alakja három adatban: „e' volt minden prophetánakis *tißte*” (RMNy. I. 95. C v.) stb. Tehát ez esetben sem a szótagszám okozhatja a zárt alak megjelenését, hiszen a két fő különböző arányokat mutat.

A további toldalékkal ellátott zárt birtokos személyjeles alakok 56 mű⁴⁴ 194 adatában szerepelnek: „Iofef ezeket forgatná *eßiben*” (RMNy. I. 49. A3 r.), „az Aßoniállat goğétáßanac tfoda-tétele által meg erőßseitetéc *hűtiben*” (RMNy. I. 334. Zzz2 v.), „az wrnac Lelke meg izeliteti veleç edes *izit* ez itt valo tanufagoknac” (RMNy. I. 362. (3) r.), „fél vala az ő atyánac háza *népitől*”

⁴¹ RMNy. I. 13., 17., 74., 154., 155., 156., 169., 173., 186., 194., 205., 213., 259., 260., 269., 284., 288., 304/2., 324., 334., 350., 353., 358., 362.

⁴² RMNy. I. 13., 49., 64., 74., 78., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 108., 109., 144., 155., 156., 160., 162., 171., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 222., 259., 260., 264., 269., 284., 296., 299., 303., 307., 308b, 315., 319., 322., 326., 334., 339., 340., 341., 342., 348., 349., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

⁴³ RMNy. I. 49., 78., 90., 92., 95., 109., 162., 208., 308b, 322., 339., 340., 341., 342., 348., 351., 360.

⁴⁴ RMNy. I. 8., 16., 49., 64., 74., 77., 88a, 90., 95., 96., 108., 109., 125., 144., 154., 156., 164., 169., 171., 173., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 220., 222., 233., 259., 260., 269., 280., 284., 288., 294., 295., 296., 297., 307., 308b, 315., 319., 320., 328., 334., 340., 341., 342., 343., 346., 349., 350., 351., 362., 367.

(RMNy. I. 208. H7 r.) stb. A nyíltabb alakok ezzel szemben 86 mű⁴⁵ 578 adatában fordulnak elő: „ha valamelyűnc a' vagy az irafnac értelmet, auagy a' magyar bonac modgyat es iarafat iol *ebebe* nem vette volna, a' mafűnc, auagy a' haramadűnc *ebebe* venneie” (RMNy. I. 90. c2 v.), „viša ter az ő *főldebe*” (RMNy. I. 358. M3 r.), „Nem io ember nec egyedől lenni, de búkfég neki *felénec* lenni, hozzá hasonlo tarfanac lenni” (RMNy. I. 353. g r.), „micor ez a o u vocalifoc előtt efnec az k accor az c iobb az k *hel'én*” (RMNy. I. 77. B r.), „az zena kewzet *kezebe* akada a zarwas zarwa” (RMNy. I. 17. 26 v.) stb.

27 műben⁴⁶ szerepelnek kettőnél több példában kizárólag nyíltabb formák, ugyanakkor mindössze két műben fordulnak elő következetesen zárt alakok ebben a pozícióban: az RMNy. I. 49-ben, és az RMNy. I. 164-ben. Tehát egyedül Sylvester János tűnik következetesnek: további toldalék kapcsolódása esetén *í-ző* alakot, abszolút szóvégen (l. fentebb) viszont nyíltabb formát használ.

Összefoglalva az egy szótagos tövek E/3. birtokos személyjeles zárt és nyílt alakjainak összehasonlítását: egyetlen műről sem állítható, hogy kizárólag zárt alakokat használna akár a szóvégen fordul elő a jel, akár más toldalék előtt. 17 műben⁴⁷ azonban csak nyíltabb formák találhatók, egy kivételével (RMNy. I. 359.) kettőnél nagyobb számú adatban.

A korpusz 18 egy szótagos tövén fordul elő mindkét alakváltozat toldalék előtt, az alábbi táblázat ezek arányait mutatja meg.

Egy szótagos tövek, amelyeken további tolda- lék előtt zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjel egyaránt előfordul	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
<i>hely</i>	1	65	1,52
<i>kéz</i>	3	102	2,86
<i>nép</i>	5	147	3,29
<i>ész</i>	1	21	4,55
<i>könyv</i>	3	60	4,76
<i>föld</i>	2	39	4,88
<i>vég</i>	1	18	5,26
<i>kedv</i>	3	38	7,32

⁴⁵ Az alábbi 17 műben nincs példa: RMNy. I. 8., 49., 86., 102., 125., 164., 173., 181., 192., 246., 289., 290., 295., 308a, 337b., 343., 346.

⁴⁶ RMNy. I. 15., 17., 91., 92., 100., 155., 158., 160., 162., 219., 229., 243., 264., 299., 303., 304/1., 304/2., 311., 324., 326., 339., 344., 348., 353., 358., 360., 368.

⁴⁷ RMNy. I. 78., 86., 91., 92., 160., 162., 218., 264., 299., 303., 322., 326., 339., 348., 359., 360., 368.

Egy szótagos tövek, amelyeken további toldalék előtt zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjel egyenként előfordul	A zárt alakok száma	A nyíltabb alakok száma	A zárt alakok aránya (%)
<i>hír</i>	1	9	10,00
<i>fél</i>	3	21	12,50
<i>víz</i>	3	14	17,65
<i>szőr</i>	1	2	33,33
<i>tőr</i>	3	2	60,00
<i>jegy</i>	3	1	75,00
<i>hit</i>	32	5	86,49
<i>köz</i>	13	1	92,86
<i>szék</i>	29	1	96,67
<i>tiszt</i>	46	1	97,87

9. táblázat: A zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjellel egyenként előforduló egy szótagos tövek

Ebből leolvasható, hogy az egy szótagos tövek után sem mindig feltétlenül zárt a személyjel – még további toldalékok kapcsolódása esetén sem, valamint hogy egy-egy töre jellemző a birtokos személyjel zártsága-nyíltsága, mert mindkét esetben 20% alatt vannak az ellenpéldák a nagyobb adatszámú szereplő töveken. Ezek az ellenpéldák tíz esetben olyan mintákban jelennek meg, amelyekben az adott tö a másik alakban is szerepel, azonban közülük csak az RMNy. I. 109-ről mondható el, hogy egynél több ellenpélda szerepel: a *nép* tö három zárt és három nyílt birtokos személyjellel fordul elő.

A korpuszban az 1430 egy szótagos és *-et* képzős tö mellett található néhány tucat több szótagos és más képzőkkel ellátott szóalak is: „bőrből csinált őue az ő *agyékin* kornyúl” (RMNy. I. 186. A4 v.), „*Hiueliből* hoher tőrit ki ranta” (RMNy. I. 296. A2 v.), „Probal meg minden rendet *erkűlchiben*, Eleitul fogua minden igieben” (RMNy. I. 303. B4 r.) stb. Ezen példák között több *-SÁG* képzős alak található, tehát valószínűleg az ilyen derivátumokra is jellemző lehetett, hogy gyakrabban következik utánuk felső nyelvválású birtokos személyjel, ám elsősorban további toldalékok kapcsolódása esetén: „őkis igen óua czelekedgyenec, magoc *bőlczefégiben* ne bizzanac” (RMNy. I. 362. 293 r.), „A3 napnak es az eijenek *eg'enesighiről*” (RMNy. I. 63. B6 v.), „Altal viué a' Iehoiacijntis Babylloniaba, [...] es a' Ioacijn kiraly *felefegit*” (RMNy. I. 205. Qq6 v.), „It a3 profeta kiri az iftent hog' bošut allion a3 Esau *nemzetligin*” (RMNy. I. 74. m4 v.) stb.

A fentebb már említett nyelven kívüli tényezőkön kívül (egyes szerzők nem következetes törekvése egyik vagy másik alak kerülésére) még talán a szöveg műfaja befolyásolja a zárt alakok gyakoriságát. Az egyes műfajok átlagértékeit a következő táblázatok összegzik.

Szóvégi alakok			
Az egyes műfajok	A zárt adatok száma	A nyíltabb adatok száma	A zárt adatok aránya (%)
törvénykönyv	2	43	4,44
graduálé	3	59	4,84
bibliafordítás	22	403	5,18
kalendárium	1	16	5,88
világi próza	7	92	7,07
vallásos próza	32	302	9,58
dráma	2	14	12,50
prédikációk	49	309	13,69
További toldalék előtti alakok			
Az egyes műfajok	A zárt adatok száma	A nyíltabb adatok száma	A zárt adatok aránya (%)
graduálé	15	238	5,93
törvénykönyv	16	123	11,51
vallásos próza	98	695	12,36
világi próza	29	188	13,36
bibliafordítás	161	738	17,91
dráma	8	32	20,00
prédikációk	161	630	20,35
kalendárium	11	23	32,35

10. táblázat: A szóvégi és további toldalék előtti zárt és nyíltabb E/3. birtokos személyjelek aránya a különböző műfajú nyomtatványokban

A graduálékról kijelenthető, hogy kerülik a zárt alakokat. A prédikáció- és drámairodalomra viszont jellemző, hogy mindkét helyzetben nagyobb arányban használ felső nyelvválású formát.

Ezek után már fel kell tennem a kérdést: mitől függ tehát a zárt alakok megjelenése? A válasz azonban nem egyszerű. A jel zártságát mindenképpen befolyásolja a további toldalékok megjelenése, a fő szótagszáma, valamint az előtte elhelyezkedő egyéb toldalékok (leggyakrabban képzők). Ezek a nyelvi okok azonban nem kizárólagosak, mindegyik esetben van kivétel, ellenpélda. Az egyes tövek vizsgálata azt mutatja, hogy inkább maga a fő kíván meg zárt vagy nyíltabb személyjelet maga után. Viszont ezek sem tiszta esetek. A nyelven kívüli tényezők közül a szerző nyelvjárása egy-egy esetben befolyásolja a zárt alakok gyakoriságát, hiszen az általános szabályszerűségtől eltérő példák egyszerűen egyszer *í-ző* anyanyelvjárást beszélő szerző – Sylvester János – sajátosságaként jelennek meg (az *í-zés* korábban is beleszólt ennek a toldaléknak a használatába, vö. KOROMPAY 1992a: 331). Ezen kívül még a különböző műfajú szó-

vegekben más-más a gyakoriság: a talán beszélt nyelvi sajátosságokat inkább tükröző prédikációk és drámaszövegek gyakrabban használnak zárt alakokat.

A dilemmát kizárólag a nyomtatott könyvek nyelvét vizsgálva, valamint a könyvnyomtatás első fél századán belül maradván valószínűleg nem is lehet megoldani: nagyobb távlatban, az írásbeliség más rétegeit is megvizsgálva minden bizonnyal hitelesebb képet kaphatnánk. Számomra a következő magyarázat tűnik a legelfogadhatóbbnak: a zárt alakok megőrződött archaizmusok, amelyek nyelvjárási megoszlástól függetlenül voltak használatosak. Később persze kialakultak ilyenfajta megoszlások, hiszen bizonyos nyelvjárások (különösen az *i*-ző dialektusok) tovább megőrizhették. Bizonyos felépítésű tövek sokáig kedveztek a zárt alakoknak (pl. az egy szótagos, vagy – paradox módon – a hosszú tövek). Bizonyos töveken már ebben a korszakban – és ebben a nyelvváltozatban – a nyíltabb formák uralkodnak, gyakran akkor is, ha egyébként a töre jellemző a zárt személyjel. Ezek a tendenciák feltehetőleg később kialakítanak egy írott nyelvi–beszélt nyelvi megoszlást, amit a prédikációk és drámák már ekkor is gyakrabban zárt alakjai alátámasztanak. A könyvek nyelvében tehát idővel a nyíltabb formák terjednek el, bár közismert tény, hogy még a 19. században is előfordulnak a zárt megoldások. A nyíltabb alakok normává válása tehát jóval későbbi esemény.

3.2. A birtoktöbbsesítő jel alakjai

A birtoktöbbsesítő jelnek a kései ómagyarban már mindhárom alakváltozata él: az ősi *-i* forma mindenféle fonetikai helyzetben előfordul, gyakoriságát legfeljebb a *tő* hossza befolyásolja (a hosszabb töveken szinte egyeduralkodó), valamint a magánhangzós töveken is ez használatos; az *-ai/-ei* elsősorban egy szótagos – de egyre gyakrabban testesebb – teljes *tő* : csonka *tő* szembenállást mutató töveken jelenik meg; a legújabb keletű *-jai* pedig analógiás alakulat, azokon a mássalhangzós szóvégeken jelentkezik, amelyeknek egy birtokra utaló E/3. alakjában már a *-ja* használatos; a *-jei* – csakúgy, mint az egy birtokra utaló E/3. *-je* – ebben a korban még kivételesnek mondható (vö. KOROMPAY 1992b: 327–9). A TNYt. konstatálja azt a tényt, hogy a fenti nyelvi kötöttségek nem általános érvényűek, azonban jellegénél fogva ennél tovább nem mehet: az esetleges nyelvjárási vagy egyéb megoszlást nem taglalja. Az *-i* és a többi alakváltozat tehát archaizmus-neologizmus viszonyban vannak egymással, az előbbi lassan háttérbe szorul, az utóbbiak lassan terjeszkednek. A folyamat a *tő* szótagszámától függő kötöttségeket mutat: az egy szótagos töveken tért hódítanak a testesebb változatok, majd lassanként a testesebb tövekről is kiszorítják az ősi alakot.

A korpuszban is az *-i* alakváltozat a leggyakoribb. Magánhangzós töveken kizárólagos, 85 mű⁴⁸ 296 adatában fordul elő: „az Kÿralÿ *tÿzttartoy*, es foldoffÿ ellene nem alhatnanak” (RMNy. I. 207. A3 r.), „ennec vtannais minden *nyaualyainkba* es minden búkfeginkbe legy fegetfegel minekúnc” (RMNy. I. 91. O3 r.), „Meg erőflitti az te *kapuidnac* zaarit” (RMNy. I. 74. n v.), „a' te *eftendôid* meg nem búnnec” (RMNy. I. 162. c4 v.) stb. A mássalhangzós tövek birtoktöbbsesítő jeles alakjainak elkülönítését megnehezíti, hogy homonimiában van az E/3. birtokos személyjellel (I. 3.1.). Ez esetben is csak azokkal a példákkal foglalkoztam, amelyek bizonyos kritériumok (pl. az igével egyeztetett birtokos szerkezetben szereplés stb.) alapján minden kétséget kizáróan többsesíjlet tartalmaznak. A biztosan birtoktöbbsesítôs alakok 98 műben⁴⁹, 903 adatban található meg: „Fel geriedett az en haragom te reád, es atte két *barátidra*” (RMNy. I. 213. Cc2 v.), „A3 mi *tarhazinc* rakuac legénec” (RMNy. I. 74. m8 v.), „Ki iöue kedig Ioacim, az Iudabeli király, a' Babiloniai királyhoz, ő es az ő annya, az ő ßolgai, *hadnagyi es komornyiki*” (RMNy. I. 208. yy4 r.), „Az ő *aiädokiual* mind az egéß házat meg tellyefiti” (RMNy. I. 92. A5 v.–A6 r.), „tériek meg az en gonofz vtaimbol [!] es az en *gondolatimbol*, melliek nem igazak” (RMNy. I. 308a D3 r.), stb. A példák nagy száma arra utal, hogy az *-i* változat még ebben a korszakban is általánosnak mondható. Ritkán (13 adatban) még egy szótagos töveken is előfordul: „A mi tarhazainc [!] rakuac legyenec, minden fele iauaiual búfec: A mi iohainc tenyeßöc legyenec, hogy foc ezer forogyon, a' mi mayor *hazinkban*” (RMNy. I. 362. (1) r.), „Az én *napim* emultac mint az árnyéc” (RMNy. I. 162. c3 r.), „Ezt a *tarfij* hogij hallak ireffen ees wezteghalgataßal menenek el onnet” (RMNy. I. 17. 12 r.), „Es azok ő *nipi* lißnek” (RMNy. I. 49. Xx4 r.) stb. A kevés példa nem teszi lehetővé a nyelven kívüli tényezőktől való függés tüzetesebb vizsgálatát. Az elenyésző adatszám arra enged következtetni, hogy a korai középmagyarra az egy szótagos töveken az uralkodó alakváltozatok a testesebb formák.

Az *-ai/-ei* 99 műben⁵⁰, 850 adatban fordul elő: „A3 mi *ökreinc* az teröH alah ßoktattaßanac” (RMNy. I. 74. m8 v.), „Nyfd fel *zemeydeth*” (RMNy. I. 8. 10 r.), „Az Isten *könyueit* es ßörzeßit el rontotta” (RMNy. I. 205. Qq6 r.), „az te *iuhaidat*

⁴⁸ RMNy. I. 8., 13., 16., 17., 49., 74., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 102., 108., 109., 151., 154., 155., 156., 158., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 339., 340., 342., 345., 346., 348., 349., 353., 358., 359., 360., 362., 367.

⁴⁹ Az öt kisebb minta, amelyben ez a forma nem szerepel (RMNy. I. 98., 169., 295., 326. és a 348.) ezerszavas vagy annál valamivel nagyobb, tehát ezekben valószínűleg a mintavétel hibájából nem szerepel a szóban forgó alak.

⁵⁰ Négy kisebb mintából (RMNy. I. 63., 339., 345., 348.) terjedelmi okok, illetöleg a mintavétel hibájából maradhatott ki ez az alak.

poſtorid által az te aklodba be hoztad” (RMNy. I. 160. c4 r.), „meg nem állhatnóc az te mérges *nylaidat*” (RMNy. I. 320. C7 v.) stb. Ezek elsősorban egy szótagos tövek, vagy ilyen utótagú összetett szavak. Ritkán szerepel több szótagos tövön is: „Az te felefedeg oll'an leßen mint az termő Bolđ tŭ, az te hazadnac *oldalaiba*” (RMNy. I. 74. S2 r.), „Diczeretet eneklettenec öneki [...] A Bent Angyaloc, CHRISTVS Vruc az ő *tanituanyaiual* egyetembe” (RMNy. I. 353. A3 v.), „Iđuetec el en Atyamnac *valasztottai*” (RMNy. I. 192. M10 v.), „nem enged ſemmi földnec, mind e' Béles világon, Akar az ő iđ egét nézzed, [...] Akar az ő gabonáit, veteményit, *gyűmőlczeit*” (RMNy. I. 360. 2 r.), „skeerth rea bewfeeges adomanyual es fizetefeekuel nem czak az zent Paal Apaltal *leueleynek*, de meegh tewb zenth yrafnak magyar nyelvre valo fordoytafarays” (RMNy. I. 13. A6 r.) stb., összesen 22 példában. Ez a néhány példa azt mutatja, hogy lassan megindult az *-ai/-ei* használata testesebb töveken is.

A *-jai* forma 24 műben⁵¹, 48 adatban fordul elő: „Az haborgo tenger *habiaiban* [...] minden reatoc fuo Bél es veſedelem ellen meg tartott” (RMNy. I. 171. A2 v.), „â mig az prophetac es apoſtoloc Bolafoknac *modgyayt* fel nem vezűc. tőkellertes egyefflegben nem maradhatunc az aniaſentegyhabzan” (RMNy. I. 269. A2 v.), „meg elégedett vala az ő életi *napiaiual*” (RMNy. I. 213. Cc4 r.), „ewtet az Diana iſten azzonnak *papiaij* az mezewbe meg talaltak wolna” (RMNy. I. 17. 2 r.), „A bűnec teſtnec ellene alliunc ne legiunc ezec *rabiai*” (RMNy. I. 194. Pp3 r.), „ez Nap keleti Bóltsec meeg az Pogányoc kőzött-is az ISTEN kőrőztyéni győlekőzetinec *tagyai* voltanac” (RMNy. I. 334. Q6 v.), „gonoſúl czelekődec az Wrac Bómei elđt, [...] mint czelekőttenec vala az ő *attyai*” (RMNy. I. 208. Yy3 r.) stb. Ezek a példák – az *atya* rokonságnév kivételével – egy szótagos, plozívára vagy likvidára végződő szavakon szerepelnek. A *-jei* egyetlen bizonytalan olvasatú példája az *öcs* rokonságnéven szerepel: „Vitez *öcciei* oda giűlte vala” (RMNy. I. 311. A4 v.).

A birtoktöbbséítő jel tehát a korai középmagyar nyomtatott írásbeliség korpuszában sem mutat nyelven kívüli tényezőktől függő variálódást, az *-ai/-ei* változat a tő szótagszámától függően jelenik meg rövidebb vagy testesebb alakban, a *-jai* pedig ugyancsak egy szótagos, plozívára vagy likvidára végződő töveken használatos.

⁵¹ RMNy. I. 8., 16., 17., 49., 90., 92., 95., 155., 164., 171., 194., 205., 207., 208., 213., 233., 264., 269., 303., 307., 334., 353., 358., 362.

3.3. A translativus ragja

A translativus ragja a primer lativusi ragból alakult ki. A régi és az új funkció elkülönülése minden bizonnyal sokáig tartó, hosszú átmeneti időszakot magában foglaló folyamat volt (vö. KOROMPAY 1991b: 304), amelyet alaki változás is kísért. Az egy mássalhangzós szóvégek konzonánsa geminálódott a rag előtt, míg a -vá/-vé alakváltozat v-je a magánhangzós szóvégek előtti hiátustöltőként vált a toldalék részévé. A mássalhangzó-torlódásos szóvégek a kiejtésben napjainkig őrzik az -á/-é alakváltozatot, ezekben geminálódás nem ment végbe.

A rag a korpuszban – néhány átmeneti példától eltekintve (l. 5.1.2.-ben a *semmi* névmástövön előforduló hiátustöltő nélküli adatokat) – magánhangzós szóvégeken -vá/-vé alakban, mássalhangzós szóvégeken pedig vagy geminátát, vagy rövid konzonánst jelölve található. Ez utóbbi esetben a rövid-hosszú korreláció jelölésének korabeli következtetlenségei miatt lehet feltételezni már geminált ejtést, de jelentheti a korábbi, rövid mássalhangzós állapotot is.

A -vá/-vé alakváltozat példái: „let kedig *vráuá* Chriftus az bűnnec” (RMNy. I. 334. Zzz3 v.), „A te ezűftet értz *ganéua* lőt: es a' te borod vazel elegyitöttet” (RMNy. I. 95. A2 v.), „emberek nec *haláboiua* teßlec tůteket” (RMNy. I. 186. A6 v.), „a' Babilonai király *tißtartoua* tőtte vólna Godoliaft” (RMNy. I. 208. Yy6 v.), „az kenier es az bor, Chriftus *teßteue* es *vereue* valtozik” (RMNy. I. 269. A3 r.), „az maradék nepen hozzaioe lato *gonduifélőué* czinalá a' Babel kiralya az Gedaliaft” (RMNy. I. 205. Rr2 v.), „*iegyefiue* ez Kiraly valaßta” (RMNy. I. 353 y2 r.) stb. (66 adat).

Gemináta jelölésével előforduló példák: „Az kőntős ő magaba, fem *farkallā*, fem *barannya* nem teßen” (RMNy. I. 362. 280.), „engemet *kazdagga* tehetz minden te áldomáfiddal” (RMNy. I. 289. K5 r.), „áz ő igazfagaua, tiztafagaua, fiufagaua *igazakka*, *tiztakka* tőt” (RMNy. I. 259. S4 v.), „bijnefek kezziyl lewn *apaftalla*” (RMNy. I. 16. A4 v.), „Meg rutult *vtalatollā* feregge *ßidalomma*, ßepfegnekűl valo lett ammi bűneinkért” (RMNy. I. 194. Oo4 v.), „vy idegen, kent, fent *Ißenne* teuek a' Chriftuft fok varasbā” (RMNy. I. 280. A2 v.), „mondgyad, hogy e' kőuec *kenyérré* legyenec” (RMNy. I. 186. A5 v.), „a' te ió téteményed *kedueßé* tegyen Ißennec tégedet” (RMNy. I. 92. C2 v.) stb. (134 adat).

A rövid mássalhangzós (nem geminálódó vagy nem jelölt) példák: „Chrűsnac el iőuetelét, auag *embere* letét hoğ inkább meg tanulhaßuc” (RMNy. I. 334. A4 r.), „A Ki őremeft elßenuedi a' dorgáláft, az *bőlché* léßen” (RMNy. I. 96. D r.), „*egye* lőttec minden nemzetec” (RMNy. I. 362. aaa v.), „eğ *teßté* *vére* lézõn véle” (RMNy. I. 319. D6 v.), „es *paraßtā* nem teßem” (RMNy. I. 205. A v.), „Mert az WR Ißennec tudomannya oly tudomany, mely mindē e' vilagi bőlchet *bolonda* teßē” (RMNy. I. 90. e2 r.), „A3 i eş a3 u *conßonanlā* léßen micor más vocalis vag'on vtānna” (RMNy. I. 77. A3 r.), stb. (46 adat, ebből 23 többjegyű betűt, 12 mássalhangzó-torlódást tartalmazó). A többjegyű betűk esetében a

geminálódás jelöletlensége még gyakori lehet, hisz az ezeknek megfelelő hangok hosszúságát csak jóval később jelölik következetesen a magyar nyomtatványok (vö. 2.2.). A mássalhangzó-torlódásos szövégek mai geminált jelölése pedig csupán később kialakult helyesírási konvenció, a kiejtésben valójában ma sem hosszúak. Tehát csak 11 adatban fordul elő a talán még nem geminálódott ragos alakot jelölő egy betűjegyes megoldás (bár az intervokális helyzetben ezek esetében is valószínűbb a geminált ejtés), ami arra enged következtetni, hogy a geminálódás ekkor már eléggé általános lehetett (a korpuszban 134 geminálnak jelölt adat áll szemben 11 nem geminálnak jelölttel).

A primer lativusi rag testesedésének a folyamata esetleg még nem zárult le teljesen a középmagyar kor elején: az eredetibb, egyetlen magánhangzóból álló alakváltozatok állnak szemben a vagy hiátustöltővel, vagy a mássalhangzós szöveg geminálásával testesedő újabbakkal, ez utóbbiak azonban már jóval gyakoribbak.

3.4. A középfokjel geminálódása

A melléknévfokozás toldalékformái közül egyedül a középfok jele mutat ingadozást a korai középmagyar korpuszában. Bár a korszak hangjelölési következetlenségei miatt nem állapítható meg teljes bizonyossággal az egyjegyű betűknek megfelelő hangok időtartama, el kell különítenem a 132 kettőzöttet a 496 egybetűs alaktól, hisz az előbbieken már valószínűleg a geminálódott fokjel példái láthatók. Lehetséges, hogy a 496 egyjegyű egy – kisebb – része is hosszú ejtést takar, de a pontosabb arányokra nézve legfeljebb csak találgatásokba bocsátkozhatnánk.

A 496 rövid *b*-s alak 91 műben⁵² szerepel. Ebből 52 mű⁵³ 120 adata további toldalék előtt fordul elő, pl.: „*βentségesbeknec es igazbaknac* alittyác magokat” (RMNy. I. 95. A4 v.), „*gonozban* leßen annac az emberneç vtólfo álapattya az elfő nel” (RMNy. I. 186. C8 v.–D r.), „*dragaban* aggyak marhaiokat hogy nem mint kellene” (RMNy. I. 88a B8 v.), „aldozni küldi *kiflëbik* leaniat” RMNy. I. 144. H4 v. stb., ezek közül 48 példa intervokális. 86 mű⁵⁴ 376 adata szövégi

⁵² Az alábbi 12 műben nincs egyjegyű betűs jelölés: RMNy. I. 101., 151., 155., 164., 171., 181., 192., 264., 280., 297., 308a, 308b. Ezekből valószínűleg a mintavétel hibájából maradtak ki a példák, közülük nyolcban (RMNy. I. 101., 155., 164., 171., 280., 297., 308a, 308b) geminált középfokjel sincs.

⁵³ RMNy. I. 8., 13., 15., 49., 63., 64., 74., 77., 78., 80., 88a, 90., 92., 95., 96., 100., 109., 125., 144., 156., 160., 169., 186., 207., 208., 213., 218., 219., 246., 260., 269., 284., 303., 304/2., 307., 324., 334., 337b., 339., 340., 342., 343., 344., 346., 349., 350., 351., 353., 360., 362., 367., 368.

⁵⁴ Az alábbi művekben nincs példa a szövégi rövid *b*-s középfokjelre: RMNy. I. 77., 100., 101., 151., 155., 164., 171., 181., 192., 246., 264., 280., 284., 297., 308a, 308b, 343. Nyolc műben nincs középfokjeles adat (l. fentebb). A további kilenc kisebb mintából – egy kivételével – valószínűleg a mintavétel hibájából maradtak ki a középfokjeles adatok. Dévai *Orthographiájában*

helyzetű. Ebből 206 magánhangzós végű tőhöz járul: „Mennyéuel kedig *drágáb* a' iuhnál az ember?” (RMNy. I. 186. C7 r.), „Houa *gyarlob* vagy, annal inkább epiczed magadat” (RMNy. I. 362. 306 r.), „ninchen nagyobb es *iob* ióbbág, az engedelemnél” (RMNy. I. 96. A4 v.) stb., 90 esetben véghangzós megoldás található: „Menyéuel *agab*, annyéual *latrab*” (RMNy. I. 96. A4 r.), „Ezeket illik Catechismufra, f árrais mentül lehet *rőuidebre* zoktatni” (RMNy. I. 346. A2 r.), „De bizon ezt erőffen hitte kegyelmes vram ez előtt, mostanis az *őregebik*” (RMNy. I. 260. B3 v.) stb. E csoportból különösen azok a példák érdekesek, amelyek – mint az utolsó – a korábbi mássalhangzó-torlódásos alakokat váltják föl (I. KOROMPAY 1992a: 351).

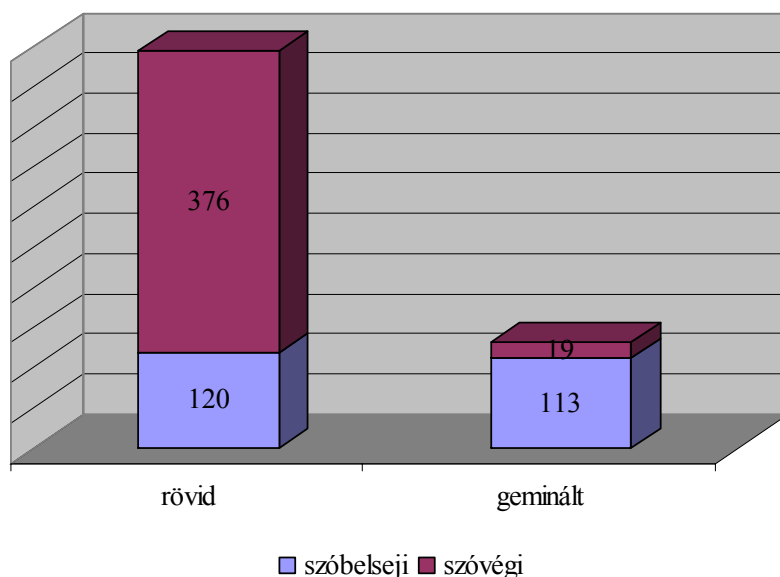
A 132 hosszú *b*-s alakból 46 mű⁵⁵ 113 adata toldalék előtti helyzetben fordul elő: „a' mit ő paranchol: Annac felőtte ebbe femmit, fem *iobba*, fem gonozba nem kel tennűnc” (RMNy. I. 95. B4 r.), „Aßt ne vélyyed [...], Hogy ha Magyar orbbágba be férkebbhetnénc, Hogy [...] *lágjobbã* czelekődnénec, mint ott czelekőbnec” (RMNy. I. 288. Z5 r.), „az emberec femmiben nem *reftebbec* mint az igaffágnac tanuláfába” (RMNy. I. 362. 278 v.), „Az igaznac *iobban* vagyon dolga” (RMNy. I. 96. D2 v.), „Az Chriftust mint Iudas Agian arulliak, Sőt Iudafnal ezek *olcziobban* agiak” (RMNy. I. 296. A3 r.), „sockal *nagiobbakat* rakoc annal a' nyakadra” (RMNy. I. 158. G2 v.) stb. Az adatok zöme intervokális, a négy ellenpéldából három nem tekinthető a mássalhangzó-torlódás melletti pozícióban megnyúlt középfokjel adatának: „*tőbbber* nem tanulnac hadakozni” (RMNy. I. 95. A3 v.), „NALadnal *hatalmasbbal* ne verfengy” (RMNy. I. 92. C3 r.), „The Nagyfa: iobbal, *ftudosbbal* fãz fenth irasba nalamnal bewlczebbel yrathna” (RMNy. I. 13. A5 r.), ezekben valószínűleg a szóelemző írásmód korai előfutárai láthatók. Az alábbi példában azonban: „be akaram thellyefeyteny. Egyerth azeerth hogy... [...] Harmaczor annakokaerth *ielesbben*, hogy...” (RMNy. I. 13. A6 r.) a szibiláns kedvez a geminációnak, talán az egyedüli elfogadható példa a szóban forgó esetre.

További nyolc műben (RMNy. I. 49., 77., 78., 88a, 205., 213., 259.) előforduló 19 geminált alak szóvégi helyzetű: „ãz Io new *dragabb* minden kènczuel” (RMNy. I. 88a C2 r.), „Nemde *iobb* vagioke en teneked tiz fiaknális?” (RMNy. I. 205. A v.), „femmirißben *kűllebb* nem vag'...” (RMNy. I. 49. A4 r.), „a' többinél *nagyobb* báluány imadóc valánac” (RMNy. I. 95. B r.), „sockal inkább meg áldá, es *tőbb* iõual látogatá, hoğ nem mint az előtt” (RMNy. I. 213. Cc3 v.) stb. A példák megmutatják: a szóvégi gemináció akkor is végbemehet, ha a következő szóalak mássalhangzóval kezdődik. A geminált alakok a gyakoribb melléknevek középfokú alakjai: *kisebb*, *nagyobb*, *több*, *jobb* stb.

azonban szóvégi pozícióban kizárólag öt geminált alakot találunk, ami arra utalhat, hogy a szerző ebben a helyzetben következetesen hosszú mássalhangzót jelölt.

⁵⁵ Az RMNy. I. 213. és 259. kivételével a következő lábjegyzetben szereplő művek.

A geminált alakok összesen 48 műben⁵⁶ szerepelnek, ezekben egy esetben sem kivétel nélküliek. A korpuszban több művel szereplő szerzők közül csak néhányra – Batizi, Dévai, Ozorai, Sylvester, Szikszai Hellopeus – jellemző, hogy minden szövegrészletükben vannak geminált alakok, ezek azonban egyikük műveiben sem kizárólagosak. Azok közül, akik több mint két szöveggel szerepelnek, Dávid Ferencet érdemes kiemelni: korpuszbeli öt mintája közül csak az egyikben vannak geminált alakok. Valkai András az egyetlen, akinek egyik kiválasztott szövegrészletében sincs hosszú *b*-re utaló jelölés, ám az ő mintái igen rövidek, így a statisztikai hiba lehetőségét is számba kell venni.

12. ábra: Az egy *b*-vel, valamint a geminátával jelölt középfokjeles adatok aránya

Összefoglalva: a geminált alakok megjelenése elsősorban intervokális helyzetben, szó belsejében jellemző, a szóvégen jóval gyakoribb az egy *b*-s jelölés. Az intervokális helyzetben – bár kisebb gyakorisággal – előfordul a rövid fokjel-re utaló jelölés is. Az adatok fent említett eloszlása miatt szociolingvisztikai változóról nem beszélhetünk. Valószínűbb, hogy egy általánosabb, hangtani kötöttségű változás, a középfokjel intervokális geminálódásának egy előrehaladottabb fázisa rajzolódik ki a nyomtatványok nyelve alapján.

⁵⁶ RMNy. I. 8., 13., 15., 17., 49., 64., 77., 78., 88a, 90., 92., 95., 96., 98., 108., 109., 125., 151., 156., 158., 181., 186., 192., 194., 205., 213., 219., 259., 260., 264., 288., 294., 296., 299., 304/2., 307., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 346., 350., 360., 362.

A középfokjel másik ingadozása a teljes tő : csonka tő szembenállással kapcsolatos. Az ómagyarban a mássalhangzós tövek közül a teljes tőhöz akkor járult, ha arra valamilyen váltakozás volt jellemző (hangzóhiányos, v-s stb.), vagy ha az egy szótagú volt, esetleg mássalhangzó-kapcsolatra végződött, más esetekben a csonka tőhöz kapcsolódott (vö. KOROMPAY 1992b: 350–1).

A korpuszban hasonló megoszlás mutatkozik, azzal a kiegészítéssel, hogy bizonyos konszonánsok – szibilánsok, nazálisok, likvidák és veláris explozívák – után a fokjel akkor is közvetlenül kapcsolódik, ha a tő nem tartozik a fent említett csoportok valamelyikébe: „a3 Amalechitakaat le uagata mind, de [...] ah barmoknak, iuhoknak, *őregbēt* [...] meg hagia” (RMNy. I. 15. O3 v.), „Soc verebekne1 *bőczűletesbec* vattoc tū” (RMNy. I. 186. C3 v.), „Ki lehet ez földön *kegyetlenb* Farahonal, ifmeg kit büntetet *kegyetlenbűl* nálánal” (RMNy. I. 353. h4 r.), „*βentségesbeknec* es *igazbaknac* alittyác magokat” (RMNy. I. 95. A4 v.), „Meg haluan penig *kőzelb* vagiunc hazankhoz” (RMNy. I. 194. Pp3 r.), „Ees wala nem chak rab de meeg a3 ew ideijebe walo emberek kewzewt mijndēnel rutab, ees termetij zerint *wndokb*” (RMNy. I. 17. 1 r.) stb. Erre mindössze öt ellenpéldát találtam: „bizon ezt erőffen hitte kegyelmes vram ez előt, moftanis az *őregebik* ha azt hi3i” (RMNy. I. 260. B3 v.), „*erősebe* meg emlekezik rola” (RMNy. I. 346. A2 r.), „ha lehetege3 *erőlleb* leg Samfonnal” (RMNy. I. 350. B r.), „az igaffag legyen *erőlleb* az hamiffagnal” (RMNy. I. 158. C v.), „Atkozot hat acki naprol napra *gonozzab*” (RMNy. I. 259. Aaaa3 v.), ezek azonban azt mutatják, hogy már az ilyen tövek regresszív kiegészülése is folyamatban volt a korszakban.

4. A NYELVEN KÍVÜLI OKOK MIATT VARIÁLÓDÓ ELEMELK: A NÉVSZÓJELEK VÁLTOZÓI

4.1. Az általános többesjel utáni véghangzó változója

A TNyt. névszótövekről szóló fejezetei a relatív töveket – pl. a jelek utáni véghangzóhasználatot – csak érintőlegesen tárgyalják, a változások pontos menetéről nem tesznek említést (SÁROSI 1991: 160–87.; SÁROSI 1992: 239–67). A jelek utáni véghangzó – az abszolút tövek véghangzójához hasonlóan – minden bizonnyal csak akkor értékelődhetett át az utána álló toldalék részévé, azaz előhangzóvá, amikor már jórészt egységes nyelvállásúvá vált (vö. 2.1.). Ezért indokoltnak tartottam, hogy a korai középmagyarban még kétféle nyelvállásfokon is használt többesjel utáni véghangzóval mint a jel részeként számba vehető hangelemmel foglalkozzam. Mivel a jellel bővült relatív teljes fő csak primer rag előtt fordulhat elő, és ezek közül csak a tárgyrag járulhat többesjeles alakhoz, ezért kizárólag az általános többesjeles accusativusi alakokat kellett megvizsgálnom.

A korpuszban a tárgyrag előtti, többesjel utáni hang jelölésére középső és alsó nyelvállásra utaló betűk és betűkombinációk találhatók. Biztosan nyílt véghangzót jelölnek az *a* betűt tartalmazó alakok (*-kat*, *-kath*). Nyílt és középzárt egyaránt lehet az *e*-vel, illetőleg annak valamely mellékjeles változatával jelölt forma (*-ket*, *-kēt* stb.). Biztosan középzártak az *o*-val, ill. *ō*-vel, továbbá *ew*-vel jelölt alakok (*-kot*, *-kōt*, *-kewt* stb.).

A *-kat* alakváltozat példái: „megh dorgallya az hamis hazug *apoftolokath*” (RMNy. I. 13. P2 v.), „S. Pal nem emlekezic ez leuelbe S. Peterről, maga meg a' *Bolgakatis* meg emleti” (RMNy. I. 194. Eeee4 r.), „mikoron el iőue az *Ballakat* hiuata” (RMNy. I. 342. C2 v.), „*nagyobakat* czelekedic ezeknel” (RMNy. I. 362. aaa4 r.), „fel serkentuén az *iltrázokat* fuyác vala a' *trombitákat*” (RMNy. I. 208. I2 r.) stb., összesen 925 adatban. Ez az alakváltozat mindössze öt mintában nem szerepel, nyilvánvalóan a mintavétel hibájából.

Az *e* betűt (vagy valamely mellékjeles változatát) tartalmazó alakváltozatok az esetek többségében minden bizonnyal ugyancsak alsó nyelvállású véghangzót jelölnek, ám a nagyobb gyakoriság talán arra utalhat, hogy az adatok egy része középzárt: „*Ezeketh* enys neked kywanom” (RMNy. I. 8. 75), „*twbbeketh* zemuedwth volna az euangeliomnak okaerth” (RMNy. I. 13. P3 r.), „elmerd meg *ezecet* papai lelemenieknecl lēni” (RMNy. I. 246. D3 v.), „*foc teuelgōket* ki vetettel az karhozatnac ōrōcké valo kinnyatul” (RMNy. I. 362. (2) v.), „mas feregben haytnac βep boryus *inōket*” (RMNy. I. 108. s4 v.), „ki vágatom az Achab hazabol meg az falra huddozo *ebeketis*” (RMNy. I. 205. Gg4 r.) stb., összesen 1031 adatban. Mindössze két kisebb mintában nincs rá példa. Amely szövegrészletekben a *-ket* alakváltozat adatainak száma szignifikánsan nagyobb,

mint a *-kat* adatainak a száma, és előfordul bennük középzárt példa is, azokban valószínűleg az adatok egy része középső nyelvválású palatális illabiális jelöl (vö. alább, a 11. táblázat adatait). Ezek alapján a következő művekben nagyobb valószínűséggel lehet feltételezni középzárt */e/*-ket a többesjel után: RMNy. I. 8., 13., 49., 63., 74., 90., 156., 207., 299., 326., 346., 353.

A középzárt véghangzójú alakváltozatok közül – nyilvánvalóan a veláris illabiális magánhangzó hiánya miatt – a *-kot* forma a gyakoribb: „myes meg vygaztalhatnank *azokoth*, kyk vadnak akar mynemw fanyarufagban” (RMNy. I. 13. P4 r.), „foc *atyafiakot* latoc, kic iraft tudnac oluafnyi” (RMNy. I. 171. A3 r.), „Berze minden birodalmaba neeg' fele valo fereget, *oór allokot*, es *postakot*” (RMNy. I. 156. f4 v.), „ezekrűl vedd ez *pildākot*” (RMNy. I. 49. 3z4 v.), „fel emelted az eg'űg'űeket, es az *hatalmaffokot* le hantad” (RMNy. I. 74. m8 r.), „Az mezőre *ganeokot* hord bufa termefere” (RMNy. I. 63. A3 v.) stb., összesen 90 adat 20 műben (l. alább, a 11. táblázatban).

A *-köt* alakra csak hét példa van a korpuszban, ezek négy mű sajátjai: „hamiff dolognak láttatik ennekem, kőőzue boczātnom űtet az Czābārhoz, es meg nem ielentenem az *bűnőköt*, az mellekből vādoltatik” (RMNy. I. 49. cc v.), „Teremczetek annakokairt *gőmőlczőköt* mellek az illetnek meg iobbijtāfához illendők legenek” (RMNy. I. 49. B r.), „ELLENE ALHATNAK KYralynak az nemeffek ha az ew szabadafagokban *ewkewth* megh banyta” (RMNy. I. 207. A3 r.), „thewb, wagŷ kewesb, kewz bewcchŷel adatŷk meg, kŷ rekeztwŷen az mezewketh, rŷeteketh, *erdewkewth*” (RMNy. I. 207. P2 v.), „NYLWAN WALO GONoz THEwewkewth, az warmegye elpany, [...] my kyppen bewnteŷek megh” (RMNy. I. 207. Dd4 v.), „Io borokkal meg tőlte naŷ *tőmlőköt*” (RMNy. I. 299. A3 r.), „bodognac alituán vala magát Iftenni *tiztőletőköt* kiuán vala magānac” (RMNy. I. 319. D5 r.).

A példák tanúsága szerint a többesjel utáni véghangzó nyíltságát-középzártságát gyakran meghatározza a jel előtti tő véghangzójának minősége. A 97-ből 66 példa *-okot*, *-ököt* felépítésű, a palatális labiálisok mind efféle hasonulásszerű véghangzóhasználatot mutatnak, ez a típus azonban egyik számottevőbb adatmennyiséget felmutató műben sem kivétel nélküli, ezért nem minősítettem a szóban forgó váltakozást rendszerváltozónak.

A középzárt véghangzójú alakokat tartalmazó művek adatainak megoszlását az alábbi táblázat ábrázolja.

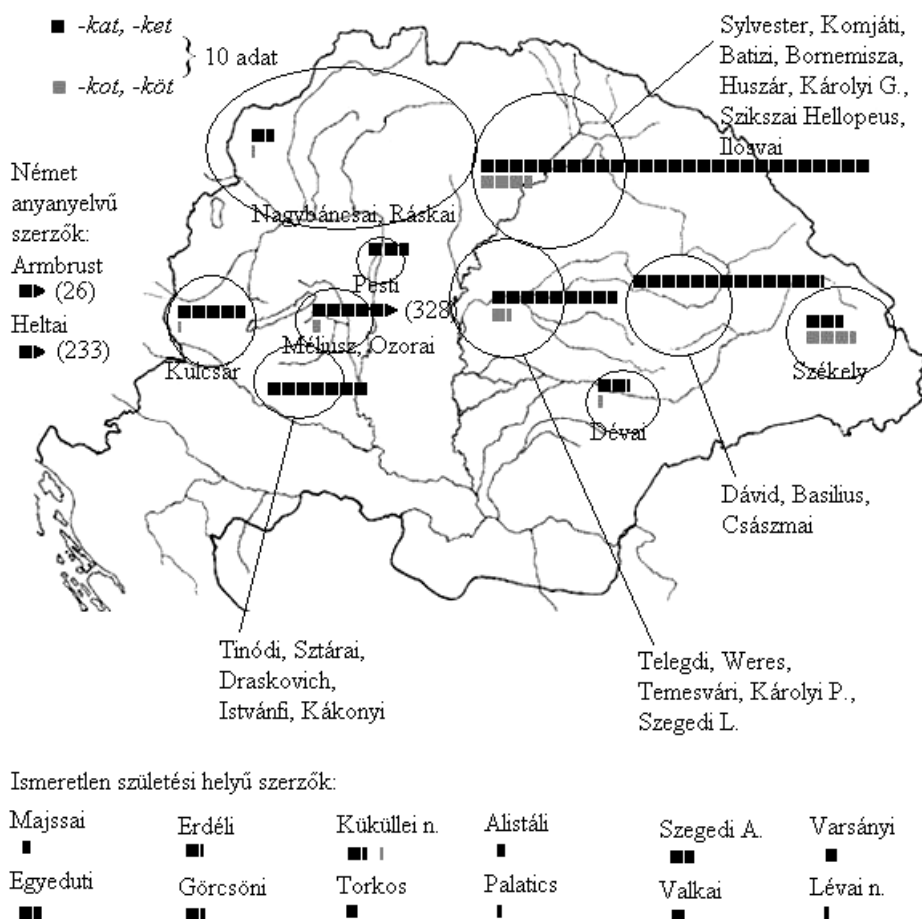
A művek RMNy- száma	Az alakváltozatok			
	-kat	-ket	-kot	-köt
8.	3	11	3	0
13.	8	29	13	0
49.	3	18	12	2
63.	0	2	6	0
74.	2	7	14	0
77.	7	9	2	0
90.	21	32	1	0
108.	16	10	3	0
156.	2	11	13	0
160.	7	3	1	0
171.	7	8	4	0
205.	56	48	1	0

A művek RMNy- száma	Az alakváltozatok			
	-kat	-ket	-kot	-köt
207.	8	12	7	3
222.	1	2	1	0
299.	1	11	0	1
307.	16	9	1	0
319.	1	2	0	1
326.	4	9	1	0
342.	5	2	1	0
346.	1	5	3	0
353.	15	28	1	0
362.	67	68	2	0
Összesen	251	336	90	7

11. táblázat: A tárgyragos, többesjeles alakok

A művek közül egyikben sem kizárólagos a középzárt változóérték. Tíz műben szerepel egy-kettőnél több középső nyelvállású adat, ezekben valószínűleg tendenciaszerű használatról is lehet beszélni. Bizonyos többkönyves szerzők esetében állandó jellemzőnek látszik a középzárt véghangzós alakok megléte, mindegyik korpuszbeli művükben van rá példa (Sylvester János, Székely István, Weres Balázs). Ezen szerzőkön kívül még a korpuszba egy szövegrészlettel bekerült Komjáti Benedek bibliafordítás-részletében szerepelnek nagyobb számban ilyen adatok. A középzárt véghangzó tehát voltaképpen négy szerző sajátossáaként jelenik meg. Ők a keleti-északkeleti, valamint a székely vidék szülöttei. Ez utóbbi területen valószínűleg különösen jellemző lehetett a jelenség, hisz Székely István az egyetlen, akinek a műveiben gyakoribbak a középső nyelvállású alakok⁵⁷. Mivel a szóban forgó változóérték néhány szerző műveiben jelenik meg, a további megoszlásvizsgálatoktól eltekinthetnek.

⁵⁷ Az ő esetében másodlagos nyelvjárási hatásokkal is számolni kell, de az épp az északkeleti vidék dialektusait jelenti (vö. 5.1.3.3.).

13. ábra: A tárgyragos, többesjeles alakok területi eloszlása a szerzők születési helye szerint

A többesjel utáni véghangzóhasználat a korai középmagyar nyomtatott írásbeliségben tehát egységesülően van: néhány, a század első felében publikáló keleti (székely), valamint északkeleti származású szerző műveiben még tendenciaszerűen bukkan föl a középzárt változóérték, ám a későbbiekben már csak szórványosan adatolható.

4.2. A birtokos személyjelek változói

4.2.1. A tárgyragos alakok

A birtokos személyjelek tárgyragos alakjaiban – a többesjel fejezetében (4.1.) említetthez hasonló – nyílt-középzárt váltakozás fedezhető föl. A több birtokosra

utaló alakok voltaképpen a többesjel véghangzójának az ingadozását mutatják, az E/1. és az E/2. véghangzója pedig ahhoz jellegében és arányaiban hasonlóan variálódik, ezért egy fejezetben tárgyalom őket.

Az E/1. alakjai közül 45 mű⁵⁸ 112 adatában biztosan nyílt (veláris) véghangzó található: „*Hayaimath* zara3thom wala”(RMNy. I. 8. 60.), „*βegen vramatis* ű ve3te”(RMNy. I. 260. E3 v.), „Vegyétec reátoc az én *igámat*”(RMNy. I. 186. C6 r.), „akaram az en *iralómat* ki Boc3atni”(RMNy. I. 88a A2 v.) stb. Hasonlóképp az E/2. esetében, 41 mű⁵⁹ 158 adatában: „*At'adat an'adat* ti3tell'ed”(RMNy. I. 77. B3 r.), „Kelly fel, vedfel a' te *ágyadat*, es menny haza”(RMNy. I. 186. B8 r.), „a te feyedelemfegedet, es *Annyaβētegyhazadat*, kegyelmelfen meg őrizzed”(RMNy. I. 91. c5 v.), „ki vágō giōkere3tűl atte *maradekidat* es *fiajdat*”(RMNy. I. 205. Gg4 r.) stb.

Az E/1. esetében valamivel több adatban, negyven mű⁶⁰ 124 példájában *e* be-tű (vagy valamely mellékjeles változata) található, amely alakok – a többesjel utáni véghangzókhoz hasonlóan – az esetek egy részében valószínűleg középzárt vokálist is jelölhetnek (l. 2.1.): „*Beβydemeth* keo3be ne wedd”(RMNy. I. 8. 39.), „az én *Ilenemetis* meg bánytátoc”(RMNy. I. 95. C2 v.), „Valaki e3i az en *teti3met* es i3a az en *véremet*, en bennem lakozic”(RMNy. I. 334. A3 v.), „*hūti3met* es minden *reménségomet* ebben e' kōziklában az Iesus Chriftusban helhōztetem”(RMNy. I. 320. F7 v.) stb. Az E/2. adataiban azonban a nyíltakhoz képest valamivel kevesebb az *e*-t tartalmazók száma: 41 mű⁶¹ 142 példája említ-hető meg: „Ny3d fel *zemeydeth*”(RMNy. I. 8. 10.), „ahol az ebek a' Nabot vérét fel nialák, atte *veredetis*”(RMNy. I. 205. Gg4 r.), „Szeretem (fiam) a' te *feren3egōdet*”(RMNy. I. 324. B5 r.), „meg e3mertem iambor *hiū3fegedet*”(RMNy. I. 340. A3 v.) stb.

A biztosan középzárt alakok száma jóval kisebb, az E/1. esetében tíz mű (l. alább, a 12. táblázat) 19 adatában: „meg akartac őlni, auag', *eletōmōt* el akartac venni”(RMNy. I. 74. m6 r.), „Egyptombol hiuām meg az en *fīamot*”(RMNy. I.

⁵⁸ RMNy. I. 8., 16., 49., 64., 78., 88a, 92., 95., 96., 98., 108., 109., 125., 158., 162., 173., 186., 194., 208., 219., 243., 259., 260., 280., 289., 295., 297., 304/1., 304/2., 307., 308b, 320., 322., 328., 340., 343., 344., 348., 349., 351., 353., 359., 360., 362., 367.

⁵⁹ RMNy. I. 8., 15., 16., 49., 77., 86., 90., 91., 92., 95., 101., 108., 109., 160., 162., 173., 186., 205., 208., 213., 222., 259., 260., 264., 288., 289., 299., 304/2., 308a, 308b, 311., 320., 322., 324., 337b, 340., 343., 353., 358., 362., 367.

⁶⁰ RMNy. I. 8., 15., 16., 49., 74., 88a, 95., 96., 98., 109., 125., 151., 156., 162., 181., 186., 194., 260., 280., 289., 295., 297., 299., 304/2., 308a, 308b, 311., 320., 324., 334., 337b, 340., 342., 343., 349., 351., 353., 360., 362., 367.

⁶¹ RMNy. I. 8., 15., 16., 49., 78., 90., 91., 92., 95., 108., 109., 154., 160., 162., 173., 186., 205., 213., 222., 259., 260., 264., 289., 297., 299., 304/2., 308a, 320., 324., 334., 337b, 340., 343., 348., 349., 353., 358., 359., 360., 362., 367.

49. A4 v.), „te verőd arczul minden *ellenfigimōt*” (RMNy. I. 74. A2 v.), „Vedd io neuen azert ezzel egyetembe az en te hozzád valo io *akaratomot* es *atyafiulāgomot*” (RMNy. I. 160. A3 v.) stb. Az E/2. esetében kilenc mű (l. alább, a 12. táblázat) 15 adatában: „Alßoni allat magua meg tōri feiedet, el veßi *birodalmadot*, minden *hatalmadot*” (RMNy. I. 353. x2 r.), „Ne kifirczed az te *uradot* iftenedet” (RMNy. I. 49. B2 r.), „Kerefic mostan is a' te *iuhaidot*” (RMNy. I. 288. Z5 v.) stb.

Az idézett példák is mutatják: a véghangzó nyíltságát nem kizárólag a jel előtti vokális határozza meg. Előfordulhat középzárt tő mellett nyílt véghangzós személyjel, és nyílt tövön zártabb alak is.

Az E/1. és E/2. esetében a következő művek tartalmaznak középzárt példákat:

A művek RMNy-száma	-mat	-met	-mot	-möt	-dat	-det	-dot	-döt
8.	1	8	1	0	2	7	5	0
13.	0	0	1	0	0	0	0	0
49.	1	3	1	0	2	3	1	0
74.	0	6	5	2	0	0	0	0
156.	0	1	1	0	0	0	1	0
160.	0	0	2	0	1	1	1	0
259.	2	0	0	0	3	3	1	0
260.	1	1	1	0	4	1	0	0
288.	0	0	0	0	2	0	1	0
308a	0	7	2	0	6	3	2	0
337b	0	2	1	0	2	2	0	0
349.	6	7	0	0	0	14	0	1
353.	3	8	2	0	11	8	2	0
Összesen	14	43	17	2	33	42	14	1

12. táblázat: A tárgyragos, E/1., valamint E/2. birtokos személyjeles alakok

A táblázatból világosan leolvasható, hogy jelentősebb arányban csupán az RMNy. I. 8., 74., 156., 160., 308a és a 353. tartalmaz középzárt véghangzójú, E/1. és E/2. birtokos személyjeles alakokat. Ezek egyik műben sem ellenpélda nélküliek, az egy-egy szórványos adatot tartalmazókról pedig a korpusz alapján nem lehet biztosan megállapítani, hogy milyen arányban volt rájuk jellemző a vizsgált jelenség, így róluk közelebbit nem lehet mondani.

A több birtokosra utaló alakok történetileg minden személyben egyaránt a többesjelet tartalmazzák, ezért véghangzójuk ingadozását az adatok összevonva is vizsgálhatók (a korpuszban T/2. tárgyragos alak nincs, ezért a továbbiakban

csak a T/1. és T/3. alakjai szerepelnek a példák között). 75 mű⁶² 320 adatában nyílt (veláris) véghangzós alak található: „megh efimeruen az ű *meltofágokath*” (RMNy. I. 13. P2 r.), „bizony mayd meg lattyuc *Babadulafunkat*” (RMNy. I. 353. h4 v.), „meg kel ualaztanunc az mi *uallalluncat* az Pápafofnac es Poganocnac uallaffátol” (RMNy. I. 269. I5 v.), „meg kel hinnűnc az ő *iraffokat*” (RMNy. I. 194. Dddd4 v.), „Meg mofota *labokat* ő nekiec” (RMNy. I. 108. Z2 r.), „A mű *váltfagonkat* meg nem fűzethette” (RMNy. I. 290. A3 r.) stb. Az *e*-féle betűjelet tartalmazó alakok 82 mű⁶³ 401 adatában szerepelnek: „Ez keppen keel az ferfiaknak zerehnyek az ű tulajdon *felefegeketh*” (RMNy. I. 13. X5 v.), „nagi meltofágokat niernek, es *beölczóletióketis* meg eőregbetik” (RMNy. I. 294. D7 r.), „atia fiac ackic itten velem Corinthusba vannac, ti nektec *kőzőnetőket* iriac” (RMNy. I. 194. Dddd4 r.), „Az mi nyomorult *nemzetűnketh* rébéffű teué azon vilagoffágban” (RMNy. I. 169. címlap v.), „vilagofits meg az mi homalos *elmenket*” (RMNy. I. 346. M2 r.), „Az Sido nipek kiálták vala ezt Pilátufnak, mikoroñ *űdvőzjítēnket* halálra kirnek” (RMNy. I. 49. 3z3 v.) stb. Ezek valamivel nagyobb előfordulási aránya ugyancsak valószínűsíti, hogy egy részük középzárt alakokat takar (vö. 2.1.).

Biztosan középzárt nyolc műben (l. alább, a 13. táblázatban) húsz adat: „veffűc el mi rollunc az ű *n'űgőkőth*” (RMNy. I. 74. A v.), „neg'ue ezenen hullanac el, három nemes capitaniokál őzue, BELAVAL, KEMEVEL, es KADICZAVAL. Kiknec az ő *teftőkőth* Keue hazara hozac temetni” (RMNy. I. 156. f3 v.), „Ifent, tiztelliwk, es neki valo *engedelmőnkőth* bifzonijtiuk” (RMNy. I. 328. I3 r.), „az ew *djōkot* tartoznak meg fűzetny” (RMNy. I. 207. Dd5 r.) stb.

A többes birtokos személyjelek esetében erősebb a hasonlásszerű használat, mint a singularisban: egyetlen kivétellel („Fordic3 meg vram az mi *fōgšaginkot*”, RMNy. I. 74. S r.) középzárt tövön szerepelnek a példák. E jelenséget csupán a könyvnyomtatás nyelvén keresztül magyarázni nyilvánvalóan lehetetlen, ezért itt csak konstatalem. Ám úgy gondoltam, emiatt nem emelhetem ki a váltakozást a rendszerváltozók közé, hiszen a többes birtokos személyjelek többesjellel való történeti összefüggése ezt nem teszi lehetővé. Továbbá ugyanazon művekben

⁶² RMNy. I. 13., 15., 17., 49., 64., 78., 80., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 158., 160., 162., 164., 169., 173., 181., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 222., 229., 233., 259., 264., 269., 280., 288., 289., 290., 294., 296., 297., 299., 304/1., 304/2., 307., 308b, 311., 319., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 339., 340., 342., 345., 346., 348., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362.

⁶³ RMNy. I. 13., 15., 16., 17., 49., 64., 74., 77., 78., 80., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 151., 154., 155., 156., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 290., 294., 296., 299., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 319., 320., 324., 326., 328., 334., 339., 340., 345., 346., 348., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 368.

szerepeltek a példák, mint az egyes számú birtokos személyjelekéi, amit erős korrelációként értékeltem.

A középzárt véghangzós, többes számú birtokos személyjeles alakokat is tartalmazó művek adatai az alábbi táblázatban láthatók.

A művek RMNy- száma	-(V)nk- at	-(V)nk- et	-(V)nk- ot	-(V)nk- öt	-(V)kat	-(V)ket	-(V)kot	-(V)köt
13.	0	1	0	0	2	7	1	1
49.	0	1	0	0	1	5	4	0
74.	0	0	1	0	0	1	3	2
156.	0	0	0	0	0	2	2	2
207.	0	0	0	0	1	1	1	0
308a	0	0	0	0	0	1	1	0
328.	0	0	0	0	1	3	1	0
362.	15	11	0	0	19	18	1	0
Összesen	15	13	1	0	24	38	14	5

13. táblázat: A tárgyragos, T/1., valamint T/3. birtokos személyjeles alakok

Az RMNy. I. 49., 74. és 156. sorszámú nyomtatványokban szerepelnek jelentősebb arányban középzárt véghangzójú alakok, ez esetben sem ellenpélda nélkül.

A két táblázat adatait összevetve megállapítható, hogy mely művekre jellemző a birtokos személyjelek utáni zárt véghangzóhasználat: az RMNy. I. 8., 13., 49., 74., 156., 308a sorszámúakra. Ezek Sylvester János, Komjáti Benedek, Székely István és egy ismeretlen szerző munkái. A három ismert szerzőre a többesjel utáni zártabb véghangzóhasználat is jellemző (l. 2.1.). Az RMNy. I. 308a nyelve más szempontból is olyan jelentős mértékben hasonlít az RMNy. I. 8. és különösen az RMNy. I. 49. nyelvére, hogy véleményem szerint valószínűsíthető Sylvester János szerzősége.

A birtokos személyjelek utáni véghangzóhasználat tehát a többesjel utánival megegyező változóértékeket és megoszlási arányokat mutat (l. 2.1.). Az általánosan elterjedt forma a nyílt véghangzós, a középzárt példák sohasem kizárólagosak. A többesjel és a birtokos személyjelek zártabb véghangzós alakjai a korai könyvnyomtatásban még föl-fölbukkanó, esetleg nyelvjárási kötöttséget is mutató jelenségekként értékelhetők, amelyeket a későbbi nyomtatványokban a nyílt formák váltanak föl.

4.2.2. A T/1. birtokos személyjel zártsága

A T/1. birtokos személyjel az egy birtokra utaló paradigmában már az ómagyar korban is *-onk/-enk/-önk* ~ *-unk/-ünk* váltakozást mutatott. A TNyt. kései

ómagyarról szóló kötete a zárt alakot terjedőben lévő jelenséggént mutatja be, és megjegyzi, hogy tömegesebb jelentkezése, valamint tiszta zárt formában való használata csak a XVI. században lesz jellemző. Nyelvjárási megoszlást is feltételez, azonban ezt részletesebben nem fejti ki (KOROMPAY 1992b: 333–4).

A korpuszban a zárt alakok jóval gyakoribbak. 85 mű⁶⁴ 851 adatában fordulnak elő: „Valtfagat meg atta ammi *eletűnk nec őrlőkűnk nec*, ammi *teftűnk nekis*” (RMNy. I. 194. Pp v.), „Innet meg erthettiűk mi *allapatunkat*” (RMNy. I. 350. A2 r.), „*aßboniunkat* nekűnk nallunk latnunk hagiad” (RMNy. I. 340. A2 r.), „A mi *paßtorunc* Iften” (RMNy. I. 162. b8 r.), „Ennec a' Christus Iefuffal valo *réßellűléßűnk nec* czatornáia a' ßent Lélec” (RMNy. I. 155. A3 r.–v.) stb. 53 mintában⁶⁵ csak zárt formájú T/1. birtokos személyjel fordul elő. Ezek szerzői közül Heltai Gáspár és Székely István emelhető ki, akiknek műveiben kizárólag felső nyelvválású személyjelek vannak. Ez talán arra engedhet következtetni, hogy Erdélyben inkább a zárt formákat kedvelték⁶⁶.

A középzárt alakok 40 mű⁶⁷ 171 adatában szerepelnek: „Iften őtet rendelte, hoğ legien mi *bőlczefegőnk, Szentlegőnk, igalsagonk, es valtfagonk*” (RMNy. I. 358. V3 r.), „az Criftuſt my meg ualtonknak ees my *remenlegőnknek* mongya” (RMNy. I. 64. Bv r.), „Hany dolgot kel az io czielekedetben *elßőnkben* tartanok?” (RMNy. I. 328. I3 r.), „Iftenec gónnunc am mi *bűnőnk*” (RMNy. I. 78. O3 r.) stb. Ezek közül mindössze nyolc mintában kizárólagosak (l. 14. táblázat), három kivételével (RMNy. I. 109., 337b, 343. – ezek a táblázatban nem is szerepelnek) mindegyikben jelentősebb számú adattal.

⁶⁴ A következő művekben nincs rá példa: RMNy. I. 16., 17., 63., 77., 78., 109., 164., 171., 205., 213., 280., 337b, 341., 343., 348., 351., 358., 368. Ezek közül tízben középzárt adat sincs. A többiből öt esetben feltételezhetjük a következőketes középzártságot: RMNy. I. 16., 77., 78., 348., 358. (vö. később).

⁶⁵ RMNy. I. 49., 74., 86., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 144., 154., 156., 158., 160., 162., 169., 181., 186., 192., 218., 219., 220., 229., 233., 243., 246., 260., 284., 288., 289., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 307., 308a, 308b, 311., 315., 319., 322., 324., 326., 339., 344., 345., 349., 359., 360., 367.

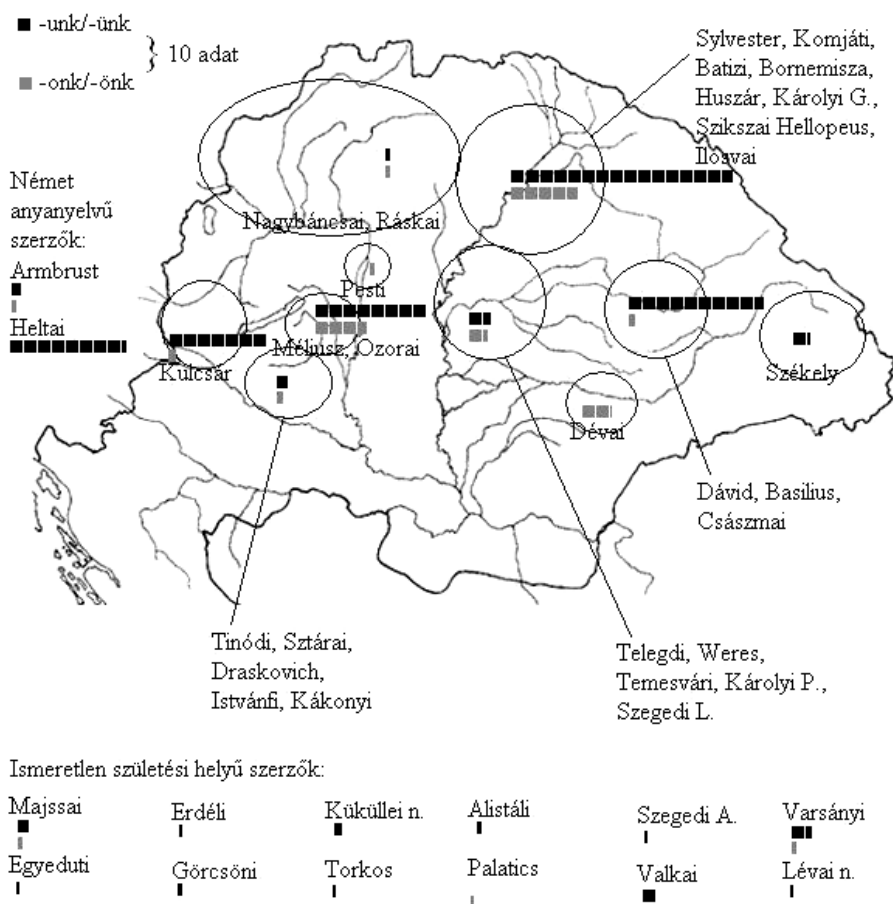
⁶⁶ A sociativusi rag használata is korrelál Heltai és Székely nyelvében – bár a T/1. birtokos személyjellel épp ellenkezőleg: a középzártságban egyeznek meg –, ami tovább erősítheti e jelenségek keleti meglétének valószínűségét (l. 6.1.3.5.).

⁶⁷ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 64., 77., 78., 80., 88a, 90., 91., 108., 109., 125., 151., 155., 173., 194., 207., 208., 222., 259., 264., 269., 290., 304/1., 304/2., 320., 328., 334., 337b, 340., 342., 343., 346., 348., 350., 353., 358., 362.

A művek RMNy-száma	A zárt adatok száma	A középzárt adatok száma	A középzárt alakok aránya (%)
208.	7	2	22,22
194.	30	9	23,08
15.	6	2	25,00
290.	9	3	25,00
90.	24	9	27,27
80.	6	3	33,33
173.	4	3	42,86
64.	7	17	70,83
342.	1	3	75,00
259.	2	8	80,00
346.	6	28	82,35
328.	1	10	90,91
16.	0	3	100,00
77.	0	11	100,00
78.	0	10	100,00
348.	0	3	100,00
358.	0	8	100,00

14. táblázat: Az átlagnál nagyobb és jelentősebb számú középzárt adatot tartalmazó nyomtatványok

A szerzők közül kiemelendő Dévai Bíró Mátyás (RMNy. I. 77., 78.) és Szikszai Hellopeus Bálint (RMNy. I. 328., 346.), az ő mintáikban ugyanis szignifikánsan jellemzőnek látszik a középzárt alakok használata. Dévai esetében az *-onk/-önk* változat kivétel nélküli.

14. ábra: A zárt és a középzárt T/I. birtokos személyjel eloszlása a szerzők születési helye szerint

A korszak domináns variánsa tehát a zárt alak, több szerző esetében már kizárólagos formának számít. A középzárt forma talán az északkeleti és a kelet-dunántúli vidékekhez köthetően jelenik meg. Erdélyben minden bizonnyal a zártabb alakok voltak kedveltebbek.

4.2.3. A T/3. középzárt alakjai és illeszkedésük

A kései ómagyar kor korpuszában az egy birtokra utaló paradigmában a jel fő variánsa a középzárt forma volt, bizonyos nyelvművekben kétalakú, míg másokban háromalakú illeszkedést mutatott. A zárt labiális alakok néhány kódex sajátosságaként, és sohasem kivétel nélkül fordultak elő. A TNYt. megemlíti még a korszakban fölbukkanó zárt illabiális alakváltozatot is (vö. KOROMPAY 1992b: 335–6).

A korai középmagyar korpuszban alig látszik változás a kései ómagyar kori állapothoz képest. A labiális zárt alakváltozatra elenyészően kevés, mindössze hat példa van: „oth tanulth volna olyakath kyk embw̃rw̃knek *elmeyuketh* ęs nyelueketh [!] felywl haladnak” (RMNy. I. 13. P3 r.), „adion valamyth az zenteknek *legetlęgw̃kre* kyk Ierufalembe valanak” (RMNy. I. 13. P2 r.), „bent Pál Apaftal a' nagy hittő Szentec *kőzűkbe* bámlálya őtet” (RMNy. I. 208. ><6 r.), „*kőzűkbe* ne bálylon ṽdegen ellenlęg” (RMNy. I. 315. A4 v.), „Mi eleink dolgat vegiűk ezűnkben, őket kőuefsűk iambor *eletűkben*” (RMNy. I. 349. B2 r.), „a' Király fiát küldene *kőzűkbe*” (RMNy. I. 351. F r.). Mindegyik műben középzárt alakok mellett fordulnak elő.

A zárt illabiális alakra négy példa van: „Niluan vagy on az Attya Vr Iften nec hatalmassága es io volta: hogy az [...] embőrőket *életikre* [...] ayandokyual berette es meg latogatta” (RMNy. I. 109. aa3 r.), „az őrdőgőt *kőzikbe* eretzette” (RMNy. I. 362. bbb v.), „idegen feiedelmeket rendele *kőzikben*” (RMNy. I. 359. A3 r.), „Vitez Turi Giörgy iűue ki *kőbikben*” (RMNy. I. 311. A v.). A tíz zárt alakváltozatból tehát hat az adverbális *kőzűk* ~ *kőzik* szóalak példája. A zárt formák tehát még a középmagyar eleji nyomtatott írásbeliségben is csak szórványosan jelennek meg.

A középzárt alakok közül az illabiális forma⁶⁸ illabiális töveken, azaz illeszkedve 79 mű⁶⁹ 582 adatában fordul elő: „Ki kőueti moft az Egyptusbelieknek *űduelęgekről* valo tudomanyat?” (RMNy. I. 90. b r.), „GONoz AZZONY-EMBEREKnek *erkeľchekroel* vallo aenek.” (RMNy. I. 80. címlap), „a' Sidóknac az ő *tőruenyekről* külemb külemb priuilegiomoc elmertet nec lőnnie” (RMNy. I. 307. x6 r.), „az WR az ő *beplęgeket* eluēbi” (RMNy. I. 95. B v.) stb. Amely mintákban nincs példa rá, azokban összesen kilenc T/3. birtokos személyjeles alak található. Ezek közül egy adat van a nem illeszkedő alakra: „el vetet nec es ki tőreltet nec az kereľtienek nec *bűuekből*” (RMNy. I. 246. D3 v.), a többiben csak labiális formák vannak. Az illabiális töveken az egynél több adatot tartalmazó 41 mintában⁷⁰ kizárólagos.

⁶⁸ Az *e*-féle betűjelet tartalmazó példák esetében nem lehet kizárni az alsó nyelvválást sem, ám mivel a korpuszban mély hangrendű nyílt alakokat nem találtam, ezért az összes adatot a középzártakhoz soroltam.

⁶⁹ RMNy. I. 13., 15., 16., 17., 49., 64., 74., 80., 86., 88a., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 158., 160., 162., 164., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 219., 222., 229., 233., 243., 259., 260., 264., 269., 284., 288., 289., 294., 295., 296., 304/1., 304/2., 307., 308b, 311., 319., 324., 326., 328., 334., 339., 340., 342., 345., 346., 348., 349., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

⁷⁰ RMNy. I. 13., 15., 16., 17., 49., 80., 86., 88a., 90., 91., 92., 96., 100., 102., 125., 154., 158., 192., 207., 213., 219., 243., 260., 269., 288., 289., 296., 304/1., 304/2., 307., 324., 326., 346., 348., 349., 351., 358., 359., 360., 367., 368.

A művek RMNy-száma	Az illeszkedő illabiális alakok száma	A nem illeszkedő illabiális alakok száma	Az illeszkedő labiális alakok száma
49.	14	1	1
88a	6	3	0
90.	22	1	0
92.	7	1	0
95.	37	9	1
154.	6	2	0
155.	1	1	0
162.	11	3	0
186.	9	5	0
208.	10	3	0
246.	0	1	0
284.	11	2	0
296.	11	1	1
304/1.	5	2	0
304/2.	11	1	0
334.	15	1	3
351.	9	1	0
360.	15	2	1
362.	55	2	4
Összesen	255	42	11

15. táblázat: A T/3. birtokos személyjel illeszkedő és nem illeszkedő illabiális, valamint illeszkedő labiális alakjai

Az illeszkedetlen illabiális alakok 19 mű (l. 15. táblázat) 42 adatában szerepelnek: „Es az ő *földec* Székekre vagy on oſtuán” (RMNy. I. 36. 6 r.), „Felix haladikot tün az ű *űgekben*” (RMNy. I. 49. dd3 v.), „a' keuélyeknekis *Bőmec* meg gyaláſtafféc” (RMNy. I. 95. B3 v.), „Az ő *tűzec* foha meg nem aloſic” (RMNy. I. 208. ><5 v.) stb. Egyetlen mű (RMNy. I. 246.) magányos adatában ellenpélda nélküli (l. fent). A többiben minden esetben kisebb arányban fordul elő az illeszkedő alakváltozathoz képest.

A 19 műből 13 kolozsvári nyomtatvány, a 42 példából 33 ezekben fordul elő. Ez esetben azonban nem Heltai nyelvhasználatára jellemző az illeszkedetlen alakok kedvelése, hisz az ő műveiben összesen négy ilyen példa található. A másokkal együtt elkészített bibliafordítás-sorozat jelentősen megnöveli a nem illeszkedő példák számát (összesen 22 adat található a hat kötetben), továbbá Dávid Ferenc három kolozsvári nyomtatványában (RMNy. I. 284., 304/1., 304/2.) található öt adat. Úgy tűnik, Heltait a T/3. birtokos személyjel illabiális illeszkedetlen alakja nem zavarta annyira, hogy az általa nyomtatott művekben azokat kijavítsa.

Az illeszkedetlen alakok következetesebb használata azokban a művekben valószínűsíthető, amelyekben több – legalább három – példa kevesebb labiális illeszkedő alakkal áll szemben vagy kizárólagos. Az RMNy. I. 88a, 162., 186., 208. jelzetű nyomtatványok mintáiban kivétel nélkül illabiális alakok szerepelnek a labiális töveken is. Ezek Batizi András vallásos prózája (RMNy. I. 88a) kivételével kolozsvári nyomtatványok. Az RMNy. I. 95-ben egyetlen ellenpélda szerepel. A kolozsvári bibliafordítás-sorozat érdekessége, hogy a labialitás szerinti hasonulás tekintetében ellentmondásos képet mutat, ami bizonyára annak tudható be, hogy több szerző különböző nyelvhasználati megoldásai keverednek benne. A hat kötetből négyben például a labiális tövön előforduló illabiális formák mellett találhatók illabiális tövön előforduló labiálisok is.

Az illeszkedő labiális alakok 33 mű⁷¹ 57 adatában szerepelnek: „Istenis az ő fiainac *őrólmőkre*, tißteßfegekre, az rabokat az barmokat meg ßabadittia” (RMNy. I. 194. Pp r.), „meg kereßtelkednek vala ű tûle az Iordanban, vallaßt tiuiñ az ű tulaydon *bűnőkrűl*” (RMNy. I. 49. B r.), „Az ò *gyűmőlczōkrōl* ifimeritec meg òket” (RMNy. I. 362. 281 r.), „czonkan bonkan magyarasztac az Apaßtoloknac, profetaknac auagy Euāgeliftaknac *kōnyuōket*” (RMNy. I. 171. A3 r.) stb. Ebből húsz műben egy-egy, míg további 13-ban nagyobb számú példa fordul elő (l. 16. táblázat).

A művek RMNy-száma	Az illeszkedő labiális alakok száma	A nem illeszkedő labiális alakok száma	A nem illeszkedő illabiális alakok száma
13.	2	0	0
15.	2	0	0
64.	3	0	0
74.	3	8	0
108.	2	1	0
109.	5	11	0
156.	3	2	0
213.	4	0	0
259.	2	9	0
311.	2	2	0
328.	2	1	0
334.	3	5	1
362.	4	7	2
Összesen	37	46	3

16. táblázat: A T/3. birtokos személyjel illeszkedő és nem illeszkedő labiális, valamint nem illeszkedő illabiális alakjai

⁷¹ RMNy. I. 13., 15., 16., 49., 64., 74., 95., 108., 109., 144., 156., 171., 194., 205., 213., 219., 222., 229., 233., 259., 269., 280., 294., 296., 303., 311., 319., 328., 334., 353., 358., 360., 362.

Látható, hogy a labiális alakok ritkán jelennek meg csupán illeszkedő formában, ám a labiális töveken már sok esetben (a táblázatban megjelenített művek közül két kivétellel mindben) kizárólag ilyenek találhatók. Ezen művek esetében a labiális töveken tehát elég következetes illeszkedésről lehet beszélni.

A nem illeszkedő, azaz illabiális tövön előforduló labiális alakok 36 mű⁷² 101 adatában fordulnak elő: „nagi meltoſagokat niernek, es *beđlczđletđketis* meg eđregbetik” (RMNy. I. 294. D7 r.), „Kalachokual hagigalnac cherepekuel Kijc mija hullanac ő tar *feđđkuel*” (RMNy. I. 109. T v.), „*Kezđck* munkaiat lften meg algia” (RMNy. I. 222. N2 v.), „MINNyaian ti kyc ōmiuhoztoc lđyetđc az vizre, es kyknec *penzđc* ninczien, lđuetđc el” (RMNy. I. 337b A4 r.) stb. Az egynél több példált tartalmazó minták adatai a következő táblázatban láthatók.

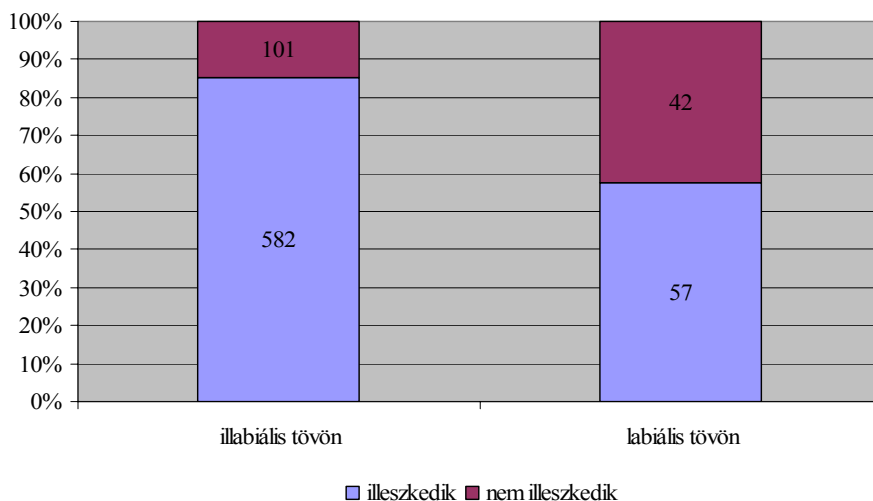
A művek RMNy-száma	Az illeszkedő il- labiális alakok szá- ma	A nem illeszke- dő labiális alakok száma	A nem illeszke- dő labiális alakok aránya (%)
362.	55	7	11,29
162.	11	2	15,38
186.	9	2	18,18
222.	9	2	18,18
205.	8	2	20,00
208.	10	3	23,08
151.	6	2	25,00
334.	15	5	25,00
319.	10	4	28,57
229.	8	4	33,33
194.	5	3	37,50
156.	2	2	50,00
259.	9	9	50,00
345.	2	2	50,00
74.	7	8	53,33
308b	1	2	66,67
311.	1	2	66,67
164.	1	3	75,00
294.	2	8	80,00
109.	1	11	91,67
303.	0	2	100,00
337b	0	2	100,00

17. táblázat: A T/3. birtokos személyjel illabiális tövön előforduló alakjai

⁷² RMNy. I. 74., 95., 108., 109., 151., 156., 160., 162., 164., 171., 173., 186., 194., 205., 208., 222., 229., 233., 259., 264., 284., 294., 303., 308b, 311., 319., 320., 328., 334., 337b, 339., 340., 343., 345., 353., 362.

Kevés műre jellemző, hogy nagyobb arányban használ illeszkedetlen alakokat. A jelentősebb adatszámmal szereplő minták közül csak az RMNy. I. 259., 74., 294., 109. jelzetűekről valószínűsíthető, hogy a szerző nyelvének sajátossága az illabiális tövön is labiális birtokos személyjel használata. A dunántúli szerzők (RMNy. I. 259., 294., 109.: Méliusz, Egyeduti, Tinódi) esetében más toldalékokon is kimutatható a szuffixumbeli *ő*-zés. Székely István (RMNy. I. 74.) szuffixumbeli *ő*-zésére már MOLNÁR JÓZSEF is föl hívta a figyelmet (MOLNÁR 1963: 90), ennek eredete valószínűleg a keleti székely nyelvjárásokban keresendő.

A T/3. birtokos személyjel illeszkedéséről összefoglalóan az alábbiakat lehet elmondani. Az illabiális töveken 41 műben valószínű a következetesen illeszkedő toldalékhasználat, míg a labiális töveken csupán 11-ben. A labiális alakok nagyobb arányban szerepelnek illeszkedetlenül, mint az illabiálisak.

15. ábra: Az illabiális, valamint a labiális töveken előforduló illeszkedő és illeszkedetlen T/3. birtokos személyjelek aránya

Vagyis a labiális tövek toldalékolása még elég bizonytalan, az adatok 42%-ában nincs meg az ajakműködés szerinti illeszkedés, míg az illabiálisok esetében ez az arány csak 15%. A könyvnyomtatás nyelvében bizonyos területi kötöttségek is megmutatkoznak: például a dunántúli szerzők szuffixumbeli *ő*-zése ez esetben is jól látszik. Az illeszkedetlen illabiális formák bizonyos művekhez, szerzőkhöz köthetően jelennek meg, valószínűleg a kolozsvári nyelvhasználatra jellemző lehetett ez a jelenség, mert elsősorban e helyütt nyomtatott művekben, valamint az ugyancsak mezőszéki származású Dávid Ferenc esetében mutatható ki.

5. A NYELVEN KÍVÜLI OKOK MIATT VARIÁLÓDÓ ELEMEEK: A NÉVSZÓRAGOK VÁLTOZÓI

5.1. A főnevekhez járuló ragok

5.1.1. A rendszer szilárd elemei

5.1.1.1. Az inessivusi és illativusi esetek és ragjaik

A TNyt. a vizsgált ragok használatáról az alábbiakat mondja el. A kései ómagyar korpusz adatainak „31,13%-a az alak és a funkció viszonyát tekintve »szabálytalan«-nak mondható” (KOROMPAY 1992b: 397). Ebből a nem hagyományos funkcióban (pl. illativusban) álló *-ban/-ben* az összes előfordulás 13,64%-a, míg az eredetitől eltérő funkcióban (pl. inessivusban) álló *-ba/-be* az összes adat 52,52%-a. Az alak és funkció megfelelésének három fő típusát különíti el: a) a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* használatát világosan megkülönböztetett, b) a két ragot közös *-ba/-be* alakban kiegyenlítő típust, c) a két ragot a *-ban/-ben* javára kiegyenlítő típust (vö. KOROMPAY 1992b: 398–9). A korai középmagyar kori nyomtatott írásbeliséget képviselő korpusz adatait is elsősorban abból a szempontból fogtam vallatónak, hogy mintái mely típust testesítik meg.

Az illativusi és inessivusi esetben álló névszók elkülönítése nem mindig egyszerű feladat, bizonyos esetekben pedig egyenesen lehetetlen. Több ige mellett mind a két vonzat megfelelő lehet, és mivel sokszor mindkét rag előfordul, ezért nem lehet az egyik vagy a másik mellett dönteni. További akadályt jelenthet, hogy bizonyos esetekben a maitól eltérhetett a korabeli vonzat. Ez esetben ellenőrizni kell az összes előfordulást, és statisztikai alapon, valamint a korra vonatkozó pótkompetencia (vö. FORGÁCS 1994) felhasználásával lehet valószínűsíteni egyik vagy másik vonzat meglétét. A korpusz azon példáit, amelyekről nem tudtam egyértelműen megállapítani, hogy mely esetet jelölik, kihagytam a vizsgálatból. Ilyen kétes esetek pl.: „El temettetek kegijg *Cōstantinapolijba*” (RMNy. I. 16. P7 r.), „Ennec okaert fel nem tamadnac az hitetlenec az *itiletbe*: fem az bűnőfőc az igazaknac *giűlekőzetőkbe*.” (RMNy. I. 74. A r.–A v.), „Ő maga czac közel egy kis *házban* bálla” (RMNy. I. 351. K3 r.), „a kőzenfőgről valo gondvifelefec, es hadakozafoc adatic itt é *kőnyűbe* mi előnkbe” (RMNy. I. 90. f2 r.), „végéhőz vinne a' tőruényec beűedit, mellyec írua valánac a' *kőnywbe*, mellyet meg találta vala a' Helcias pap” (RMNy. I. 208. Yy2 r.), „az adò fel veni mentűnc vala Philep királyhoz *Macedoniában*” (RMNy. I. 324. I3 v.) stb.

Az illativusi esetben álló *-ba/-be* 90 mű⁷³ 976 adatában fordul elő: „el menénec *Egiptusba*” (RMNy. I. 208. Yy7 r.), „â tiz parancholat azért adatot nekünk *előnkbe*, hog nyluaban meg erheçec mindenec” (RMNy. I. 173. C6 v.), „egyic kőuet vze a' máfikat be *Erdelybe* az Szapolyai Iánoshoz” (RMNy. I. 360. 206 v.–207 r.), „Ime az füz *terehbe* fog efni, es fiat füzl” (RMNy. I. 308b N4 r.), „Te adtál vidámságot az én *Bűembe*” (RMNy. I. 162. A6 r.) stb.

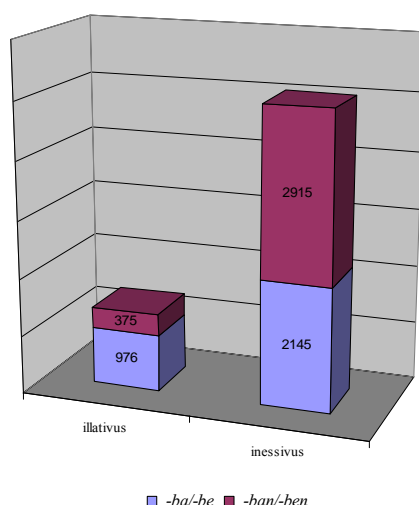
Ugyanebben az esetben 62 minta⁷⁴ tartalmaz összesen 375 *-ban/-ben* formájú ragot: „vegezetre efünk halálnak *torkaban*” (RMNy. I. 350. B3 r.), „Elküldte a' felféges Király Berinbert az Országba minden *Varmegyében* egy egy könyuet auagy Decretomot” (RMNy. I. 307. <: >4 r.), „Cziak hamar nagy *vitekben* Daid efek” (RMNy. I. 303. A r.), „Papa hatalma az mig regnala, őrdög orfaga meg gazdagula, e' feles világ *vaklágban* iuta” (RMNy. I. 264. A3 r.) stb.

Az inessivusi *-ban/-ben* 2915 adatban fordul elő, minden mintában van rá példa: „az *ABCben* az i ees az y thouabba az c ees az k nem fokath kewlewmbewznek egy maftol” (RMNy. I. 207. A v.), „ott lakoztanac mind az *Aegiptomban* valo budofáfokig” (RMNy. I. 334. Q4 v.), „kialtattya hogy ne élylűnc ily *felyetlensegbē, gyűlölségbē irigységben* es nagy *keuelségben, buyalágban hamilságban telhetetlenségben*” (RMNy. I. 108. Hh3 r.), „Erőffen fű *mérgeben* az vitez Ban” (RMNy. I. 349. A4 r.) stb.

Az inessivusban álló *-ba/-be* hét minta kivételével (RMNy. I. 246., 295., 296., 308a, 315., 328., 343.) mindenütt megtalálható, összesen 2145 adatban: „Maft kedig a' mi *űdőkbe* immár, vgyan el hatalmazot raitunc a' nagy búkfég” (RMNy. I. 334. a3 v.), „AZ Isten ADAMTOL es EVATOL eg' fat tilta meg az Edennec *kertebe*, hog' annac *g'űmőlczebe* ne egienec” (RMNy. I. 156. A2 r.), „az en lelkem ollán en bennem mint az boptato *g'ermekbe*” (RMNy. I. 74. S3 v.), „bent Ianos azt mongya, *kezdetebe* vala az ige” (RMNy. I. 269. Q v.), „ha *Sodomába* lőttec volna e' czodác, mellyec lőttec te benned, meg marattanac volna mind e' mai napig” (RMNy. I. 186. C5 v.) stb.

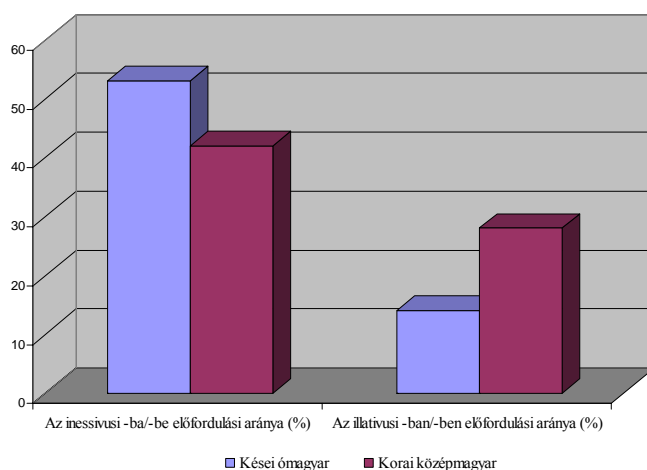
⁷³ A következő művekben nincs példa: RMNy. I. 164., 260., 295., 296., 297., 328., 339., 343., 344., 346., 348., 350., 359. (L. a következő bekezdésben.)

⁷⁴ RMNy. I. 13., 15., 64., 108., 109., 125., 151., 171., 173., 186., 194., 205., 207., 208., 218., 222., 233., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 311., 315., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

16. ábra: Az illativusi és inessivusi -ba/-be, valamint -ban/-ben ragok aránya

Mindkét esetben jelentősebb számú adatban szerepelnek az eredeti illativusi -ba/-be, valamint az inessivusi -ban/-ben formájú ragok. Az előbbivel szemben kisebb arányban, 28%-ban fordulnak elő a másik alakváltozat példái, míg az utóbbi mellett 42%-ban. A kései ómagyar adatokkal összehasonlítva jól látszik a változás iránya: a -ban/-ben irányában kiegyenlítődő típus némileg megerősödött a nyomtatványokban, míg a -ba/-be kizárólagos használata felé mutató típus meggyöngült (l. 17. ábra).

17. ábra: Az esetnek megfelelő és nem megfelelő raghasználat a kései ómagyarban és a korai középmagyarban

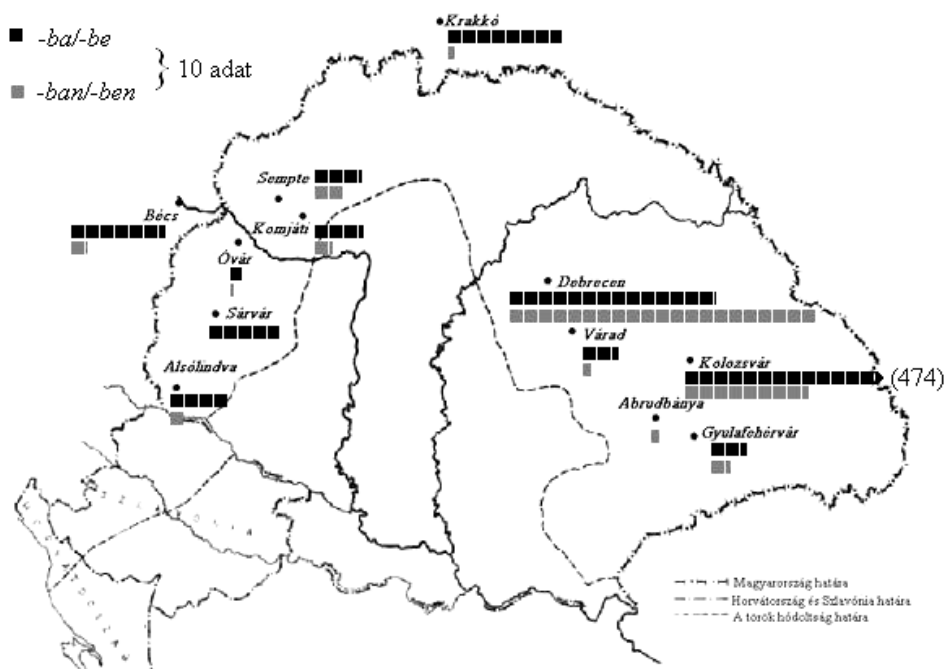
A *-ban/-ben* alakot mindkét esetben előnyben részesítő művek közül 12-ben a nazálist is tartalmazó alak *-ba/-be* formájú ellenpéldák nélkül, 16-ban 50%-nál nagyobb arányban fordul elő (l. 18. táblázat).

A művek RMNy- száma	Az illati- vusi <i>-ba/-be</i> ragok száma	Az illati- vusi <i>-ban/-</i> <i>-ben</i> ragok száma	A <i>-ban/-</i> <i>-ben</i> forma aránya (%)
299.	7	8	53,33
322.	5	6	54,55
304/2.	3	4	57,14
294.	2	3	60,00
326.	2	4	66,67
341.	4	9	69,23
284.	3	7	70,00
303.	3	7	70,00
280.	1	4	80,00
342.	3	13	81,25
324.	2	13	86,67
345.	1	7	87,50
264.	2	15	88,24
340.	4	30	88,24
367.	1	12	92,31

A művek RMNy- száma	Az illati- vusi <i>-ba/-be</i> ragok száma	Az illati- vusi <i>-ban/-</i> <i>-ben</i> ragok száma	A <i>-ban/-</i> <i>-ben</i> forma aránya (%)
349.	1	16	94,12
260.	0	6	100,00
295.	0	3	100,00
296.	0	8	100,00
297.	0	7	100,00
328.	0	2	100,00
339.	0	3	100,00
343.	0	3	100,00
344.	0	4	100,00
346.	0	6	100,00
348.	0	10	100,00
350.	0	19	100,00
359.	0	3	100,00

18. táblázat: Az illativusi *-ban/-ben* alakjai és más esetek

A 28 mintából húsz a debreceni nyomdából került ki Komlós András működése idején, az 1570-es években. A nyomda beavatkozását jól bizonyítja – más szerzők mellett – Valkai András két művének különbsége: az RMNy. I. 349-ben a 16 illativusi *-ban/-ben* mellett egy *-ba/-be* áll, míg az RMNy. I. 368-ban, amely Kolozsvárott jelent meg 1576-ban, két *-ban/-ben* van hét *-ba/-be* mellett. A Debrecenben ekkor megjelent művek javarésze (18 mű) verses prózai alkotás. Ez a műfaj talán a zeneisége miatt kedvezett a nazálisra végződő formának, továbbá a rím kedvéért is előfordulhatott az esetnek egyébként nem megfelelő rag használata.

18. ábra: Az illativusi -ban/-ben ragok területi megoszlása a kiadás helye szerint

Az inessivusi *-ba/-be* általánosnak mondható, ám csupán hat műben kizárólagos (RMNy. I. 16., 17., 74., 91., 92., 96.). Ezek szerzői közül kiemelendő Pesti Gábor: mindkét korpuszbéli műve szerepel a felsorolásban. Az ilyen használatú *-ba/-be* ragok mindössze 39 műben⁷⁵ fordulnak elő az átlagnál nagyobb arányban, ebből az RMNy. I. 155., 304/1., 351. számú nyomtatványokat kivéve minden esetben több mint 50%-ban. A minták zömében tehát inkább a *-ban/-ben* tölti be az inessivusi rag funkcióját.

Az egyes műfajok közül a graduálékban és a verses prózai művekben a legalacsonyabb az inessivusi *-ba/-be* ragok aránya (8,6, valamint 20,24%), míg a bibliafordításokban a legmagasabb (80%). Az előbbieket verses jellege a fentebb már említett módon bizonyára befolyásolta az alakváltozatok megoszlását.

A könyvnyomtatás első fél századában tehát már kirajzolódik az inessivusi és illativusi esetek következetes megkülönböztetésének igénye: az esetnek megfelelő (hagyományos) raghasználat már ekkor is gyakoribb a nyomtatott írásbeliségben, míg az inessivusi *-ba/-be* előfordul ugyan, de nem gyakoribb az esetnek megfelelő (hagyományos) raggal szemben, továbbá az illativusi *-ban/-ben* in-

⁷⁵ RMNy. I. 13., 16., 17., 63., 74., 78., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 109., 144., 154., 155., 156., 162., 186., 194., 205., 208., 213., 219., 220., 229., 243., 259., 299., 304/1., 308b, 337b, 351., 362.

kább szerzőhöz, műfajhoz vagy nyomdához (nyomdászhoz) köthető módon jelenik meg. A teljes következetes megkülönböztetés azonban ekkor még nem valósul meg⁷⁶.

5.1.1.2. Az instrumentalis-comitativusi rag hasonulása

A névutói eredetű instrumentalis-comitativusi ragot az ómagyar korban az etimon elején álló [β] kiesése után a tő és a rag hangteste között létrejövő hiátus különböző irányú megszüntetése vagy épp meg nem szüntetése miatt nagy alaki gazdagság jellemezte (vö. KOROMPAY 1991b: 309–10., KOROMPAY 1992b: 379–80). A középmagyar eleji nyomtatott könyvekben ebből a formakészletből már csak bizonyos elemek jelennek meg. A korpuszban magánhangzós szövégeken *-val/-vel*, mássalhangzós szövégeken az utolsó konzonáns jelölő kettőzött vagy egyjegyű betűvel (l. 2.2.), illetőleg hasonulatlanul, ugyancsak *-val/-vel* alakban találhatók meg.

A magánhangzós tövégeken a *-val/-vel* forma az általános: „hyre neue az euangelionnac *predicalafaua*l ōzue mind ez vilagnac hallafara ki mene” (RMNy. I. 74. +3 r.), „Az Kyralne azzon, *leeniaua*l *Electraua*l oefze vez” (RMNy. I. 144. H4 v.), „Baz huß eftendeig predicaltata a' *Noeua*l ez hittetlen vilagnac” (RMNy. I. 156. A4 v.), „Sufanna be iōue *attyaua*l *annya*ua, édes *magzattyaua*l *attyafiai*ua, es *rokonlāgiua*l foc io *baratijua*l” (RMNy. I. 108. Bb3 r.), „az Palcha elōt negy Bāz *eztendōue*l tōt vala az Iften igeretet Abrahamnac” (RMNy. I. 362. ccc2 v.), „minden hazugoknak az ū ríbek lißen az ioban, mell tūzue, es *kinkūue*l ig, mell az māfodik halāl” (RMNy. I. 49. Xx4 r.), „zapor *esūue*l ōt meg haboritom” (RMNy. I. 108. H3 r.), „minden igaz tanyitoknakis tizti, hogy a' Chriftuſt vgy tanicza, hogy valóba kōueſſe, mind *hitue*l, mind *életue*l” (RMNy. I. 362. 277 r.) stb., két kisebb minta (RMNy. I. 125., 315.) kivételével minden műben van rá példa, összesen 1211 adatban.

A leggyakoribb alakváltozat a mássalhangzós tövégeken jelentkező geminált forma: „el iōuefēt nagy *ohaitallāl* vártác, es nagy *fohazkodallāl*” (RMNy. I. 353. z3 r.), „NALadnal *hatalmasbba*l ne verfengy” (RMNy. I. 92. C3 r.), „chapo *ruddal* agyon vertec” (RMNy. I. 90. b3 r.), „haromfele *tulaidonlāggal* kűlōmbōz egyéb tsillagoktul” (RMNy. I. 334. Q5 r.), „ne olgyeczűk, mint az czyaplāroc az io bort az *hituānnal*, az Iſtē ighiet az hamis emberi *tudomānnial*” (RMNy. I. 194. B3 r.), „AZ orozlan az *iwhhal* ees *egijebekkel* meg zerzewdek” (RMNy. I. 17. 11 v.), „nem hazudnac a' Bent prophetác, meg fem chalnac az ō *iōuendō mondaſockal* es *hiltoriaiockal*” (RMNy. I. 95. A4 r.), „meg tanyit mi *mōddal* Berezze meg azokat, tudni illic: nagy *kinnyal*, *halallal*, es *fel támadallāl*, es ōrōckē valo *wralkodallāl*” (RMNy. I. 362. a4 v.), „a' lelkeket meg ne foyczuc es olczuc tūbel

⁷⁶ Egyetlen műben példátlan egyaránt az inessivusi *-ba/-be* és az illativusi *-ban/-ben*: az RMNy. I. 308a jelzetűben. Am az illativusi adatok kis száma miatt ebben sem vehető biztosra a következetes megkülönböztetés.

[!] *vallal bidolommal* ne kergeffuc” (RMNy. I. 233. R4 r.), „Őrüll hogy leßen egy hadban *Czaßárral*” (RMNy. I. 351. F r.), „Akhab *kirallyal* en ma ßembe leßec” (RMNy. I. 108. h2 r.), „nagy *fégyennel* el futnánac” (RMNy. I. 95. C r.), „Viadalt őc hegyős *tőrral* kezdenec” (RMNy. I. 109. Q r.), „Manaffes kiraly *fűréßbel* metzeté kettő” (RMNy. I. 95. C2 r.), „Egik a' mafikat igen kezdek *kezzel* ott arczol czapadofnia” (RMNy. I. 342. B2 v.) stb., mindegyik műben van rá példa, összesen 1845 adatban.

A mássalhangzós tövégeken *-val/-vel* formájú – azaz nem hasonult – alakváltozat 42 műben (l. 19. táblázat), 325 adatban fordul elő: „Nagy *lírafual* adak az koporfonak” (RMNy. I. 296. A3 r.), „minket a' te fzent *aiandekidual* meg elegitőttel” (RMNy. I. 308b X4 v.), „nagy foc *fel fualkotlagual*, *hamiffagual*, kép mutato ßin tartaffal [!] naponkent vétkezűnc” (RMNy. I. 362. 307 r.–v.), „Beghén *nyomorultakual* Ideghenekkel [!] iol nem téßnek” (RMNy. I. 88a C r.), „be telliefegietek fent *lelekuel*, *ihleesuel*” (RMNy. I. 13. X5 r.), „minemő tufakodáfa vagiő az valaßtottáknac a' *teftuel*, *bűnuel* es az *őrdőguel*” (RMNy. I. 194. B v.), „illy nagy *dihőßféguel* ne vegyē hatalmat” (RMNy. I. 353. h3 v.), „ő magoc minden *telhetetlenfeguel*, *keuelyféguel*, tobzodaffal [!], *reßegféguel*, *paraznalagual*, lopaffal [!], *czalardlagual* rakuac” (RMNy. I. 362. 282 v.), „az Christufnak euangeliomāt irā Sido *betűkuel*” (RMNy. I. 49. A v.), „könyű beßeddel [!] es igaz *ertelemuel* Boloc” (RMNy. I. 151. a3 v.), „en tűtőkőt *vizuel* kereßtellek” (RMNy. I. 49. B r.) stb.

Változót tehát a mássalhangzós szóvégeken szereplő hasonult, illetőleg hasonulatlan alakok alkotnak. Az alábbi táblázatban a nem hasonult alakokat is tartalmazó művek adatait ábrázoltuk, feltüntetve a geminátát tartalmazó adatok számát is.

A művek RMNy- száma	Nem hasonult alakok	Geminátát tartalmazó példák
8.	7	4
13.	31	7
15.	1	9
49.	58	4
64.	1	13
88a	13	8
92.	1	49
98.	1	6
108.	5	13
109.	29	30
125.	1	6
151.	5	13
160.	11	13
169.	3	6
171.	9	13
181.	6	10
194.	6	72
222.	9	7
259.	1	44
264.	7	12
295.	4	8
296.	9	2

A művek RMNy- száma	Nem hasonult alakok	Geminátát tartalmazó példák
299.	1	32
304/2.	1	19
307.	1	15
308a	9	0
308b	4	4
322.	5	13
328.	9	11
337b	5	3
339.	1	4
340.	1	12
343.	1	6
345.	2	5
346.	1	27
348.	6	8
349.	1	12
350.	4	3
353.	19	90
359.	3	6
362.	32	131
367.	1	3
Összesen	325	753

19. táblázat: A nem hasonult instrumentalis-comitativusi ragokat tartalmazó művek nem hasonult és geminátát tartalmazó adatainak száma

Egyetlen műben (RMNy. I. 308a) a hasonulatlan alakok kizárólagosak. E nyomtatvány mintájában egy – bizonytalan olvasatú – rövid mássalhangzós példa volt, tehát valószínűleg a tiszta hasonulatlan típust képviseli. A többi mintában nem kivétel nélküliek a hasonulatlan alakok, ám hét műben (a nagyobb minták közül az RMNy. I. 13-ban és 49-ben szignifikáns) többségben vannak (RMNy. I. 8., 13., 49., 88a, 296., 337b, 350.), illetőleg további 17-ben jelentősebb arányban fordulnak elő.

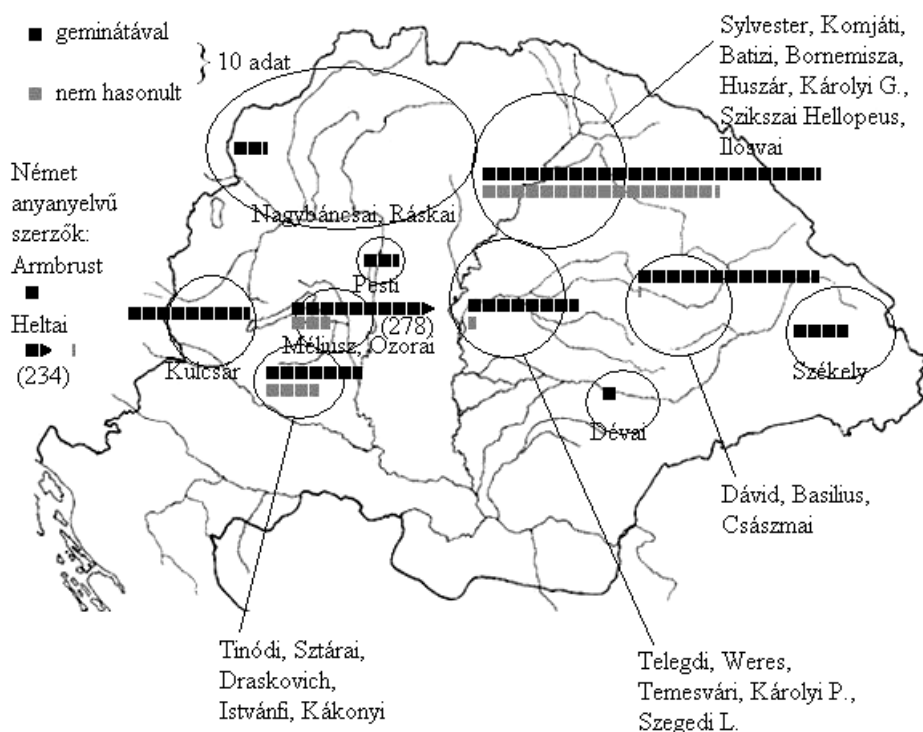
Meg kell vizsgálnom a hasonulatlan alakok hangtani felépítését, hogy kizárhassam a fonetikai kötöttségű alakváltakozás lehetőségét. Kizárólag mássalhangzós tövég utáni *-val/-vel* alakokat tartalmazó nyelvelmékek a kései ómagyar korpuszában sem voltak. Bizonyos művekben azonban a *k* és *g* utáni ragok voltak hasonulatlanok, míg más konszonánsok után hasonult alakok kerültek. (KOROMPAY 1992: 379). Ilyen hangtani kötöttség a korpusz adatain nem látszik: mindenféle mássalhangzó után következhet *-val/-vel*. Egy-egy lexéma vagy morféma után szórványosan előfordul az egyes műveken belüli ingadozás, ám jóval többször találhatók következetes megoldások. Az ingadozás néhány példája:

„Begehén *nyomorultakual Ideghenekkel* iol nem téßnek” (RMNy. I. 88a C r.); „No femit en arrul nem panazolkodom, mert nem iõhet vizza *azual*/azen karom” (RMNy. I. 350. B3 r.), de: „*Azzal* femit Adam attiank nem gondola” (A2 v.); „minemõ tufakodáfa vagiõ az valaßtottáknac a' testuel, *bûnuel* es az õrdõguel” (RMNy. I. 194. B v.), de: „bûnt *bûnnel* bûntet” (Eeee2 r.); „Agyon Iften nekic olij io malaztot / Taplalyac io *borral* febõc deakot” (RMNy. I. 109. Q4 r.), de: „Az vr es az aßBon bir õ hazaua / Kinec õ akaria lehet io *borua* / Az kit lat hogy engõdelmes dolgaua / Az űreft nem marad ű poharua” (Q3 r.) stb. Ez utóbbi példa jól illusztrálja, hogyan befolyásolhatja pl. a verses jelleg az alakváltozatok megoszlását: a rím kedvéért él Tinódi a hasonulatlan formával.

A hasonulatlan alakok 23 ismert, négy ismeretlen szerzőjű, továbbá hat többszerzős nyomtatványban fordulnak elő. A következő szerzőkre, ill. művekre a nem hasonult alakok előnyben részesítése jellemző: Batizi András, Sylvester János, Erdéli Máté, Komjáti Benedek, Varsányi György, RMNy. I. 308a, 337b. Erdéli Máté és Varsányi György születési helye és életrajza ismeretlen (Erdéli – nevéből kiolvashatóan – talán a nyelvterület keleti felén született). Batizi, Sylvester és Komjáti azonban egyaránt az északkeleti vidék szülötte, ezért nagyon valószínű, hogy – főleg a század első felében – erre az országrészre jellemzőbb lehetett a hasonulatlanság. A kései ómagyar korpuszának adatai is ilyesféle területi megoszlást mutattak (KOROMPAY 1992: 379).

Bornemisza Péter, Méliusz Juhász Péter, Szikszai Hellopeus Bálint, Sztárai Mihály, Huszár Gál, Szegedi András, Szegedi Lőrinc, Tinódi Sebestyén műveiben, továbbá az RMNy. I. 108., 160., 222., 264., 308b, 322., 353. ismeretlen, ill. többszerzős nyomtatványokban nagyobb arányban szerepelnek hasonulatlan alakok. Bornemisza, Huszár Gál és Szikszai ugyancsak az északkeleti részekhez köthető, míg Méliusz és Sztárai a Délkelet-, ill. Dél-Dunántúlhoz. Így valószínű, hogy a déli vidékre is jellemző lehetett valamelyest a vizsgált jelenség, beleértve Szeged környékét is, hisz a két, nevéből valószínűsíthetően szegedi szerző is ebbe a csoportba sorolható. Meg kell jegyeznem azonban, hogy több szerző esetében feltételezhető másodlagos nyelvjárási hatás is, hisz pl. Méliusz vagy Tinódi dunántúli származásának betudható jellegzetességei mellett más vidékekre jellemző megoldásokat is használ, mert életük nagy részét nem a Dunántúlon töltötték.

A szerzők születési helye szerinti összesített megoszlást az alábbi térkép ábrázolja.

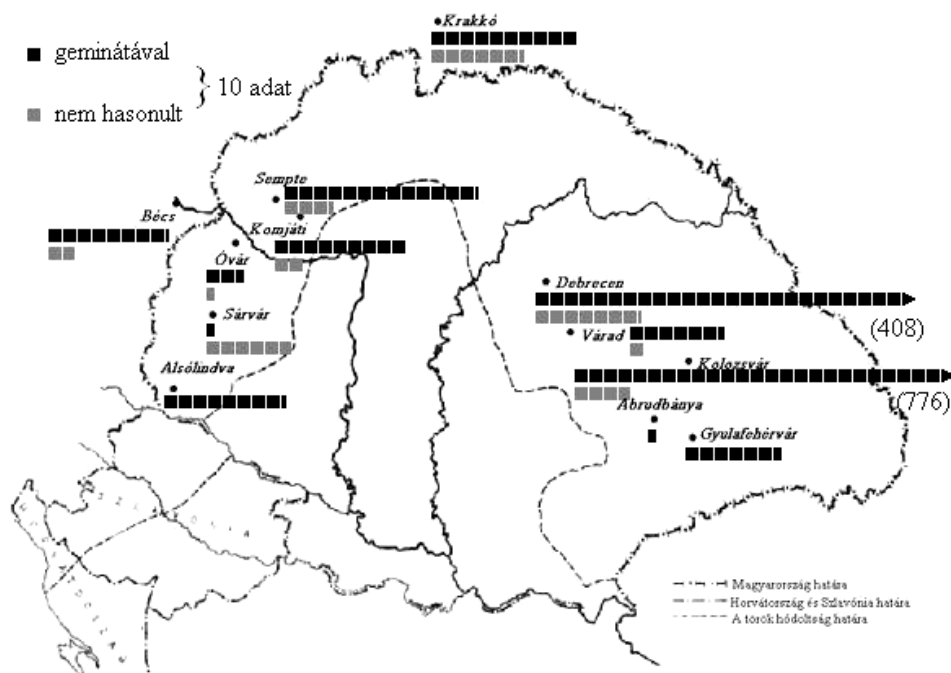

Ismeretlen születési helyű szerzők:

Majssai	Erdéli	Küküllői n.	Alistáli	Szegedi A.	Varsányi
■	■ ■	■ ■ ■ ■	■	■ ■	■ ■
Egyeduti	Göröcsöni	Torkos	Palatics	Valkai	Lévai n.
■ ■	■	■	■ ■	■ ■ ■ ■	■ ■

19. ábra: Az instrumentalis-comitativusi rag geminátával jelölt és hasonulatlan alakjainak megoszlása a szerzők születési helye szerint

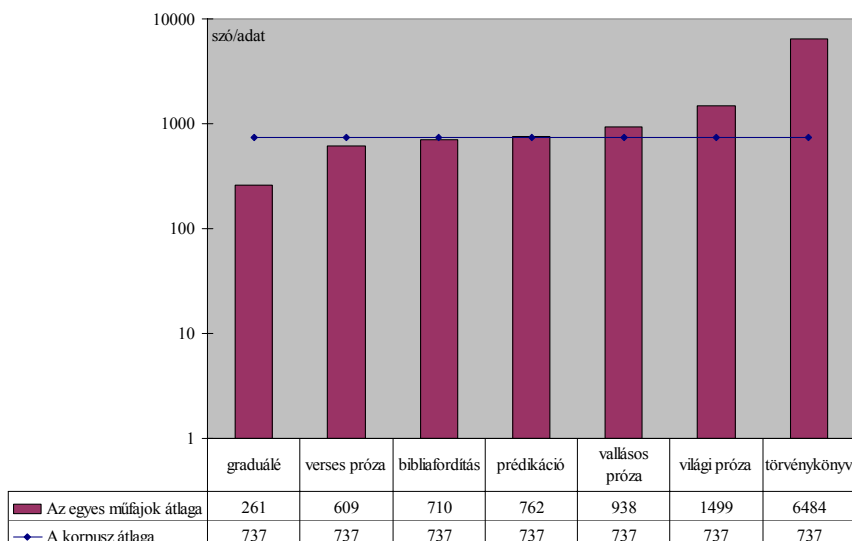
Az egyes nyomdákban megjelenő hasonulatlan alakok számát nem a nyomdahely, hanem a műveket megjelentető szerzők nyelve befolyásolta elsősorban. Pl. Felvidéken és Nyugat-Dunántúlon a fenti térkép tanúsága szerint nem lehetett jellemző a hasonulatlanág, ám az óvári, komjáti és semptei nyomdákban mégis megjelenik az északkeleti vidékekről jött Huszár Gál és Bornemisza Péter nyomdászati tevékenysége révén, Sárvár-Újszigeten pedig túlnyomórészt hasonulatlan alakokat tartalmazó művek jelennek meg Sylvester János gondozásában:

20. ábra: Az instrumentalis-comitativusi geminátával jelölt és hasonlatlan alakok megoszlása nyomdák szerint

A két térkép összevetése azonban fontos tanulsággal szolgál: a XVI. századi nagyarányú migrációs folyamatok kedveztek a különböző nyelvjárási jelenségek keveredésének, ez esetben a keleti gyökerű jelenség nyugatra-északnyugatra hurcolásának.

A vizsgált alakváltozatok műfaj szerinti megoszlását kell még megemlítenem, amely az alábbiak szerint alakul. A kalendáriumokban és a drámai művekben nem volt hasonlatlan példa a korpuszban. A további műfaji csoportok hasonult és hasonlatlan alakjainak megoszlását a következő diagram ábrázolja.

21. ábra: A hasonlatlan -val/-vel ragok száma a különböző műfajú szövegekben

Az ábra vízszintes vonala a korpusz átlagát mutatja, amely 737 szavanként egy hasonlatlan adat előfordulását jelenti. A vonal alatti oszlopok a gyakoribb előfordulást jelzik (hisz kisebb mintában fordul elő átlagosan egy adat). Eszerint a graduálékban jelentősen, míg a verses prózában és a bibliafordításokban kisebb mértékben az átlagost meghaladó a hasonlatlan alakok aránya. Ez arra enged következtetni, hogy a hasonlatlanság mögött mégiscsak lehetnek hangtani tényezők: az énekelt szövegek ritmikai viszonyai talán befolyásolhatták a -val/-vel megoszlását.

Tanulságos külön megvizsgálni a korpuszba került öt protestáns énekeskönyv (RMNy. I. 108., 160., 222., 264. 353.) adatait. A Kolozsvárt és Komjátiban megjelentekben (RMNy. I. 108., 353.) arányaiban jóval kevesebb hasonlatlan alak található. Az előbbi Heltai Gáspár, az utóbbi Bornemisza Péter gondozásában jelent meg, az ő beavatkozásuk nyomait viseli. Illusztrációképpen álljon itt két Bornemisza által kijavított példa (a váradi és a debreceni énekeskönyvekből vett azonos szöveghelyekkel szembeállítva): „BOdogoc azoc ki Iftent félic, es igaz *hituel* kik ötet veßic” (RMNy. I. 222. N2 v.), de: „Bodogoc azoc kic Iftent félic, es igaz *hittel* kic ötet véßic” (RMNy. I. 353. g2 v.); „Etekuel *itokual* ôc femmit nem gondolnac, *hideguel* halafokon egy Bálat fem bankodnac” (RMNy. I. 264. e3 v.), de: „Etekuel [!] *itokal* ôc femmit nem gondolnac, *hideggel* haláfokô egy Bálat fê bankodnac” (RMNy. I. 353. h2 v.).

Összefoglalva a korpusz adataiból kirajzolódó képet: a vizsgált időszakban főként északkeleti-keleti, továbbá talán déli, délkelet-dunántúli dialektális kötöttségű alakváltakozásként jelennek meg a hasonult és hasonlatlan formák.

Mivel tiszta hasonulatlan alakokat használó nyelvváltozatra az adatokból nem lehet következtetni, ezért az egyes dialektusokban különböző mértékű hasonulatlanság feltételezhető, amelyet – mivel egyéb függőség nem mutatható ki – valószínűleg lassan megkopó nyelvjárási archaizmusként lehet értékelni. A gyakorisági adatok alapján a verses-énekelt jelleg hangtani korlátként jelenik meg az instrumentalis-comitativusi rag változóértékeinek megoszlásában. Bizonyos esetekben kimutathatók normatív törekvések is: a keleti vidékekről származó – azaz egyébként hasonulatlan alakokat használó közegben élő – nyomdászok már ki-kijavítják, valamint saját nyelvhasználatukban is előnyben részesítik a hasonult alakokat, elősegítve ezzel az azok irányában már megindult kiegyenlítődés normává válását.

5.1.1.3. A superessivusi rag alakjai

A superessivus ragja a primer *-N* locativus alaki módosulásával, a szuffixum előtt zömében középső nyelvállásúvá egységesült tövéghangzók toldalékhoz vonódásával testesült az ősmagyar és az ómagyar korban (vö. KOROMPAY 1991b: 296–7). Az alsó nyelvállású véghangzós alakok az állapothatározói funkcióra foglaldtak le, ám némi keveredés – a sztenderdben és nyelvjárásokban egyaránt – mindkét esetben máig jellemző a nyílt és középzárt formák között. Ez azonban nem jelent igazi ingadozást, egy-egy alakban vagy zárt, vagy félig zárt előhangzó van, vagyis nyelvi változóról e tekintetben nem lehet beszélni. Am a raghoz vonódott magánhangzónak az ómagyarban megindult a labialitás szerinti illeszkedése, a középmagyar elején a palatális alakokon illabiális és labiális váltakozásban élő nyelvi változó a folyamat végső fázisát mutatja. Másfelől a ragvégi nazális bizonyos szerzőkre és bizonyos művekre jellemző nyúlása figyelhető meg. A két váltakozásból adódó 12 kombinációs lehetőség közül csak némelek jelennek meg.

A superessivusi rag változói közül először a nyúlásos jelenséget tartalmazókat vesszük szemügyre. A magánhangzós szóvégeken jelentkező *-n* forma esetében csak a ragvégi *n* időtartama alkot változót. A 782 adat közül mindössze 11-ben található a hosszú *n* jelölése: „űneki őuecczõe bűr vala az ő *derekañ* kőrűl” (RMNy. I. 49. B r.), „Bodogok az kik meg tartāk annak az ű paranczolatit, hog hatalmok legen űnekik az ilő *fāñ*, ęs az kapukoñ be menñenek az vāroľba” (RMNy. I. 49. Yy v.), „az ű *hel'én*n velle czac egg'iket az kettőnec” (RMNy. I. 77. B2 r.) stb., a többiben rövid: „ees fokan ewrijľnek az ew *zjľletelēn*” (RMNy. I. 16. P8 v.), „el czudalkozjik az iľtennek nagy *Bőľczelēghēn*, ęs meg mondhatatlan Io *voltan*” (RMNy. I. 88a D5 v.), „Minden kazdagľagot *Budān* hagyānac” (RMNy. I. 351. E3 r.) stb. A hosszú nazálist tartalmazó példák az RMNy. I. 49-ben és az RMNy. I. 77-ben szerepelnek.

A veláris *-on* esetében is csak az *n*-t érintő változóra van példa a korpuszban, a 657 adatból 35 esetben található hosszú nazális: „ki vāľaľt'āk ez *vilāgoñ* az iokot az gonoľboknak kőzzőle” (RMNy. I. 49. 3z3 v.), „fenki nem adhat

aiāndokoñ enghemet űnekiek” (RMNy. I. 49. dd4 v.), „nagy giakorta fogot meg efni, Neha valasztot *fiakonnis* törtenni” (RMNy. I. 303. B v.), „Annak okaert ez mai *naponnis* te neked aianlűk magunkat” (RMNy. I. 346. M2 r.), „*azonnis* igyekezzűnc hogy a Chrifstuf tikőrűl es peldaiol előnkbe vegyűc” (RMNy. I. 151. e v.), „Az Vrnac napian, [...] f-a' töb *napokonnis*, [...] a' Minifter [...] imadgya az VR Iftent” (RMNy. I. 353. B r.) stb., a többiben rövid: „*Aiāndékon* vőtétéc: *aiāndékon* adgyátoc” (RMNy. I. 186. C2 v.), „ne legien annak hatalma az en *fiamon*” (RMNy. I. 322. A r.), „ollyan vagyoc, mint a' *heazaton* valo egyes veręb” (RMNy. I. 162. c2 v.) stb. Ez esetben nemcsak a szóvégi megnyúló nazálist következetesen jelölő RMNy. I. 49. és 77. szerepel az idézett művek között, hanem további négy nyomtatvány is, viszont kizárólag az *IS* partikula előtti nyúlás jelölése fordul elő bennük, más szóvégi példák nincsenek. Az *-on* többi adata rövid *n* jelölésével szerepel: „az ew wranak fįiget hozot wolna *aijandekon*” (RMNy. I. 17. A v.), „hatalma nem vólt a' Chrifstus *Iefufon*” (RMNy. I. 102. F2 r.), „az Hifpanofoc meg vereec őkdőt, kiknec *kon'haiokon* talalanac eg' sűtőt embert a' niarlfon” (RMNy. I. 156. Kk2 v.) stb.

A labiális palatális alakváltozat esetében mindössze két példa van a nazálisnyúlásra. Az egyik abszolút szóvégi az RMNy. I. 49-ben: „ű kőzöttők tiz napnāl *tőbbōñ* ott volt” (dd4 v.), a másik a partikula előtti intervokális nyúlás példája az RMNy. I. 213-ban: „S-nem találhatának penig ollian řep azBonijállatok mind az egēß *fōldōnnis*” (Cc3 v.).

Az illabiális palatális esetében a hosszú nazális háromféle jelölismódjával 28 példa található. Az *ñ*-re 17 adat van, mind az RMNy. I. 49-ből: „Az iftennek kemiñ itilete az *embereñ* vağon” (3z3 v.), „Egğ *keñereñ* vağok vele, az az egğ *ileteñ*” (3z4 v.) stb. Az *nn* jelölés hétszer szerepel, az RMNy. I. 8-ban: „Hozdyde az thangyrokath. Az *zeekenn* wadnak” (38.) stb., az RMNy. I. 160-ban: „az Ifteni Dichereteckel fem élne termeßete ellen a' korchomakon es egyéb *zabalo helekenn*” (A2 v.), az RMNy. I. 77-ben: „máfutt kellene az c, imill'en *hel'enn*. gác3 vác3 rác3” (A4 r.) stb., és az RMNy. I. 144-ben: „TRAGOEDIA MAGIAR *NELVENN*, AZ SOPHOCLES ELECTRAIABOL” (címlap). Az *IS* partikula előtti intervokális nyúlásra négy adat van: „igy foha az *hiuekennis* foha femmi törtenet nem eshetic” (RMNy. I. 194. A2 v.), „az nap az ő fenyueel az rut *helyennis* ielen vagon” (RMNy. I. 171. L r.), „*tengerennis* nagy czuda képpen által hoz” (RMNy. I. 362. bbb r.), „io *neuennis* vőttem kegielmettől” (RMNy. I. 260. B4 r.). Az *-ön* és *-en* rövid *n*-t tartalmazó példáit l. alább, a labialitás szerinti illeszkedésről szóló bekezdésben.

A hosszú nazálist tartalmazó superessivusi ragok számadatai összesítve az alábbi táblázatban láthatók.

A művek RMNy-száma	A labialitás szempontjából illeszkedő adatok száma
15.	2
49.	3
74.	2
108.	1
109.	2
151.	1
156.	3
158.	1
160.	1
173.	1
192.	1
194.	1
205.	1
213.	4
222.	3
233.	1

A művek RMNy-száma	A labialitás szempontjából illeszkedő adatok száma
259.	1
264.	2
295.	1
308a	1
311.	1
319.	1
328.	1
334.	3
343.	5
348.	2
350.	1
353.	8
362.	2
367.	1
Összesen	58

21. táblázat: Az illeszkedő labiális palatális superessivusi ragok a korpuszban

A 14 illabiális tövön előforduló, azaz labialitás szempontjából nem illeszkedő adatból: „Az *tõrelõn* igen embõrkõdenec” (RMNy. I. 109. T v.), „Gondot adoc en az oly embereknek Kic Begin *feiemõn* nem keferûlnec” (RMNy. I. 109. Q2 v.), „ISTEN vij tñllagot támazta *nap keletõn*” (RMNy. I. 334. Q2 v.), „el iõ az *itéletõn*, a' melyre mindnyáian várioc” (RMNy. I. 334. A3 v.), „eßt io *neuõn* fogadgyad” (RMNy. I. 109. aa4 r.), „kõlõmbfzes kõuetkõzik *elzõn* hogi az planetak kõfzõl mellik valasztaffek az esztendõi vrafagra” (RMNy. I. 294. D4 v.) stb. Ezek három mű jellegzetességeiként táruhnak elénk: az RMNy. I. 109-ben, 294-ben és 334-ben. Az adatok dunántúli szuffixumbeli õ-zésre utalnak, hiszen Tinódi Lantos Sebestyén és Kulcsár György biztosan, Egyeduti Gergely pedig valószínűleg ebből az országrészből származik (vö. MOLNÁR 1963: 235). Tinódi másik korpuszbéli művében (a *Cancionale* c. históriásének-gyűjteményben) azért nem található meg a jelenség, mert Heltai nagymértékben átírta azok nyelvét saját szája íze szerint. Kulcsár korábbi két művéből pedig csupán egyetlen labiális palatális superessivusi adat van: „fõ képpen ackor kezd az *embõrõkõn* hatalmat venni az ellenfég” (RMNy. I. 319. D5 v.), amelyben – az egyébként õ-ző – tőhöz labialitás szerint illeszkedik a rag (l. még alább). A három műből egyedül az Egyeduti-kalendáriumban kizárólagosak az illeszkedetlen labiális palatális példák, ám annak kicsiny mérete miatt a mintavétel hibájával is számolni kell.

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
109.	7	2
294.	2	0
334.	5	3
Összesen	14	5

22. táblázat: A nem illeszkedő labiális palatális superessivusi ragokat tartalmazó művek a korpuszban

A 407 illabiális palatális adatból 51 labiális tőhöz járul, azaz nem illeszkedik. Ezek közül 43 a *föld* szóalak példája: „hoßbu ideig élhefs é *föld*en” (RMNy. I. 86. D6 v.), „a *föld*en a népec meg reműlnec” (RMNy. I. 91. A5 r.), „Felgyuytottác az Istenec e' *föld*en minden haylekit” (RMNy. I. 162. T2 v.) stb. További példák: „Melly hitből mind az által naponként győzedelmet vegyűnc minden nyaualyainkon es ellenfeginken, az bűnön, halalon, *ördögen*” (RMNy. I. 362. bbb2 r.), „ez e' dragalatos kõnyw, a' mi *nyelűinken* is oluoftathatot volna” (RMNy. I. 90. c v.), „Hegyen *völdgyen* gialog budofík vala” (RMNy. I. 303. B4 r.), „nem hadnac te benned egy kőuet a' máfíc *kőuen*” (RMNy. I. 218. L7 r.) stb. Az adatokat tartalmazó 27 műből (l. a 23. táblázatban) 15 Heltai névéhez köthető kolozsvári nyomtatvány. Az ő nyelvének minden bizonyosan jellegzetessége lehetett a szuffixum labialitás szempontjából történő elhasonulása (vö. a következő bekezdéssel, ill. az allativusi ragról szóló 5.1.1.6. fejezettel).

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
17.	2	3
74.	1	5
86.	2	0
90.	2	17
91.	1	2
95.	4	9
101.	3	1
154.	1	2
156.	1	7
162.	8	2
186.	4	11
194.	1	6
205.	1	11
207.	1	5
208.	1	4

A művek RMNy-száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszkedő alakok száma
218.	1	1
219.	1	0
288.	2	1
303.	1	4
308a	1	1
308b	1	0
326.	1	7
328.	1	4
351.	2	15
359.	1	1
360.	4	22
362.	2	17
Összesen	51	158

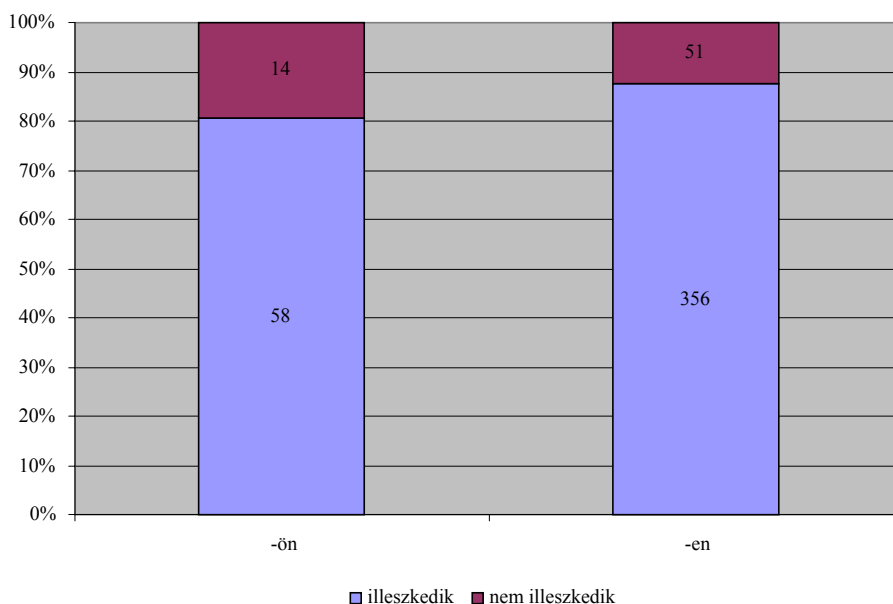
23. táblázat: A nem illeszkedő palatális illabiális superessivusi alakokat tartalmazó művek a korpuszban

Három kisebb mintában (RMNy. I. 86., 219., 308b) kizárólagosak az illeszkedetlen alakok, de ezek mérete miatt inkább a mintavétel hibájának tudható be az illeszkedő alakok hiánya.

Néhány példa a 356 illeszkedő palatális illabiális alak közül: „az Iften Sententiaia vagion *feieden*” (RMNy. I. 358. V3 v.), „az te *nepeden* vañon az te aldafoð” (RMNy. I. 74. A2 v.), „Illien nagy *hűfegen* almelkodik vala” (RMNy. I. 344. C2 v.), „meg eleuenedet, Hogy mind holtackon, s' mind *eleueneken* wralkodiéc” (RMNy. I. 304/2. BBb v.), „az el mult eñtendőkben kegyetlenkődet az *embereken*” (RMNy. I. 315. A3 v.) stb. Ezek 81 műben jelennek meg, azaz 22-ben⁷⁷ nincs illeszkedő palatális labiális példa. Ezek közül csupán három olyan található, amelyben viszont néhány példával előfordul labiális tövön illabiális alakváltozat: az RMNy. I. 86., 219. és 308b. A 22 minta mind kisméretű, valószínűleg ennek tudható be az illeszkedő palatális illabiális alakok hiánya.

Külön kell szólnom a két vagy annál több szótagos, labialitás szempontjából illeszkedő palatális tövek superessivusi alakjairól. A korpusz hét példája azt a szabályszerűséget világítja meg, hogy a labialitás szerinti illeszkedés esetében a tő utolsó szótagjának kerektsége vagy kerekítetlensége számít: „Valanak penig az itelő Bek kőrniűl, tőb itelő Bekekis, huzon negy, es azokon a' *Bekőkőn* latam hog ilnek vala huzon neg venek” (RMNy. I. 259. S3 r.), „fő képpen ackor kezd az *embőkőkőn* hatalmat venni az ellenfég” (RMNy. I. 319. D5 v.), „Egri vitezőc hogy meg ne halnanac Io *neuőkőkőn* ő velőc vigadnanac” (RMNy. I. 109. T r.), „birodalma vagyon az *őrdegen*” (RMNy. I. 154. a3 v.), „Nagy diczireteket az Iften nec tőn, Hogy ki diadalmat pogán *Tőrőkeken*, Gyakran Magyaroknac ad ellenfégeken” (RMNy. I. 326. C2 v.), „a' hol [...] az *őkrek*en munkálkodnac, ot foc hañon vagyon” (RMNy. I. 96. D5 r.), „Azon éyel, nagy Karáczon előt vala, Máfod *czőtterteken* iò haynalba vala” (RMNy. I. 351. K3 r.). Az első három példában a többesjel előtti véghangzó labialitása a hangsúlytalan helyzetben, szuffixum előtt vagy szuffixumban végbemenő *ö*-zés jellegzetes eseteként tárul elénk. Mivel mindhárom mű dunántúli szerzőé, ezért bizvást számíthatók ezek dunántúli nyelvjárási sajátosságnak. A további négy példában az ellenkező jelenséget, a hangsúlytalan helyzetben, szuffixum előtt vagy szuffixumban bekövetkező illabiális elhasonulás látható. A négy művet közelebbről megvizsgálva látható, hogy Heltai nevéhez köthető nyomtatványokról van szó (mindegyiket ő nyomtatta ki, háromban szerzőként is szerepel), tehát valószínűleg ez esetben is a nyomdász nyelvének sajátosságaként kell ezeket a példákat számba vennünk.

⁷⁷ RMNy. I. 15., 78., 86., 98., 100., 155., 158., 181., 219., 220., 233., 280., 290., 304/1., 304/2., 308b, 319., 320., 322., 339., 346., 368.

22. ábra: A palatális labiális és illabiális superessivusi ragok labialitás szerint illeszkedő és nem illeszkedő alakjainak megoszlása

A korpusz mintáinak zöme, 73 részlet egyáltalán nem tartalmaz illeszkedetlen superessivusi ragokat. A több művel szereplő szerzők közül egy sincs, akinek a mintái kivétel nélkül tartalmaznának nem illeszkedő alakokat, és egyedül Heltai esetében lehet beszélni viszonylagos gyakoriságról, a többi szerző műveiben szórványosak a példák, azaz senkinél nem tűnik következetesen érvényesülő idiolektális sajátosságnak a vizsgált jelenség. Az egynél több példát tartalmazó 11 műből kilenc Heltai Gáspár nevéhez köthető, ezzel az illeszkedetlen példák több mint fele hozzá kapcsolódik.

Összefoglalva a fentieket: a superessivusi rag a korpuszban magánhangzós tövekhez *-n*, veláris hangrendű tövekhez *-on* alakban járul, a palatális töveken 65 labialitás szempontjából nem illeszkedő alak található (több mint 17 szerző 30 művében) a 414 illeszkedővel szemben. Az illeszkedetlen alakok zöme Heltai Gáspár nyelvének sajátossága, ezért a további megoszlásvizsgálatoktól eltekintettek. A korpuszban az uralkodó változóérték az illeszkedő (vö. 22. ábra). Megnyúlt nazálist tartalmazó alakokkal 16 mű 76 példájában találkozhatunk, ám ezek szerzői közül is csak Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás esetében feltételezhetők – az egynél több példa miatt – nagyobb arányú használatot, míg a többiben csupán egy-egy szórványos példa található. Így a hosszú nazálist tartalmazó alakok megoszlását sem kell tovább firtatnom.

5.1.1.4. A causalis-finalis ragjának alakjai

A névutóból az ómagyar korban szekunder raggá szilárdult *-ÉRT* (vö. KOROMPAY 1991b: 307–8) a középmagyar kor elején a korpuszban kétféle változóértékkel jelentkezik. A leggyakoribb az *é-ző -ért* alakváltozat: „a3 my gonos *Bwneynkeerth* reank boczatoth haragya” (RMNy. I. 13. A2 v.), „A3 Babiloniabeli foglagnac *ki Babadulafaert*, eruendöfuen halat adnac iftennec” (RMNy. I. 74. R8 v.), „Harmadfor Berzé eñec *okaert*, gyarlo ember nec *oruollagaert*, fertelmeflegnec *gyűlöllegeiert*, paraznaflagnac *tauozałaert*” (RMNy. I. 353. g2 r.) stb. (1906 adat). Sylvester János művei (RMNy. I. 8., 49.), valamint az ugyancsak neki tulajdonítható RMNy. I. 308a kivételével minden mintában szerepel ebben az alakban.

Az *í-ző* alakok száma jóval kisebb: „Thehagh *myirth* keoltheel fel” (RMNy. I. 8. 54.), „meg vyga3tala3th vegywnk, aty *meg vyga3tala3tokyrt* es *iduellęgtekyrth*” (RMNy. I. 13. P4 v.), „meg vereil az en *bűnőmirt*” (RMNy. I. 308a C r.), „leigi jrgalmas ennekem bűnőnek az te nagi *newedirt*” (RMNy. I. 308a D2 v.), „ennek vire *ontāfāirt*, es *halālairt* kell Benuedni” (RMNy. I. 49. 3z3 v.), „ah Christusba ualo hutunket zerzy ees őregbiti my bennőnk, ezek által *azyrt* az istennek bezedenek általa” (RMNy. I. 64. C2 v.–C3 r.), „IEGY RWHA AZZONY ALLATHNAK AZ EW WYRAGZO SZEWSZESYGEYRTH AZ ELfew wra iozagabol ege3 adatyk” (RMNy. I. 207. P3 v.) stb. (70 adat). Ezek csak az idézett művekben jelennek meg, kettőben (RMNy. I. 64., 207.) egy-egy példa található (az RMNy. I. 64-ben ugyanaz a szóalak fordul elő négyszer). A több példát tartalmazók közül háromban (RMNy. I. 8., 49., 308a) ingadozás nélkül, csak *í-ző* változóértékkel adatható a rag. Egyedül a Komjátihoz köthető Szent Pál levelei-fordítás mutat ingadozást: a négy *í-ző* alak 53 *é-ző* mellett szerepel. Ez a nyomtatvány kevert nyelvvel sok vitára adott okot: minden bizonnyal az *é-ző* alapváltozat Komjátié, míg az *í-ző* alakok vagy az általa felhasznált korábbi magyar fordításból (a Döbrentei-Kódex egy, Perényiné birtokában levő másolatából), vagy egy korrektor (MOLNÁR JÓZSEF szerint Sylvester) javításából származnak (vö. MOLNÁR 1963: 49–50). Fenn kell tartani azonban azt a lehetőséget is, hogy Komjáti nyelvére (talán csak kismértékben) jellemző lehetett az *í-zés*, hiszen a Perényiek birtokain eltöltött évek hatása nem elhanyagolható szempont. Nem zárható ki teljesen az sem, hogy Komjáti anyanyelvjárása *í-ző* volt, hiszen az Ugocsa megyei Komját is lehetett a szülőfaluja (vö. HORVÁTH 1953: 25). MOLNÁR JÓZSEF is (i. m.) felhívja a figyelmet arra, hogy az előszó két része némiképp eltérő nyelvhasználatot mutat, bár ő inkább két különböző személy nyelvhasználati különbségeit sejtí a háttérben. A Perényinéhez írott ajánlásban valóban kizárólag *é-ző -ÉRT* ragok találhatók, míg az olvasókhöz írott mintegy kétoldalas részben két *í-ző* alak is van. Még valószínűbbnek látszik Komjáti szórványos *í-zése*, ha figyelembe vesszük, hogy a grófnéhoz írott részben is előfordul azonban *í-zés* – igaz, csak néhány példában, ám az arányokra tekintettel ezek is inkább bizonyítékként szolgálnak (pl.: *ydes fiat* A2 v., *yleteketh* A3 r., *fel neuekedyk* A4 r.). Az ajánlás vége, az olvasókhöz írott két

oldal azonban arányaiban sokkal több *i*-ző példát tartalmaz: *keresyk*, *vetuin*, *elmerilibe* A8 r., *nihol* (uo. *nehol* is!), *vykony* A8 v. stb. A két rész közötti eltérés magyarázata véleményem szerint az, hogy a Perényinéhez írott rész stílusa fennköltebb, „irodalmibb”, míg az olvasókhöz írotté a beszélt nyelvihez közelebb álló. Az *i*-zés pedig – akár csupán beszüremkedett Komjáti nyelvhasználatába, akár már eleve jellemző volt rá – nagyobb arányban a beszélt nyelvben jelenhetett meg. (L. még a 2.3.2.3. és az 5.1.3.2. fejezeteket.)

A tiszta *i*-ző változatot tartalmazók közül az RMNy. I. 8. és 49. Sylvester névéhez fűződik, akinek *i*-zése minden művében következetes, nem ingadozó. A század első felében megjelent művekben ez a nyomtatott szövegben akkor még kevésbé nyelvjárásiának számító hangtani jelenség szabadon megmutatkozhat. Az RMNy. I. 308a ismeretlen szerzőjű nyomtatvány, bizonyos John Fisher imádságoskönyvének a fordítása. Az 1572 körül megjelent mű *i*-zésével feltűnően elüt a század második felében megjelent többitől, mert ez a nyelvjárási sajátosság nyomtatott könyvekben ekkor már ritkán található meg. A fordító nyelvjárása hasonló Sylvesteréhez: az *i*-zés mellett az *ü*-zés szempontjából erős labializáló hajlam is megfigyelhető: „Ime mostan kellemetes *űdő* vagion” (C2 r.), „*hűtőtlen* fiu *lűk*” (A6 r.), „elnem fordytod az te *szinedet mű* előttünk” (D4 v.) stb. Egyedülálló ez a nyomtatvány azért is, mert viszonylag következetesen jelöli az elbeszélő múlt jelének diftongusos változatát, ami a század második felében a könyvnyomtatásban ugyancsak teljesen szokatlan: „El *forduloik* [!] tetüled, es nem *örzeim* az te frigedet, nem io vton iärok az en gondolatim vtän, azokat valasztäm magamnak, mellicet te nem *kedueleil*” (A6 v.). Ez esetben tehát egy, a maga korában már szokatlanul erősen nyelvjárási nyomtatványról lehet beszélni, amelynek nyelvét a bécsi nyomdász eredeti állapotában meghagyta, az *i*-ző *-írt* formájú ragok valószínűleg erre vezethetők vissza. Más szuffixumok alakváltozatainak a megoszlása is arra enged következtetni, hogy a mű szerzője Sylvester János.

A causalis-finalis uralkodó változóértéke a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában az *-ért* forma, s mivel az *i*-ző nyelvjárások alakváltozata inkább csak a század első felében napvilágot látott néhány műben jelenik meg, ezért a részletesebb megoszlásvizsgálatoktól eltekinthetünk.

5.1.1.5. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok változói

Az elativusi, delativusi és ablativusi eseteket jelölő ragok az alakváltozatok megoszlásában egymással korreláló nyelvi változókat alkotnak, ezért célszerű őket egy fejezetben tárgyalni. BENKŐ (1957) a következőt írja erről: „Míg a *-ból/-ből* és *-ról/-ről* határozóragok hosszú magánhangzója nyíltabb irányú (*ó, ő*) monoftongizáció révén jött létre, addig a mai *-tól/-től* rag – a *tēj ~ tōj* ’tő’ szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt *-túl/-tűl* formájává alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelvemlékeink

nagyobb részében a *-ból/-ből*; *-ról/-ről*; *-túl/-tűl* ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk [...]. Egyes nyelvjárástípusokban azonban már a XV. század folyamán analógiás kiegyenlítődés történt: az *ó*, *ő*-s változatok lettek uralkodóvá a ragsor minden tagjában [...]. Az *ó*, *ő*-s kiegyenlítődés középső és főként keleti nyelvjárástípusainkra volt jellemző. Tiszta *ú*, *ű*-s kiegyenlítődésre, vagyis *-búl/-bűl*; *-rúl/-rűl*; *-túl/-tűl* ragsorra a XV. századból nincs példánk. A következő században azonban ez a folyamat is megindul, elsősorban a nyugati magyar nyelvterületen.” (BENKŐ 1957: 81; a térképmelléleteken a ragsor történeti változásai.) Hasonló képet vázol föl KOROMPAY (1988, 1992b) is, azzal a különbséggel, hogy az újabb tanulmányában felteszi a *těŭ ~ tőŭ* nyíltabb irányú fejlődését is, amelynek eredményeképpen a kései ómagyarban a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* kombináció (a TNyt. alapkorpuszában főtípusként) is megjelenik, illetőleg a kései ómagyar korban a keleti-északkeleti vidékek esetében számol egy *-ból/-ből*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl* ragsorral (KOROMPAY 1992b: 373–5). Vagyis lehetséges, hogy egyrészt bizonyos nyelvjárásokban már a kései ómagyarban a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragsor a kiinduló helyzet (ez esetben a zárt irányú kiegyenlítődésről természetesen nem lehet beszélni), másrészt a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-túl/-tűl* kiinduló helyzetből kétféle irányban, és lehet, hogy a nyelvterület több részén is, egymástól függetlenül megindult az analógiás kiegyenlítődés a kései ómagyar korban: egyfelől a középzárt alakok (a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ragsor), másfelől a zárt alakok (a *-búl/-bűl*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl* ragsor) kizárólagos használata felé. A két szélső állapot közötti átmeneti vagy ingadozó kombinációk elvileg a következők lehetnek:

A középzárt irányban:

-ból/-ből, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tűl*

A zárt irányban:

1. *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl*
2. *-ból/-ből*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl*
3. *-ból/-ből* ~ *-búl/-bűl*, *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl*

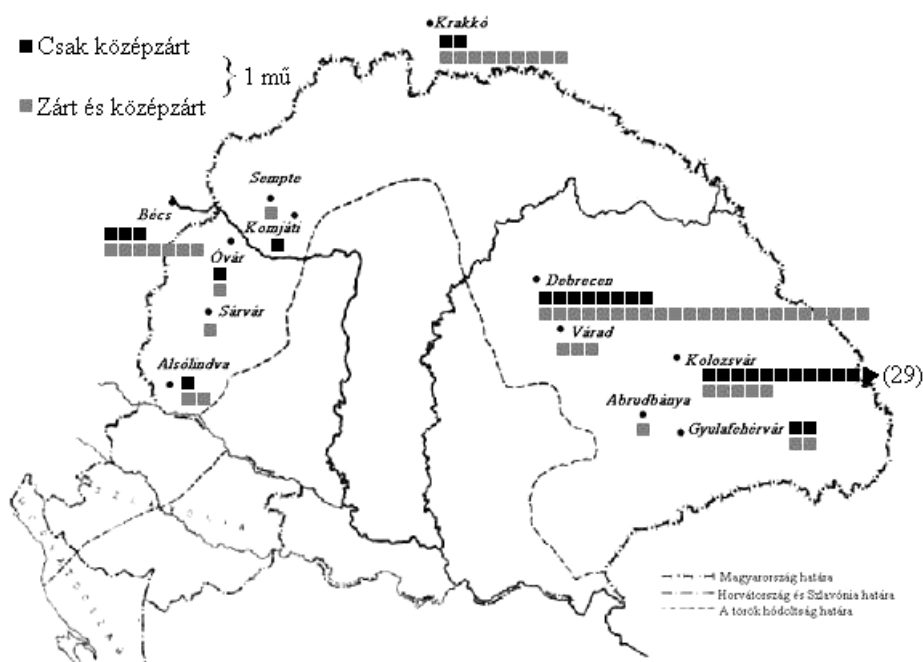
Előfordulhat, hogy egyszerre a ragsor delativusi és ablativusi, illetőleg elativusi és delativusi tagjában, esetleg mindháromban egyszerre van jelen az ingadozás:

1. *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tűl*
2. *-ból/-ből* ~ *-búl/-bűl*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-túl/-tűl*
3. *-ból/-ből* ~ *-búl/-bűl*, *-ról/-ről* ~ *-rúl/-rűl*, *-tól/-től* ~ *-túl/-tűl*

Mivel a hosszú-rövid szembenállás következetes jelöléséről a 16. századi nyomtatványok esetében még nem lehet beszélni, ezért ezek a névutói eredetű szekunder ragok a korpuszban háromértékű változóként vizsgálhatók: középzárt labiális, zárt labiális és középzárt illabiális változatokban jelennek meg. Ez utóbbi szórványosan fordul elő nyolc példával, mindössze hét nyomtatványban, amelyek mindegyike különböző szerzőtől származik: „Ferfiaknak meltófagok ebbolis meg tezik hogij az iften tizta *foldbel* eoket teeremte, *kibel* aranij bwza ewzft, es minden io dolgok, teremnek” (RMNy. I. 80. A3 v.), „minden embernek aggion peldat ebben, *kibel* diczierteffek az felfeges Iften.” (RMNy. I. 350. B4 r.), „Viteßöknek fizetni nem akartok, *Kikbel* az föld nepet oltalmaznatok” (RMNy. I. 311. A r.), „IOI lehet fokan akartak az dolgoknak meg ielentefet irasba zerzenij, *melijekrel* mij nekewnk nijwan walo hijtewnk wagijon” (RMNy. I. 16. P7 v.), „az ecclesia görög zo ees az *görögöktel* wöttek ah deiakok” (RMNy. I. 64. B6 r.), „*gyermekfégöttél* fogua a' bent írásban neueköttel legyen fel” (RMNy. I. 208 ><3 r.), „Mindeketül, *büntel* halaltul kentül, ez vilagtul romlaftul valo allat berint, vegbe valo meg Babadulas, es az öröc eletbe valo be iktatas remenfeggel vagion” (RMNy. I. 194. Pp2 r.) stb. Ezek esetében a nyomdahiba gyanúja is fölmerülhet, mivel több esetben labiális tőhöz járuló ragváltozatokról lehet beszélni, ez azonban a kései ómagyar korban teljesen példátlan volt: főként a nyelvterület nyugati feléről adatoltak illabiális tövekhez járuló illabiális változatokat (vö. KOROMPAY 1988: 607; KOROMPAY 1992: 375–6). Ezek a példák azonban ilyen területi megoszlást a kiadás helye alapján nem mutatnak, van köztük debreceni, sőt kolozsvári nyomtatványban szereplő is. Három esetben azonban meg lehet állapítani a szerző születési helyét, és nyelvi szocializációjának főbb színtereit: Ozorai Imre, Pesti Gábor és Méliusz Juhász Péter a nyelvterület középső részéről származtak, ami alátámaszthatja a szakirodalom feltevéseit arról, hogy a keleti vidékekre az illabiális alakok kevésbé voltak jellemzőek.

A nyomtatványokban megjelenő főbb változóértékek tehát a középzárt és a zárt alakváltozatok. 46 műben kizárólag középzárt alakok vannak, azaz a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragsor irányában kiegyenlített típust képviselik.⁷⁸

⁷⁸ RMNy. I. 16., 17., 63., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 151., 154., 155., 156., 181., 186., 207., 208., 218., 219., 220., 233., 243., 264., 284., 288., 289., 290., 299., 304/1., 304/2., 307., 315., 319., 324., 326., 337b, 339., 351., 353., 358.

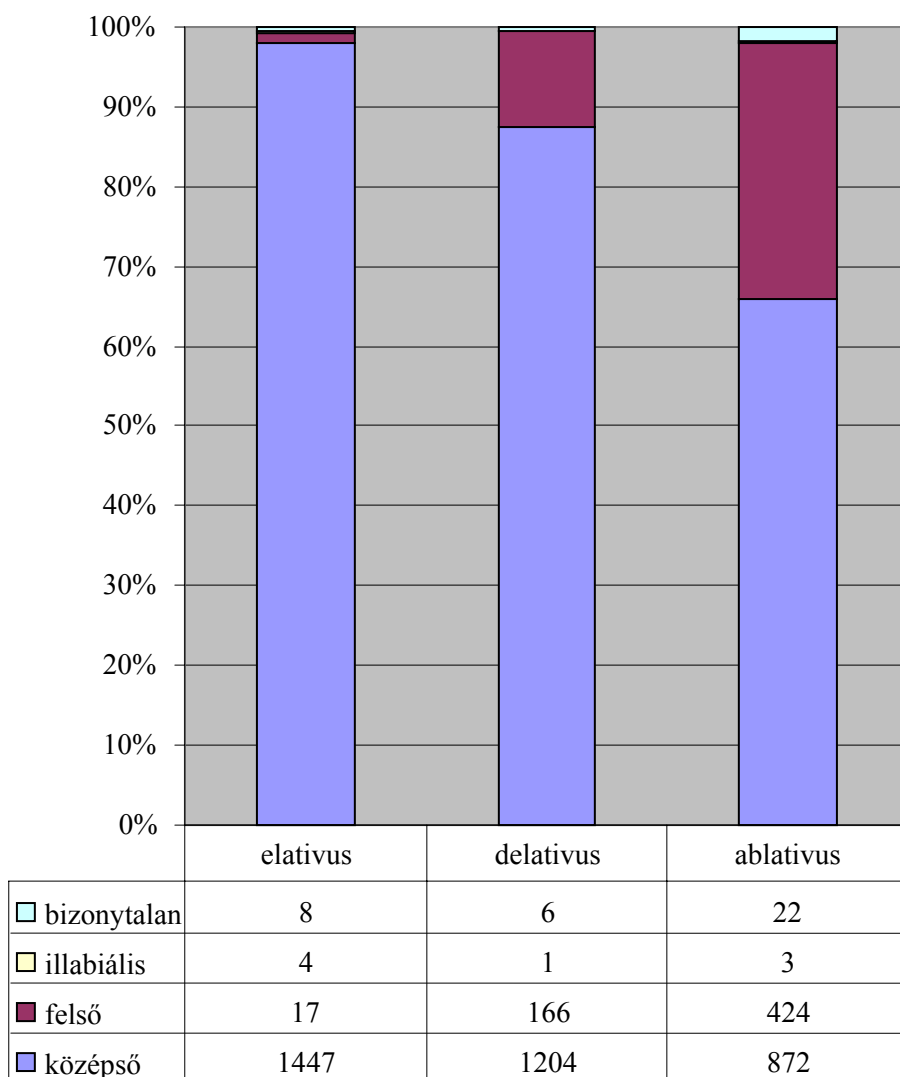
23. ábra: Az elativusi, delativusi és ablativusi eseteket jelölő ragok csak középzárt, ill. zárt alakjait tartalmazó nyomtatványok megoszlása nyomdák szerint

A nyomtatványokat áttekintve látható, hogy 29 a kolozsvári nyomda terméke. A vizsgált időszakban Kolozsvárott megjelent 34 mű zöme tehát ezt a típust képviseli. Meg kell jegyezni, hogy a további öt mű (RMNy. I. 109., 125., 162., 360., 368.) közül csak az RMNy. I. 162. köthető Heltai Gáspár nevéhez, a többi vagy közreműködésének szüneteltetése idején – Hoffgreff György munkája révén – vagy már halála után – a felesége gondozásában – jelent meg Kolozsvárott. A zsoltárfordításokat tartalmazó RMNy. I. 162. valószínűleg nem kizárólag az ő munkája, hanem a bibliafordítás-sorozata részeként munkatársaival közösen fordította. Nem tűnik tehát túlságosan elhamarkodottnak az a következtetés, hogy Heltai a nyomdájában megjelenő művek elativusi, delativusi és ablativusi ragjait egységesen középzárt alakúra formálta.

A kolozsvári nyomtatványokon kívül zömében külföldön (két esetben Bécsben és három esetben Krakkóban), illetőleg a nyelvterület keleti felén (nyolc esetben Debrecenben és két esetben Gyulafehérvárott) megjelentek találhatók. Mindössze három könyv látott napvilágot a Magyar Királyság nyugati felében: RMNy. I. 151., 319. és 353. Az RMNy. I. 151. Huszár Gál prédikációgyűjteménye, amely Óvárrott jelent meg. A szerző korábban főként az észlekeleti vidéken tevékenykedett, így nyelvhasználatába bekerülhettek az ottani jellegzetességek is. Az RMNy. I. 153. egy Bornemisza Péter által összeállított énekeskönyv, több

szerző műve, ezért egységes nyelvi képet hiába is várnánk tőle. Tehát valójában csak az RMNy. I. 319., azaz Kulcsár György *Az halálra való készöletéről rövid tanosság* c. műve jelent kivételt, mert valóban a Nyugat-Dunántúlhoz köthető a szerzője. Kulcsárnak három műve jelent meg a vizsgált időszakban Alsólindván, Hoffhalter Rudolf nyomdájában. Mindhárom különböző képet mutat az elativusi, delativusi és ablativusi ragok nyelvéllását illetően. A másik két műben megjelennek zárt alakok, de nem egyforma arányban. Az RMNy. I. 320-ban csak az ablativusra találhatók zárt példák. Az RMNy. I. 334. Kulcsár prédikációgyűjteménye, azaz eredeti saját szöveg. Méretének megfelelően ebből került a legnagyobb minta a korpuszba: mintegy 8000 szónyi. Ez feltehetőleg híven tükrözheti a szerző nyelvét. Alapvetően a középzárt alakok szignifikáns dominanciája látszik ebben a műben, ám minden esetben állnak ellenpéldák is. A szöveget közelebbről megvizsgálva bebizonyosodik, hogy egy része egyszerűen plágium, korábbi bibliafordítások, prédikációgyűjtemények részleteinek szó szerinti átvétele. Vö. pl.: Székely István 1548-ban: „meg tekintem előzőrt az talent garaft, kit az menei iften en ream bizot, hog' amaz reft Bolganac mogá Berint el ne afnam, hanem vele kereskődnem, es az iftenec Bekinec eleibe vfurauual vinnem” (RMNy. I. 74. +2 r.), Kulcsár 1574-ben: „meg tekéntém az talent garaft, kit az mennyei ISTEN en reiám bizot, hogy amaz reft Bolgánac módgya Berint el ne áfnám, hanem vele kereskedném, es az ISTENNEC Béki eleibe vfórúual vinném” (RMNy. I. 334. (:)3 r.). A zárt példák a lemásolt szövegekből valók.

A korpusz zárt adatainak megoszlását az alábbi diagram szemlélteti.

24. ábra: Az elativusi, delativusi és ablativusi eset ragjainak változóértékei a korpuszban

A zárt adatok 56 nyomtatványban fordulnak elő. Ezek a három változó megjelenése szempontjából különböző típusokat képviselnek.

Nyolc műben van mindhárom eset ragjának zárt változata is (vagy csak az): RMNy. I. 15., 294., 308b, 322., 328., 334., 346., 349.

A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adatolható, ám ugyanakkor egyben csak középzárt értékkel előforduló kombinációk közül a leggyako-

ribb (végig az elativus/delativus/ablativus sorrendben, a zárójel azt jelöli, hogy a középzárt alak nem mindenhol váltakozik a zárttal) a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) 20 műben⁷⁹, ezt követi a zárt (~ középzárt)/csak középzárt/zárt (~ középzárt) egy műben: RMNy. I. 205.

A csak egyféle változóban zárt adatot is (vagy csak azt), ugyanakkor a többiben csak középzártat tartalmazó kombinációk közül csak kettő fordul elő: a csak középzárt/csak középzárt/zárt (~ középzárt) 24 műben⁸⁰, és a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/csak középzárt három műben: RMNy. I. 78., 162., 342.

Fontos kérdés, hogy a zárt alakváltozatok mellett vannak-e, és ha igen, milyen arányban középzárt változatok is. Vagyis ha egy nyomtatványban mindhárom esetben szerepel zárt alakváltozat, még nem következik az, hogy többségben is van, tehát külön szükséges megvizsgálni a zárt és középzárt változatok arányait. Az alábbiakban ez következik részletesen.

A mindháromból zártat is (vagy csak azt) tartalmazók közül – a táblázatban szereplő adatok alapján – a következő típusok különíthetők el.

A művek RMNy-száma	Az elativusi alakok száma		A delativusi alakok száma		Az ablativusi alakok száma	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt	középzárt	zárt
15.	4	3	10	3	10	7
294.	1	2	7	7	1	3
308b	7	1	4	2	4	2
322.	4	1	2	1	0	8
328.	5	3	15	3	8	4
334.	57	1	48	2	30	6
346.	7	2	3	5	2	19
349.	3	3	0	7	0	8
Összesen	88	16	89	30	55	57

24. táblázat: Az elativusi, delativusi és ablativusi esetekben zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

Az RMNy. I. 334. túlnyomórészt középzárt alakokat tartalmaz: „az ő Attiánac *kebeléből* iőt” (A5 r.), „Azért kétféleg-nélkül *Perfiából* iőttenec” (Q3 v.) stb. (57 adat), „mind a' *kettőről* egy aránt Ból” (A2 v.), „Itt a' Christusnac *hatalmagságáról, természetiről, es tiztiről* tanoly” (A4 r.) stb. (48 adat), „iőt hozzanc az emberi teftben, melyet az *Bűztől* vőt fel” (A3 r.), „Christusnac halála es vére hulláfa által *šabadulhatunc meg az bűntől, haláltól, őrdőgtől* es az őrc *pokoltól*”

⁷⁹ RMNy. I. 49., 64., 77., 88a, 125., 173., 192., 213., 246., 259., 280., 295., 296., 297., 308a, 340., 344., 348., 350., 367.

⁸⁰ RMNy. I. 8., 13., 74., 109., 144., 158., 160., 164., 169., 171., 194., 222., 229., 260., 269., 311., 320., 341., 343., 345., 359., 360., 362., 368.

(Zzz4 r.) stb. (36 adat), ám mindhárom esetben szórványosan állnak zárt alakok is: „Tsillag tâmad *Iacobbul*” (Q5 v., 1 adat), „nemellyec kedig az *fâkrul* agakat tîrdeluén [...] az vtat bé hintic vala” (A v.) stb. (2 adat), „Kitfoda legē az acki az *Bûztûl* Bûletuē mi hozzânc iôt” (A4 r.) stb. (6 adat). Valamivel nagyobb arányban vannak ellenpéldák a középzárt alakok mellett RMNy. I. 15-ben: „azert iŵue hoġ eġ uelagot megh zabadithtana minden *bŵneibôl*” (Ee8 v.), „vrunk mykoron ah *templombol* ky ŵze az arolokat” (B2 v.) stb. (4 adat) de: „*Egyptombul* ki iôuēnek” (O3 v.), „De eġt en zent *irasbulis* megh bizonyittom” (O3 r.) stb. (3 adat), „zent Paal *apostolrol* kiualkeppen ualo bizonyfagot tōn urunk” (B3 v.), „emleközŷōnk *arrol* ah *kirôl* leg elôŷōr fŵ keppen kezdenk zollani” (Ee8 r.) stb. (10 adat) de: „meg uagion irwan ah *keraliokrul* irt elô kōniuenek tizenôtdik reġeben” (O3 r.) stb. (3 adat), „el valhatik az ew *feleŷegetôl*” (B2 r.), „hoġ zent Marcus ah mit irt zent *Petertôl* irta, zent Luchac efmet zent *Paltol*” (B3 v.–B4 r.) stb. (10 adat) de: „az ôrdôġnek hatalmatul ah pokoltul karhozattul, meg menteneie” (Ee8 v.) stb. (7 adat). Hasonlóan RMNy. I. 308b-ben: „Ki chac eġyedôl mentôt meg titôket, minden gonofztul ES *keferûfegtôkbôl*” (N2 v.), „En megh ŷzabaditom ôket minden *helekbôl*, a' hol vetkôfztenec” (E5 r.) stb. (7 adat) de: „IESVS CHRISTVSNAC *Halotaibul* valo fel tamadâfa” (N2 r., 1 adat), „az ô nepēnec minden ŷzengefet el vefzi az eġēz *fôldrôl*” (N3 v.–N4 r.), „te nagi *kegielmôŷeġôdrôl* halakat adhaffunc” (X4 v.) stb. (4 adat) de: „el vefzi az Vr minden *ortzarul* a' Siralmat” (N3 v.) stb. (2 adat), „az ô byrodalma leŷzōn Eġġyc *tengôrtôl* fogua, a' mafsik tengôrig” (E4 r.), „nem adatol a' fijfiac kezebe, *kiktôl* rôtteġz” (E3 r.) stb. (4 adat) de: „eġyedôl mentôt meg titôket, minden *gonofztul* ES *keferûfegtôkbôl*” (N2 v.) stb. (2 adat). Továbbá RMNy. I. 328-ban: „az Papiŷtaknak *erdemekbôl* valo tudomaniokot tellieŷŷeġuel meg vetuen, azt valliuk hogij...” (I4 v.), „iduôfzit minket ingien az Iŷten az eô *kegielmefŷeġebôl*” (Uo.) stb. (5 adat) de: „minden *haborulâgabul* ŷzabadiczia” (A4 r.) stb. (3 adat), és „Szent leleknek *ŷzinrôl* ŷzinre valo meg latafa” (X4 r.), „Ennek *bodogfâgarol* az iras fok keppen ŷzol” (X3 r.–X3 v.) stb. (15 adat) de: „meg tecczik az ki oluaffâ az *Poenitentiarul* zabad *akaratrul*, Imadŷagrol [!], es az Vr *Waczioraiarul*” (A4 r., 3 adat), „meg ŷzabaduluan minden *ellenŷegtôl*, *bwntôl* e' vilaghi *kegietlenektôl*, az *ôrdogtôl* karhozattol” (X4 r.) stb. (8 adat) de: „*attul* inkab oŷtorofŷza” (A3 v.) stb. (4 adat). Ezek a nyomtatványok tehát – több-kevesebb ellenpéldával – a középzárt irányba kieġyenlîtôdô *-bôl/-bôl*, *-rôl/-rôl*, *-tôl/-tôl* típusot képviselek.

Az RMNy. I. 322-ben csak az ablativusban kizârolâġosak a felsô nyelvâllâsú adatok: „es az *naptul* fogwa mind igiekeġek mimodon ôlhetne megh ewtet” (K v.), „az en felfeġes *vramtul* iwtem hozzâtok” (O2 v.) stb. (8 adat), míg a mâsik két esetben (delativus, elativus) 1-1 szórvânyos zárt adat volt a korpuszban a középzârtak mellett: „az en vramhoz *Burgondiabol* eġi kiral iwt vala” (K r.) stb. (4 adat) de: „BECHBEN EBERVS BALAS által eo feolŷzeġe *engedelmebul* nyomtattatoth” (címlap); ill.: „az ew fianak *tanitaŷarol* tanachiot kerde” (A v.) stb. (2 adat) de: „gondola aġt az ew *ŷiarul* [...] hoġy imar eotet tanuŷagra adni io

volna” (Uo.). Ez a mű tehát a csak ablativusban zárt *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* típust képviseli.

Az RMNy. I. 346-ban a 19 zárt ablativusi rag mellett két középzárt is van: „minden Lőlki, es tefti *vezedelemtúl*, es az őrdőgnek merges *nijlailul* meg őriztel” (M2 r.), „el zakadnak az *Iftentúl*” (F4 r.) stb. de: „az Iefus Chriftus iuhainak keuan az Atia *Iftentől* kegielmet” (címlap v.) és „Volt penig zokas *ele-itől* foguan az Ecclefiaban, hog” (Uo.). Még delativusban is – nem szignifikánsan – többségben vannak a zárt adatok: „az meniej *tudomanrul* moľdatlanul zolnak” (A2 r.), „halakot adonk te neked, az te io *tetemenidrul*” (M3 v.) stb. (5 adat) de: „illik minden embernek [...] az ő Lelki efmeretiben bizonioľnak lenni, *hitiről* es *ertelmeről*” (A v.) stb. (3 adat). Elativusban azonban a középső nyelvállásúak gyakoribbak: „HOG FEITŐZHETVŦNK ki tahat *ebből* az *kőtelből*?” (F4 v.), „Iľten az ű io *voltabol* nekűnk bűnőľőknek meg kegielmez” (Uo.) stb. (7 adat), de két adatban zárt: „Vram Iľten, kinek *zaiabul* zarmazot ighiuel el ember halakot adonk te neked” (M3 v.) és „Ig az te *ľegytľegedbűl* [...] Lőlki efmeretőnkis nughafsek czendefsegben” (M3 r.). Ez a mű a zárt alakváltozatok irányába kiegyenľitődő *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rűl/-rűl, -tűl/-tűl* típust képviseli, de azok közül az átmeneti fázisban lévőt: hisz elativusban még tartják magukat a középső nyelvállású változatok, és kisebb mértékben még delativusban is ingadozás van.

Az RMNy. I. 349. tartalmazza a legtöbb zárt alakot: itt az ablativusban és a delativusban kizárólag felső nyelvállásúak állnak: „*Banatodtul* meg bűnniel arra intlek” (A4 r.), „*vratul* vigasztaltatik aľľony” (Uo.) stb. (8 adat), és: „minden Magyar *errűl* ament mondgyon” (B2 r.), „Szolok moľtan az vitez *Bank Ban nerul*” (A2 r.) stb. (7 adat), míg elativusban 3-3 zárt, illetőleg középzárt adat van: „Az vtan *hazabol* Bank Ban ky indula” (A4 r.) stb. és „Nemet *orľagbul* őczet be hiuatta” (B r.) stb. Hasonló típusba tartozik az RMNy. I. 294. is: míg elativusban és ablativusban – igaz, nem szignifikáns különbséggel – a zárt alakok dominálnak: „KALENDARIVM. Az egnek *forgalabul* megh ifmert [...] praktikaual eggietembe” (D2 v.), „eő vroknak *parancziolattiabul*, ľok heleket iarnak be” (F7 v., 2 adat) de: „niomtatott, az feőľfeges Romai Chľfzar kegielmes *engődelmebeől*” (D2 v., 1 adat), és „*rablaľoktul*, es adoban valo *karuallaľoktul*, fellienek” (F6 v.) stb. (3 adat) de: „*feiedelmőktől* aiandekotis niernek” (D7 r., 1 adat), addig delativusban a középső és felső nyelvállású adatok egyenľő számban fordulnak elő: „tőbbet ide ala nem ľzollunk az *el velzeeľről*” (D2 v.), „miert hogi erről az *valaľztaľről* [!] az *egh iaraľről* [!] valo bűlcz embereknek kőľľmbőľző ľokfele akarattiock legien” (D4 v.) stb. (7 adat) de: „Az eľztendőnek vralkodo *planetaiarűl*. [!]” (D4 v.), „Az nap alat *valokrul*, &c.” (F6 v.) stb. (7 adat). A nagy és egyenľő számú delativusi ellenpelda ellenére ez a mű minden bizonnyal a zárt irányba kiegyenľitődő *-bűl/-bűl, -rűl/-rűl, -tűl/-tűl* típust képviseli, amit az elativusban megjelenő (sőt domináló) felső nyelvállású példák is alátámasztanak.

Összefoglalva a mindhárom esetben zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazók típusait:

1. -ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től (RMNy. I. 15., 308b, 328., 334.)
2. -ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl (RMNy. I. 322.)
3. -ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rúl, -túl/-túl (RMNy. I. 346.)
4. -ból/-ből ~ -búl/-búl, -rúl/-rúl, -túl/-túl (RMNy. I. 349.)
5. -búl/-búl, -rúl/-rúl, -túl/-túl (RMNy. I. 294.)

Tehát ezekben a nyomtatványokban mindhárom eset előfordul felső nyelválású raggal, de csak kettőben valósul meg a mindhármát túlnyomórészt zárt alakváltozattal jelölő típus. Igaz, ezekben sokszor nagy az ellenpéldák száma, illetőleg nem szignifikáns többségben állnak a zárt adatok, de talán a zárt irányba kiegyenlítődő típus korai – még ingadozó – előfutáraival állunk szemben.

A kétféle változóban zárt alakban is (vagy csak abban) adatolhatók közül a csak középzárt/zárt (~ középzárt)/zárt (~ középzárt) kombinációt mutatók adatai a következők:

A művek RMNy-száma	A delativusi alakok száma		Az ablativusi alakok száma	
	középzárt	zárt	középzárt	zárt
49.	1	42	0	31
64.	5	2	26	7
77.	3	10	0	5
88a	0	11	0	6
125.	1	1	7	3
173.	1	7	0	5
192.	9	4	4	4
213.	0	2	0	3
246.	4	1	12	2
259.	23	1	12	17
280.	13	0	0	15
295.	1	2	0	2
296.	0	3	0	3
297.	1	1	0	1
308a	0	4	0	1
340.	0	20	0	20
344.	8	8	1	3
348.	7	3	4	2
350.	0	4	0	2
367.	4	1	2	1
Összesen	81	127	68	133

25. táblázat: A delativusban és ablativusban zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

Az adatok alapján két csoportot világosan meg lehet különböztetni. Az egyikben a középzárt irányban ment végbe a kiegyenlítődés, így annak alakjai dominálnak: RMNy. I. 64.: „meg yrta az apostoloknak *cyelekedetyröl* yrt könyenek tyzedyk rezeben” (C3 r.), „Profetaknak *iralokrol* tōnn vronk bizonfagot” (címlap) stb. (5 adat) de: „az *ifiurul* pegeg azt monga” (E4 v.) stb. (2 adat), és „eŵtet mynd *buntōl* mynd *halaltol* mynd az eōrōkkarhozatōl [!] meg mentete” (B6 v.) stb. (26 adat) de: „nincen ſemy felélme ah *parancolattul*” (C3 r.) stb. (7 adat); RMNy. I. 246.: „nyluan *errōl* vallaſt teſec” (D4 r.), „az Prophetac vgy mint *iōuendōrōl* Boltanac” (D3 v.) stb. (4 adat) de: „Az eĝ atia Iſtērōl, es az ō Bent *fiarul*, [...] ki mutatot igafagot beczūlē es magafaltō” (A2 v.), és: „az attianac allatiabol *ōrōktōl* fogua ſūlettet volna” (D4 r.), „azt mongya hogy az *Antichriſtultol* talalt kepeket nem akaria otalmazni” (A2 v.) stb. (12 adat) de: „amaz ki *ōrektūl* foguan az attianac allatiabol ſūlettet” (D3 v.), „a' *papatul* talalt ideĝē Iſteneket kōuettūc” (C2 v., 2 adat); RMNy. I. 348.: „Ottan az *hauafrol* ket medue ki iōue” (C r.), „ILLIES Prophetanak megy *feddeferōl*, valo ſzep Hiftoria” (címlap) stb. (3 adat) de: „ACHAB KYRAL *HYTETLENSEGERŴL*, [...] valo ſzep Hiftoria” (címlap) stb. (3 adat), és „Bent *Illieſtōl* iſmet Bolittatek” (címlap v.), „*Iſtentōl* ream ollian naĝ haragot hoz” (A2 r.) stb. (4 adat) de: „az *Vriſtentul* egy ſalat ſem feltek” (C r.), „*Eleytul* foguan hoĝ világ kezdetik...” (Uo., 2 adat); RMNy. I. 367.: „Talám *Tefeulrol* vōttēl te pēldāt” (C4 r.), „tüzēnec nagy *langiārōl* beſēllec” (A r.) stb. (4 adat) de: „Ez lūn az Bölcheknec *errūl* ertelmec” (A r., 1 adat), és „*Abontol* hāboru ſerzetec” (A v.), „Hamar azért Iupterhez menēnenec, Hogy *Iupitertōl* meg itēltetnēnec” (Uo., 2 adat) de: „az *hadtul* immar űc megvāltanac” (F3 v., 1 adat). Ezek tehát a *-bōl/-bōl*, *-rōl/-rōl*, *-tōl/-tōl* típust képviselik.

A másik csoport művei a zárt alakok túlsúlyát mutatják delativusban és ablativusban, tehát a felső nyelvválás irányában zajlott le bennük az analógiás kiegyenlítődés. RMNy. I. 49.: „imē *napkeletrūl* bōlczek iōuinek Hieruſalembē” (A3 v.), „Ezt Bent Ieronymus iria Bent *Mathērul*” (A v.) stb. (42 adat) de: „kiknek inai *belekrōl* el indultanak vala” (B2 v., 1 adat), és „meg kifirtetnēk az *ōrdōgtūl*” (B v.), „ſemmi az kereſten *hūttūl* ideghemb ſententia nem volna” (3z3 r.) stb. (31 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 77.: „EZ KAT *IGHE'TSkerūl*, Az E3.” (B2 r.), „tudacozhāſſonc a3 Iſten *acaratt'āiarūl*” (A2 r.) stb. (10 adat) de: „ORTHOGRAPHIA VNGARICA. A3a3, Iga3 ira3 *Modiarol* valo tudomañ” (címlap) stb. (3 adat), és „Bolonac mondhatnōc, a3 a3, oll' betūnec, kinec *ŵmmagatūl* vag'on ſaua ha más betūt hoz3a nem téſnekēs” (A2 v.), „meg ieg'e33ūc egg'iket hog' meg eſmeriūc am *māſictūl*” stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 88a: „AZ CREDONAK MASODIK RÉSZE AZ *CHRITulrul* es az meg *valczagurul* valo.” (D5 r.), „*Ezekerūl* Bol Bēt ianos a3 ű leuelēbē.” (C r.) stb. (11 adat) ellenpélda nélkül, és „a3 Bent *eggy ha3tul* es a3 *iſtentūl* el ne ſakadyunk” (A3 r.), „*Chriſtophtul* en meg ertēm a3 Beĝhēn atyafiaknak kéuanfagokat” (A2 v.) stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 173.:

„HARMADIC RESZE AZ *SZERetetrűl* es az tiz *parancholatrul*” (C5 r.), „AZ ATYAFIVI SZERetet *mirűl* ifimertetic meg?” (C6 r.) stb. (7 adat) de: „AZ KERES₃TYENSEGNEC *FONDAmentomirol* valo rőuid keonywechke.” (címlap, 1 adat), és „tarch meg az te *eleidtűl* neked adatot igaz hitet” (G3 v.), „Vegyetc azert yo newen, az en kegylmes es Tiβtelendő *vramtul* Erfec *vramtul*, ez kőnywechket” (A3 r.) stb. (5 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 213.: „Meg emlekezzél azert te Iob *errűl*” (Y3 r.), „f-vgian táuűl *főldrűlis* meg láhattia az ember az Vr czélekedetit” (Y3 v.) ellenpélda nélkül, és „*eleitűl* fogua azon forgódik ez iregh Satā hoğ az embertis ki vegie az ű rendiből” (>:<2 r.), „az emberi nemzet éppen meg maratt vala [...] *Iftentűl* adatott βentségébe” (Uo.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 295.: „Bolok draga *voltarul* magas meniorβagnak” (címlap), „*olliakrul* Bolok kekyel [!] nappal őrdőgnek Bolgálnak” (A2 v., 2 adat) de: „CANTIO DE SZENT IANOS *Latafarol*.” (címlap, 1 adat), és „mely *Iftentul* vagion” (címlap), „az lopok az draga hűttul igen tauul vadnak” (A2 v., 2 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 296.: „*Szent lelekrűl* fel inditatot volna” (A r.), „AZ ZENT IANOS BAPTISTANAK FEIE *VETELerul* valo Szep enek.” (Uo.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül, és „Feiet *derekatűl* ig el valafzta” (A2 v.), „Mife fiűőltőknek kenierék vagion, *Kiktűl* nem fokafodhatnak világō” (A3 v.) stb. (3 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 308a: „Az en jffiulagomnak *bűneirűl* es az en *vítķimrűl* meg ne emlekezzél” (D3 r.), „El téreik az te *vtáidrul*” (A6 r.) stb. (4 adat) ellenpélda nélkül, és „Kitzoda tífzta az *fertelmefsigtűl*” (D4 r., 1 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 340.: „meβe *főldrűlis* iőnek vala hoza” (B r.), „vgiā fem illik hoğ el feletkeznel, regi *mi voltodrul* mai *βerenczedrűl*” (B v.) stb. (20 adat) ellenpélda nélkül, és „giermeket *daikatul* valasztotak vala” (B3 r.), „Volter *nenietűl* varnaia, hoğ ot titkon űtet nalla tartanaia” (Uo.) stb. (20 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 350.: „Vegiűnk βep peldakat ez fele *dolgokrul*” (B r.), „Nagy dolgok voltanak immar az vilagban, *kikrűl* emlekeznűnk βűkfeg mi magunkban” (A2 r.) stb. (4 adat) ellenpélda nélkül, és „Tellies ez vilagot ha mind meg kerefed, es *kezdetűl* fogua vegig meg βemleled” (B r.), „az attia *Iftentűl* valtāagra adatek” (A2 v., 2 adat) ellenpélda nélkül. Meg kell jegyezni erről a csoportról, hogy öt mű esetében a zárt alakok túlsúlya szignifikáns, míg öt nyomtatványban csak néhány adat alapján állítható, tehát minden bizonnyal a statisztikai hibahatáron belül van. Ez a tíz nyomtatvány a *-ból/-ből*, *-rűl/-rűl*, *-tűl/-tűl* típust képviseli.

A két szélsőség közötti átmeneti típusokra nagy tarkaság jellemző. A delativusban ingadozók ablativusban általában zárt alakokat használnak, azaz a zártabb irányú kiegyenlítődés félútján vannak. Ilyenek: RMNy. I. 297.: „Meg emlitek egy nehan Kyraliokat, [...] *Kikrűl* zerzetekis βep Cronica kat” (A r., 1 adat) de: „*Ebőkrűl* nagy gyorsan vgy gondolkogyatok” (G3 v., 1 adat), és „*ettűl* meg βűnietek” (G3 r., 1 adat) ellenpélda nélkül; RMNy. I. 344.: „*Erről* peldat vigien kiki ű *magarol*” (címlap v.), „EGY regi *dologrol* βep Kronikat mondok” (Uo.) stb. (8 adat) de: „Az Francifco *errűl* ezt felelte vala” (B v.), „*Francifcorul*

azert ki mind peldat vehet” (A2 r.) stb. (8 adat), és „io Zebernik varat *Kiraltul* meg nierne” (B r.), „minden faiat *iauatul* hamar el bakada” (címlap v.) stb. (3 adat) de: „mert el vezhet, ki fellieb *Iftentől* mit birhat kőuethet” (A2 r., 1 adat). Ezeket a műveket nem nagyszámú adat és nem szignifikáns különbség alapján lehet a *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rül/-rül*, *-túl/-túl* típusba sorolni. A mintavételből is adódhat az eredmény, lehetséges, hogy valójában máshová sorolandók, ám az biztos állítható, hogy delativusban és ablativusban használják a zárt alakváltozatot is.

A következő típusba a delativusban inkább középzárt, ám ablativusban zárt vagy ingadozó alakváltozatokat mutató művek tartoznak. RMNy. I. 192.: „Ha en enny *io tetemenről* el feletkezem...” (A3 r.–v.), „immar bolunc az harmadic *rendről*” (E3 r.) stb. (9 adat) de: „nē vešunc mašonnat peldat, hanem az fido *orzagru*l es annac *kyralyru*l” (E2 v.) stb. (4 adat), és „meg keeri az *kyralitu*l az begen ember hazat” (A2 v.–A3 r.), „Az hala adatlan emberne *hazatu*l el nem tauozic az gonoz” (A2 r.) stb. (4 adat) de: „harom rendbē volt *Mofeltől* fogua az Babylloniabeli fogfagig” (E2 v.) stb. (4 adat); RMNy. I. 259.: „Itt *emberfegeŕől* bol” (Bbbb2 r.), „Atkozot hat acki *naprol* napra gonozzab” (Aaaa3 v.) stb. (23 adat) de: „boltam *erről* oda fel” (S3 v., 1 adat), és „ez vilagi, tefi *marhatvi*, tefi *gyűnőrfegthül* [...] el nem bakadhatt” (Bbbb2 v.), „*Holtu*l eletet ker, *baromtu*l *fatu*l okoffagot” (Bbbb3 v.) stb. (17 adat) de: „e' vilagi *dologtu*l, *Borgalmátolágfagtu*l, az emberi *tudomantu*l, bōrzeftül [!], *gondolattu*l fogd el magad” (S4 r.) stb. (12 adat). Ezek a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* ~ *-tül/-tül* típusba sorolhatók.

Egyetlen nyomtatvány határozottan a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tül/-tül* típust képviseli: RMNy. I. 280.: „NO azért mar bollok en *embōrfegōmről* bollok az en *teftōmről*” (D4 r.), „Christus a' lelōknec *éreieről* azt mongia” (D4 v.) stb. (13 adat) ellenpélda nélkül, és „Mert amaz erős *Samlōtu*l, erős Iehoua vr Išten *fiatu*l, Attiahoz egēlō aldando nağ *Iftentül*, [...] el allottak” (A2 v.–A3 r.) stb. (15 adat) ellenpélda nélkül.

Egyben kivételes esetként csak delativusban látszik ingadozás, ablativusban a középzárt alakok gyakoribbak: RMNy. I. 125.: „mely irafom vala a kereštyeni tudomannac elő *fundamentuirol* [!]” (A3 v., 1 adat) de: „KEREZTYENI *TVDOMANRVL* VALO RÓVID KÖNYVECZKE BATIZI ANDRASTVL IRATTATOTT.” (címlap, 1 adat), és „kereštelkedic vala bent *Ianoštol* a' Christus” (L4 v.), „*Christophtol* en meg ertém az begén atyafiaknak kéuanfagokat” (A3 v.) stb. (7 adat) de: „*azoktu*l varnac fegedelmet” (A5 r.) stb. (3 adat). Ez esetben is meg kell jegyeznem azonban, hogy a delativus kiegyenlítetttségét két adat alapján állítottuk, ezért valószínűbb, hogy a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* típusba tartozik, mint az, hogy a kivételes *-ból/-ből*, *-ról/-ről* ~ *-rül/-rül*, *-tól/-től* változatot képviselné.

Összefoglalva a csak delativusban és ablativusban zártat is (vagy csak zártat) tartalmazók típusait:

1. -ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től (RMNy. I. 64., 125., 246., 348., 367.)
2. -ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-túl (RMNy. I. 192., 259.)
3. -ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl (RMNy. I. 280.)
4. -ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rúl, -túl/-túl (RMNy. I. 297., 344.)
5. -ból/-ből, -rúl/-rúl, -túl/-túl (RMNy. I. 49., 77., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350.).

Az RMNy. I. 205. egyedül alkotja a csak delativusban kivétel nélkül középzárt, ám a többiben zárt alakokat is tartalmazó kombinációt. Adatai a következők. Elativus: 62 középzárt: „Ioacijnt az *tómlőczből* ki hozzác” (Rr r.), „viğ ki engem az *Taborbol*” (Hh r.) stb., egy zárt: „*Hebronbul* Ierusalembe ment” (<:3 v.); ablativus: 34 zárt: „minden *gyónórűfegtűl* el fogtác magokat” (Gg5 r.), „az *ipatul Achabtul* fegetfeget kérien” (Uo.) stb., ellenpélda nincs. Az elativus egyetlen zárt adata mellé biztosan lehetne állítani delativusit is a nyomtatvány más helyéről, azaz a zárt alakok be-beszüremkedhetnek a másik két esetben, de nem kerekednek felül. Az ablativus azonban határozottan zárt. A mű tehát a -ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl típust képviseli.

A középzárt ~ zárt váltakozást (vagy a zárt alakok kizárólagosságát) csak ablativusban mutató 24 nyomtatvány adatait az alábbi táblázat ábrázolja.

A művek RMNy- száma	Az ablativusi alakok száma	
	középzárt	zárt
8.	0	4
13.	13	9
74.	11	6
109.	5	12
144.	0	1
158.	7	1
160.	10	1
164.	0	3
169.	7	1
171.	12	3
194.	10	44
222.	4	1
229.	13	1
260.	4	6

A művek RMNy- száma	Az ablativusi alakok száma	
	középzárt	zárt
269.	23	5
303.	3	6
311.	0	6
320.	2	2
341.	1	1
343.	0	7
345.	4	4
359.	1	2
360.	47	1
362.	6	89
368.	1	1
Összesen	184	217

26. táblázat: Az ablativusban zárt alakot is (vagy csak azt) tartalmazó nyomtatványok adatai

A zárt alakok kivétel nélküliek a következő, értékelhető adatmennyiséggel szereplő nyomtatványokban: RMNy. I. 8.: „Sok *ewdeothewl* fogwa thyghed nem latthalak wala.” (61.), „Kyiry *malthwl*.” (31.) stb. (4 adat), az olvasatokra nézve I. MOLNÁR 1963: 23, 46; RMNy. I. 311.: „Vitez Turi *Giörgitul* oli igen feltek”

(A4 v.), „*Sirastul* ű nem akara meg ßűnni” (A4 r.) stb. (6 adat); RMNy. I. 343.: „Meg oltalmazd magad az *gilkolľagtul*, Haragodban minden gonoz *dolgoktul*, *Bozzulagtul* az gonoz *tarľľagtul*” (A2 v.) stb. (7 adat). Szintén nincs középzárt adat a következő művek mintáiban, ám ezek kicsiny mérete miatt ez az eredmény fenntartással kezelendő. RMNy. I. 144.: „Azt ęrtæem vramtulis, hagi felfegednek ennel nagioþ oeroem nem lehet” (D5 r., 1 adat); RMNy. I. 164.: „az eretnekfegeknek zewrzey *Iľtentwl* nem azonnal ky zaggattatnak” (K r.–K v.) – az olvasat biztosan felső nyelvválású, mert máshol is csak ilyet jelöl vele: „az polywaknak *kewnyw* wolta”, „*mwkanekwl*” (Uo. stb.), „*Myndnyaioktul* inkab ez fele valazt vettem” (B r.) stb. (3 adat). Ezek tehát a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-túl/-tűl* típust képviselik.

Az ingadozó, ám a zárt alakok túlsúlyát mutató művek a következők (a felső nyelvválásúak aránya alapján csökkenő sorrendben). RMNy. I. 362.: „az iót az *gonoľtul* velec meg válaztaľľa” (287 r.), „ód magad tűle, mint egy dűhűs *ebtűl*, az mérges *kigyotul*, es az ragadozo *farkaľtul*” (295 r.) stb. (89 adat) de: „Tauozzec el azért a' *hamiľľagtol*” (305 r.), „valakic az Iľtennec *Lelketűl* vifeltűtneć” (276 r.) stb. (6 adat); RMNy. I. 194.: „*bűntűl*, *halaltul*, *karhozattul* meg ßabadetľon” (Eeee r.) stb. (44 adat) de: „az vrnac *Bolgaitol* hallanac az Vr ßauat” (A4 r.), „meg foľtáttac Iľtennec *dűczűľegetűl*” (B r.) stb. (10 adat); RMNy. I. 109.: „Igaz mondo iambor *vitezűktűl*, kic ez dolgokba ielűn voltanac ertekűľtem” (aa2 r.–aa2 v.), „Szomat iobban rikhantatom io *bortul*” (Q3 v.) stb. (12 adat) de: „Ez iffiu Vas Miklos *pűľpűktűl* iuta Szabo Imre Egrűl” (S4 r.) stb. (5 adat); RMNy. I. 260.: „ebben en eleget hallottam *apamtulis*” (E3 r.), „az feiedelemľeg *iľtentűl* vagyon” (Bev. 2 r.) stb. (6 adat) de: „azt kiuania *nagyľagottol*” (B4 r.), „io neuennis vűttem *kegielmettűl*” (B4 r.) stb. (4 adat); RMNy. I. 303.: „Mennel tűb iokat *Iľtentul* vűttenek, Annal kemenibek hozza lűttenek” (B4 r.), „Vegre *Kiralitul* ű meg kedueltetek” (Uo.) stb. (6 adat), de: „Nem fel *ľenkitűl*” (A r.) stb. (3 adat). Az RMNy. I. 359. nem szignifikáns adat-mennyiséggel szintén ide vonható: „az kígyo *Doctortvl* tanulta ezeket” (D r.), „az WR *ľelketűl* meg ßenteltetet” (A2 r., 2 adat), de: „kêuau az Atya *Iľtentűl* [...] meg ßentelű Szent Lelket” (A2 r., 1 adat). Még ezek is besorolhatók a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tűl/-tűl* típusba.

Teljesen kiegyenľített ingadozás van az RMNy. I. 345-ben: „Veľűdelmet hoky *Florultol* Benuednenek” (A2 r.), „nagy *kaldagľagtol* foztatot vala” (C v.) stb. (4 adat) de: „*Tűreľtűl* nem meze űk meg allanak” (C r.), „*Rommatul* el ne hodolnanak” (A2 r.) stb. (4 adat). Az alábbi művekben hasonlóan, ám nem szignifikáns adatszámmal: RMNy. I. 320.: „az itéletig ľem ßűnic meg ez ő alnoc es dűhűs *meľterľegetűl*” (A3 v.), „ez világnac *kezetitűl* fogua meg nem ßűnt” (A2 v., 2 adat) de: „Iľten meg oltalmazzon *attul*” (C7 v.), „meg ßabaditott engűmet az tűruűnnec *átkátul*” (F7 r., 2 adat); RMNy. I. 341.: „*Cyruľtol* ezt hallak” (B r., 1 adat) de: „*kitűl* terehben Lean elűľ vala” (A2 v., 1 adat); RMNy. I. 368.: „Az elűľ

Összefoglalva a csak ablativusban zártat is (vagy csak azt) tartalmazók típusait:

1. *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* (RMNy. I. 74., 158., 160., 169., 171., 222., 229., 269., 303., 360.)
2. *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-túl* (RMNy. I. 13., 320., 341., 345., 368.)
3. *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-túl* (RMNy. I. 8., 109., 144., 164., 194., 260., 311., 343., 359., 362.)

A középzárt ~ zárt váltakozást csak delativusban mutató három mű adatai az alábbi táblázatban láthatók.

A művek RMNy.- száma	A delativusi alakok száma	
	középzárt	zárt
78.	2	4
162.	26	1
342.	16	3
Összesen	44	8

27. táblázat: A delativusban zárt alakot is tartalmazó nyomtatványok adatai

Két mű a középzárt alakok szignifikáns túlsúlyát mutatja: RMNy. I. 162.: „*KEgyelmélségről es itiletről Éneklec*” (b8 v.–c r.), „panaßolkodic minden keferues *nyauallyairól*” (C2 r.) stb. (26 adat) de: „a' mi vtanunc *valokrulis* gondot vißfellyünc” (C3 v., 1 adat); RMNy. I. 342.: „meg emlekezek az ű raytok effet *romlafrol boßulágagrol*, az Lazlo *kiralrol* Magyar *vrakrol* vitezek *halalarol*” (B2 v.), „fokßor az *törðlrðl* Begen Magyarokat az poganok meg toliak” (C2 v.) stb. (16 adat) de: „NEktők emlekðzðm [...] Huniadi Ianofrol, nagy *iamborlágarul* [...], Amurates *Czaßarrul, Nandor feiruarrul*” (A2 r., 3 adat). Ezek a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselik.

Az RMNy. I. 78-ban nem szignifikáns különbséggel a zárt alakok vannak többségben: „at *teßtrül* ßolonc itt” (I3 r.), „acaréc tinectec eh három *dologrül* rðuiteden irnom” (címlap v.) stb. (4 adat) de: „AZ *GO'NASROL*.” (O2 v. fejezetcím) stb. (2 adat). Ebből azonban semmiképp nem lehet következtetni egy *-ból/-ből, -rül/-rül, -tól/-től* típus létre. Valószínűleg ablativusban is előfordulhat benne zárt változat, csak a mintákba ezek nem kerültek bele. (Jól rávilágít a mintavétel hibalehetőségeire az a tény, hogy az RMNy. I. 78-ból nincs ablativusi adat.) A műről MOLNÁR (1963) megállapítja: „A *-tól/-től* esetében már majdnem egyöntetű a zártabb alak használata, a *-tól* csak mellékvariánsként fordul elő” (MOLNÁR 1963: 95). Feltehetőleg tehát a *-ból/-ből, -rül/-rül, -túl/-túl* típusba tartozik.

A zárt alakváltozatot is tartalmazó nyomtatványokat összességében a következő csoportokra lehet bontani:

1. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselők (22 mű): RMNy. I. 15., 64., 74., 125., 158., 160., 162., 169., 171., 205., 222., 229., 246., 269., 303., 308b, 328., 334., 342., 348., 360., 367. Ezekben előfordulhat ugyan zárt ellenpélda, de különböző mértékben a középzárt alakok dominálnak. Vagy a csak ablativusban zárt ragsorból fejlődtek, a nyíltabb irányú analógiás kiegyenlítődések útján, vagy a tiszta középzárt típusból alakultak úgy, hogy ablativusban elkezdtek ingadozni, de a középzárt forma még domináns bennük.

2. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl* típust képviselők (7 mű): RMNy. I. 13., 192., 259. 320., 341., 345., 368. Ezekben a *-túl/-tűl* változatot tartalmazó ragsor kiegyenlítődése indult meg középzárt irányba, vagy esetleg a tiszta középzárt ragsor ablativusi ragjának a zárt alakváltozattal való váltakozása kezdődött el.

3. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tűl* típust képviselők (12 mű): RMNy. I. 8., 109., 144., 164., 194., 260., 280., 311., 322., 343., 359., 362. Ezek vagy az eredeti, csak ablativusban zárt állapotot képviselik, vagy a tiszta középzárt állapotból kibillenve, ablativusban már zártak.

4. A *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselők (3 mű): RMNy. I. 297., 344., 346. Ezek a zárt irányú kiegyenlítődések útján vannak. A delativus még egyformán előfordul bennük középzárt alakban is.

5. A *-ból/-ből, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselők (11 mű): RMNy. I. 49., 77., 78., 88a, 173., 213., 295., 296., 308a, 340., 350. Ezek már a delativusban is dominánsan zártak.

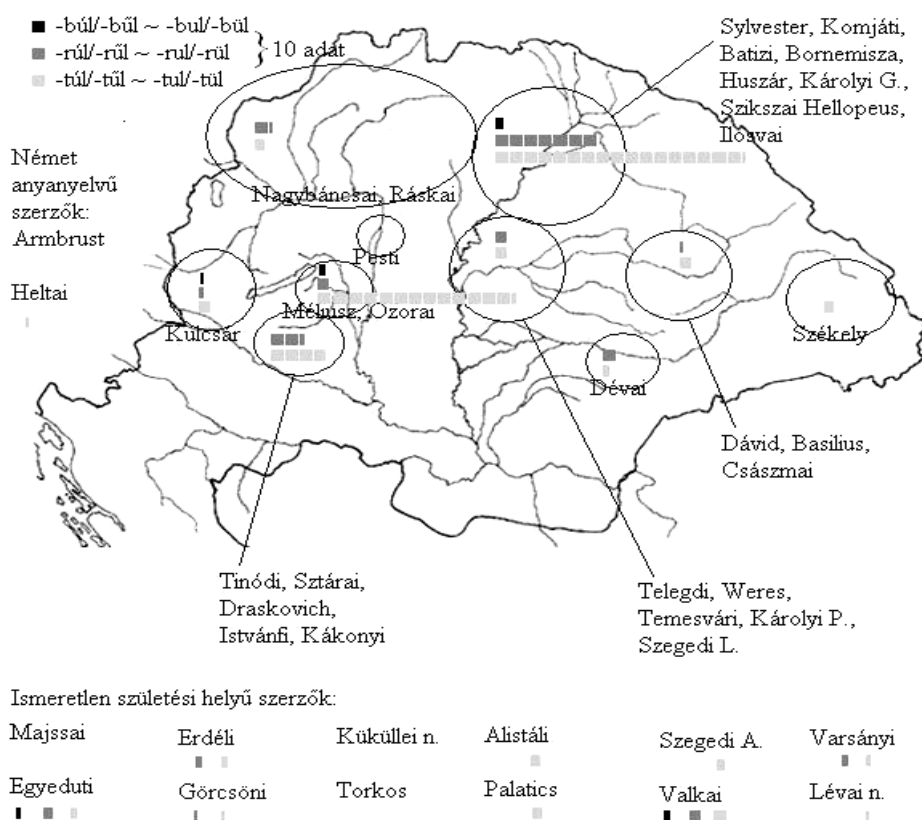
6. A *-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselő (1 mű): RMNy. I. 349. Ebben már elativusban is megindult az ingadozás, de még tartják magukat a középzárt alakok.

7. A *-búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselő (1 mű): RMNy. I. 294. A teljesen zárt változatok dominanciája a kései ómagyar korban még példátlan volt, a XVI. században azonban már nyomtatott könyvben is található rá példa: a Bécsben kiadott kalendárium bizonyos Egyeduti Gergely nevéhez köthető, akiről sajnos életrajzi adatokat nem ismerünk. MOLNÁR (1963) dunántúli származásúnak tartja, mert az *-ít* képző középzárt alakban szerepel a műben. Ez az adalék is a zárt irányú kiegyenlítődések nyugati gyökereinek a feltevését erősíti.

Az elativusi zárt alakok sohasem kivétel nélküliek, és csak néhány műre jellemzőek, ezért a továbbiakban csak a delativusi és ablativusi alakokra koncentrálnom. Bizonyos szerzőkre jellemző a zárt alakok előnyben részesítése. Nyolc műben (RMNy. I. 88a, 173., 213., 296., 308a, 340., 349., 350.) kivétel nélkül

zárt delativusi és ablativusi példák találhatók. Az RMNy. I. 49-ben egyetlen ellenpéldával ugyancsak felső nyelvállású alakok vannak, az RMNy. I. 295-ben nem szignifikáns adatmennyiségben szintén a zárt alakok dominálnak, továbbá két többkönyves szerző is van, akinek mindegyik művében a zártak vannak többségben: Dévai Bíró Mátyás és Sylvester János. A további többkönyves szerzők művei több csoportba sorolhatók, azaz még ugyanazon író sem mindig következetes a vizsgált ragcsoport használata tekintetében. Méliusz Juhász Péter adatai pl. négy csoportban szerepelnek: található az első háromba és az ötödikbe tartozók is. Mivel az ő művei több nyomdában, több nyomdász közreműködésével jelentek meg, az adatok értékelésekor óvatosnak kell lennünk. Az azonban világosan látszik, hogy korpuszbeli műveinek több mint a fele az első típusba sorolható (RMNy. I. 155., 169., 171., 181., 205., 229.), azaz a középzárt alakokat valószínűleg gyakrabban részesítette előnyben. Batizi András két műve közül az egyik (RMNy. I. 125.) Kolozsvárott, Heltainál jelent meg, ezért tartozik a másikkal ellentmondó, a középzárt alakok dominanciáját mutató típusba, a szerző sajátja azonban az RMNy. I. 88a nyelve lehet, amelyben az delativusi és ablativusi zárt alakok kivétel nélküliek.

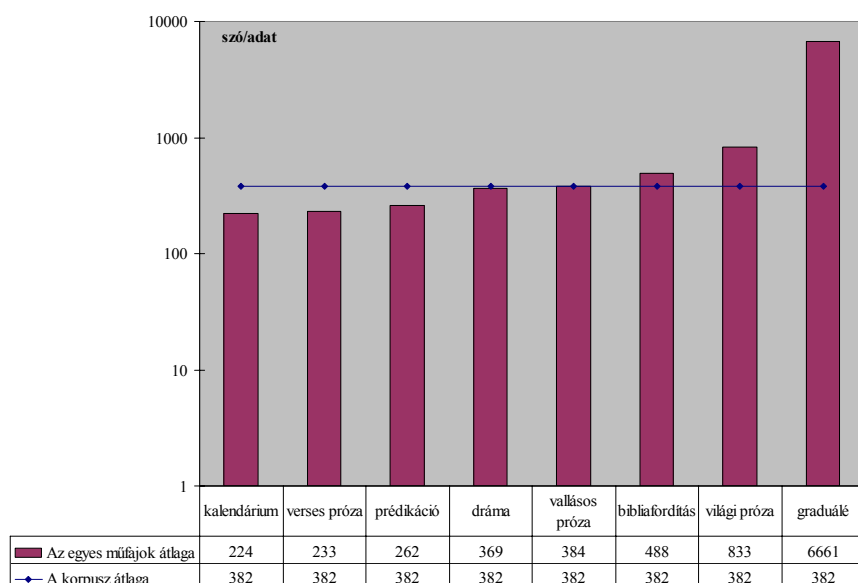
A szerzők születési helye alapján (l. 25. ábra) valószínűnek látszik, hogy nem csupán a BENKŐ (1957) által említett (l. fentebb) nyugati, hanem esetleg bizonyos északkeleti nyelvjárásokban is jellemző lehetett a felső nyelvállás irányába megindult alaki kiegyenlítődés, hiszen Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás esetében ez a vidék jön számításba az anyanyelvjárás szempontjából (Dévai korán elkerült Hunyad megyei szülőhelyéről, vö. MOLNÁR 1963: 93), és Batizi András is innen származott, sőt egész életében itt tevékenykedett. Batizi műve (az RMNy. I. 88a) az északkeleti területen is elterjedt zárt alakok valódi bizonyítéka, hisz Sylvester és Dévai műveik megjelenése előtt éveken át munkálkodtak a dunántúli Nádasdy-birtokokon, tehát esetükben talán másodlagos nyelvjárási sajátosságról is lehet beszélni.

25. ábra: A zárt elativusi, delativusi és ablativusi alakok megoszlása a szerzők születési helye szerint

A következő nyomdákban csak középzárt dominanciájú művek jelentek meg: Alsólindva, Gyulaféhevár, Komjáti, Óvár. Voltaképpen ebbe a csoportba tartozik Kolozsvár is, ahol Tinódi históriásének-gyűjteményén kívül ugyancsak nem jelent meg olyan nyomtatvány, amelyben a három közül bármelyik esetben a zárt alakok szerepelnének nagyobb számban, mivel Heltai ragaszkodott a középzárt változathoz (l. fentebb). Ez utóbbin kívül a többi nyomdában csupán néhány mű jelent meg, ezért a középső nyelvállású alakok gyakorisága azokban is egy-egy szerző vagy nyomdász nyelve miatt alakulhatott így. Vagyis a zárt alakok elterjedtsége nem a megjelenési hely függvénye, ilyeneket tartalmazó nyomtatványokat az ország egész területén nyomtatnak.

Az eredeti magyar nyelvű szövegekben valamelyest nagyobb arányban fordulnak elő a zárt alakok (52%), ám ez nem szignifikáns különbség. Határozottabban különbözik egymástól azonban a különböző műfajú szövegek raghaszná-lata (l. 26. ábra).

26. ábra: A zárt elativusi, delativusi és ablativusi alakok átlagos előfordulása a különböző műfajú szövegrészekben

A teljes korpusz átlaga 382 szavanként egy adat. Látható, hogy a kalendáriumok, a verses prózai művek és a prédikációgyűjtemények tartalmazzak az átlag feletti számban zárt alakokat. A prédikációk nyelve ekkor is és később is meglehetősen közel állt a – nem is mindig a legválasztékosabb, hanem valamelyest köznapibb, a tömegek számára is könnyebben befogadható – beszélt nyelvhez, hiszen gyakran a templomokban valóban elhangzó szövegek voltak. A zárt alakok kiugróan magas aránya talán ennek a sajátosságnak tulajdonítható. A némileg az átlag feletti értéket mutató verses próza műfajába zömében históriás énekek tartoznak, amelyek ugyancsak élőszóban elhangzott (énekelt) műfajnak számítnak.

A vizsgálat alapján világosan kirajzolódó kép azt mutatja, hogy a könyvnyomtatás nyelvében uralkodó változóérték a középzárt. A zárt alakok dominanciája (a zárt irányú kiegyenlítődés valamely fázisa) a fentebb felsorolt csoportok közül bizonyosan csak a 4–7-re jellemző, azaz összesen 16 műre. A csak ablativusban zárt típus nem számítható ide, hisz az esetleg az eredetileg is csak ablativusban zárt ragsort tartalmazó 12 művet jelenti (ezek talán a középzárt sorból ablativusban már zárttá fejlődött típust is képviselhetik, bár ez kevésbé valószínű), továbbá a csak ablativusban ingadozó kombinációt tartalmazó hét művet sem, mert azok már a középzárt irányba megindult kiegyenlítődés állapotát (esetleg a tiszta középzárt ragsorból az ablativusban már megindult zárt irányú fejlődés korai szakaszát) tükrözik.

A rendelkezésre álló adatokból csupán a ragcsoport használatával kapcsolatos néhány mozzanatot lehet kiemelni, a területi vagy egyéb megoszlásról közelebbit – az alább következő néhány mozzanatot kivéve – azonban nem lehet kimutatni. Az valószínűnek látszik, hogy a korabeli Erdélyben inkább a középzárt alakokat kedvelték, és bizonyos, a beszélt nyelvhez közelebb álló műfajokra jellemzőbb volt a zárt alakok előnyben részesítése.

5.1.1.6. Az allativusi rag alakjai

Az allativusi *-HOZ* névutói eredetű szekunder rag, amely az ómagyar korban agglutinálódott véglegesen szuffixummá. A kései ómagyarban még tart az alaki fejlődése: a palatális alakváltozatok labialitás szerinti illeszkedése már ekkor megindult, ám nem zárult le (vö. KOROMPAY 1992b: 372).

A korpusz 607 allativusi ragot tartalmazó adatából 355-ben ingadozást nem mutató veláris alakváltozat található: „a' Iefus Christus *abrazattiahhoz* hañlonloc legienec” (RMNy. I. 194. A2 v.), „Mennyetekel inkab az *arofokhoz* es vegyetec magatoknac” (RMNy. I. 91. c4 v.), „fel megjek az een *atijához*” (RMNy. I. 16. h r.), „hañlonlitom az ebes *férfiuhoz*” (RMNy. I. 186. B5 v.), „ßűuec lágolna kereßtyeni buzgofággal es ßeretettel a *templomokhoz*, predicálóßékekhöz, *plebanofsagokhoz*, *predicátorfágokhoz* es à *fcolakhoz*” (RMNy. I. 154. b2 r.) stb. Ezek 75 műben fordulnak elő.

A palatális alakváltozatok azonban jelentős ingadozással jelennek meg. A 123 labiálisból 98 esetben labialitás szempontjából nem illeszkedő alakváltozatok találhatók. Ilyenek: „az ő testőköt Keue hazara hozac temetni a' Tarnoc *völgiehöz*” (RMNy. I. 156. f3 v.), „Legy ió akarattal a te *elenfegedhöz*” (RMNy. I. 91. O5 r.), „*végéhöz* vinne a' törüenyec beßédit” (RMNy. I. 208. Yy2 r.), „iő erkölchről valo tudamanra tanit: Mineműnec kelyē lenni az embernec *Istenhöz*, Iftenec *igeiehöz*, az Egyhazi *népekhöz*, Atyahoz, Hazastárfahoz, *gyermekihöz*, az őnnē *testéhöz*, Bolgaiahoz, iößagahoz, ßomßedgyahoz, a' *iöuevényekhez*, *elenfegihöz*, *feiedelméhöz*, es minden *emberhöz*” (RMNy. I. 92. A2 r.) stb. Ezek 37 műben fordulnak elő.

A művek RMNy- száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszke- dő alakok száma
86.	1	0
90.	3	0
91.	5	0
92.	12	0
95.	3	1
96.	2	0
100.	1	0
109.	4	2

A művek RMNy- száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszke- dő alakok száma
154.	1	0
155.	1	0
156.	1	0
162.	2	1
186.	5	1
208.	3	0
218.	1	0
259.	1	4

A művek RMNy- száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszke- dő alakok száma
269.	2	0
284.	4	0
288.	3	0
289.	1	0
290.	2	0
304/1.	2	0
304/2.	1	0
307.	2	0
308b	3	0
311.	1	0
319.	1	0

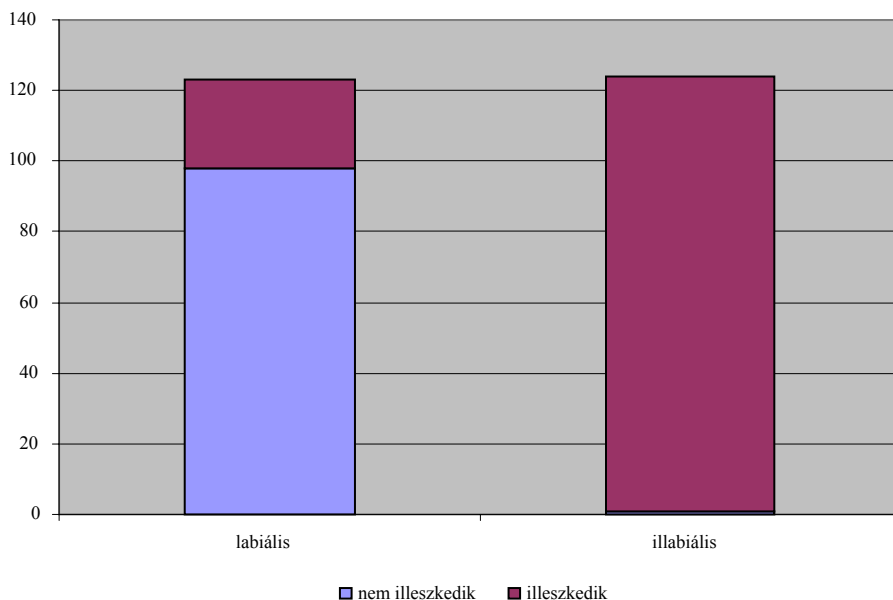
A művek RMNy- száma	A nem illeszkedő alakok száma	Az illeszke- dő alakok száma
320.	1	1
334.	2	1
337b	1	0
339.	2	0
345.	1	0
351.	3	0
359.	1	0
360.	9	2
362.	9	3
368.	1	0
Összesen	98	16

28. táblázat: Az illeszkedő és a nem illeszkedő allativusi ragok száma

A 25 illeszkedő példából: „Iay azoknac, kic házat házhoz foglalnac: es földet földhöz kaptfolnac” (RMNy. I. 95. B3 r.), „nağ giakorta őrđđgi segitfeghez, varaslokhöz, *bűuđđlđkhöz*, es egieb meg tiltot *ezkđzđkhđzis* kebek foliamni” (RMNy. I. 358. B2 r.) stb. Ezek 16 mű⁸¹ palatális labiális töveihez járulnak.

A palatális illabiálisok 54 műben előforduló 129 adatából egyetlen nem illeszkedik: „egij paražt ember mene ađ *erdewhez*” (RMNy. I. 17. 25). Az illeszkedő példákból: „almokba 3o3at lewn hozžaijok, hogij ne mennenenek *Herodeshez*” (RMNy. I. 16. B3 r.), „Hamar ađert *Iupterhez* menēnenec [!]” (RMNy. I. 367. A v.), „*Kegielmellēgedhez* 3oktam foliamni” (RMNy. I. 349. B r.) stb. Vagyis a korpusz 226 palatális illabiális tövű allativusi esetben álló adatából több mint a felén már megtörtént a labialitás szerinti illeszkedés (128 illabiális illeszkedő áll szemben 98 labiális nem illeszkedővel, vö. 27. ábra). Ez a kései ómagyar korhoz képest nem jelent lényeges változást: néhány kódexre a háromalakú illeszkedés, míg a többire vagy a labiális alakok túlsúlya, vagy a szabad (kiegyenlített) váltakozás volt jellemző (vö. KOROMPAY 1992b: 372).

⁸¹ RMNy. I. 49., 74., 95., 109., 151., 162., 186., 194., 259., 297., 303., 320., 334., 358., 360., 362.

27. ábra: A palatális allativusi ragok alakváltozatainak megoszlása a korpuszban

Érdeemes külön szólni az alakváltozatok megoszlásáról az egyes nyelvemlékekben. A korpusz 23 művében⁸² nincs palatális adat, 11-ben egyáltalán nincs allativusi adat (RMNy. I. 8., 101., 158., 164., 220., 222., 233., 243., 308a, 343., 350.). Az illeszkedő illabiális adatok a nyomtatványok több mint felében, 53 műben⁸³ jelennek meg. Ezek közül csak a csillaggal megjelölt 17-ben van mindhárom alakváltozatra adat a korpuszban. Ennek ellenére a háromalakú illeszkedés talán mind az 53-ban biztosra vehető, hisz a másodlagos illabiális alakváltozat mellett minden bizonnyal megvolt az ajakkerekítés is, ám a palatális labiális tövek kisebb gyakorisága miatt a mintába nem került példa. (A mai magyar írott nyelv reprezentatív elektronikus korpuszában, a Magyar Nemzeti Szövegtárban⁸⁴ többször megismételt keresésre százalékmű véletlen mintában minden

⁸² RMNy. I. 8., 15., 63., 98., 101., 102., 158., 164., 192., 219., 220., 222., 233., 243., 246., 264., 299., 308a, 315., 324., 343., 344., 350.

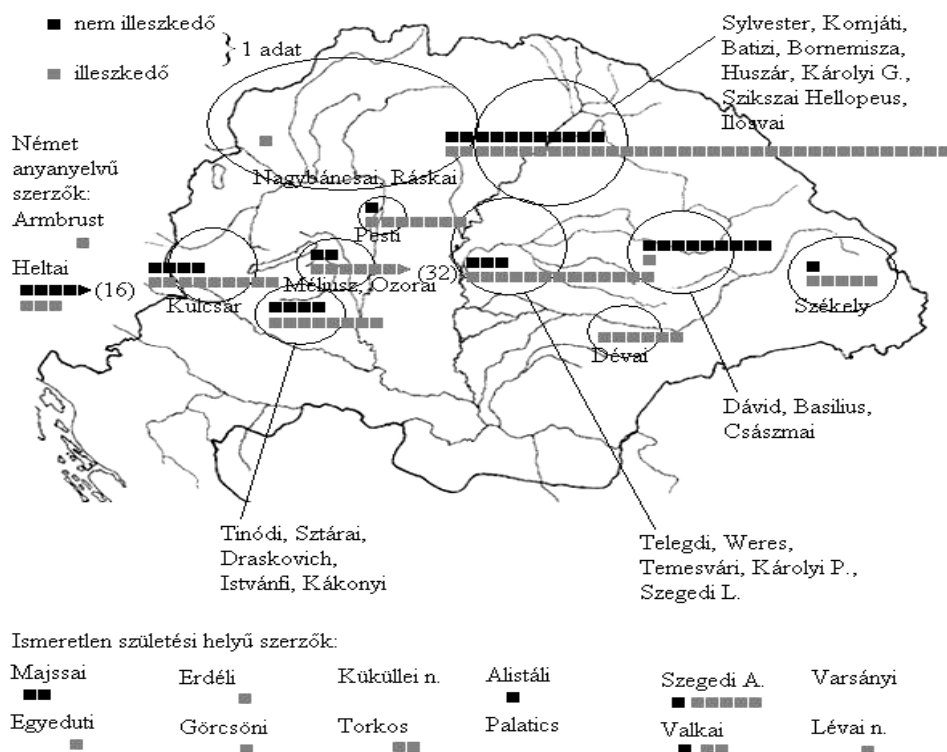
⁸³ RMNy. I. 13., 16., *49., 64., *74., 77., 78., 80., 88a, 91, 108., 125., 144., *151., *156., 160., 169., 171., 173., 181., *194., 205., 207., 213., 229., *259., 260., *269., 280., 294., 295., 296., *303., *319., *320., 322., 326., 328., *334., *339., 340., 341., 342., *345., 346., 348., 349., 353., *358., *360., *362., 367., *368.

⁸⁴ <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

esetben tíz alatt volt a palatális labiális adatok száma.) A fent említett 17-ből az adatok alapján csak hat műben található a maival megegyező teljes illeszkedés (RMNy. I. 49., 74., 151., 194., 303., 358.). A további 11-ben különböző arányban fordulnak elő az illeszkedő és a nem illeszkedő labiális palatális ragoz alakok: egy kivétellel (RMNy. I. 259., ebben csak egy nem illeszkedő adat van a három illeszkedő mellett) a nem illeszkedők túlsúlya jellemző.

A többkönyves szerzők közül Bornemisza Péter, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár határozottan a palatális labiális alakokat kedvelők közé sorolhatók, hisz műveikben szignifikáns többségben vannak az illeszkedetlen alakok. A többi szerző esetében kisebb mértékű ingadozásról vagy teljes illeszkedésről lehet beszélni. A korpuszban egy művel szereplők közül ide tartozik Tinódi, Ilosvai, továbbá két ismeretlen szerzőjű nyomtatvány (RMNy. I. 91., 308b), amelyek közül az előbbi ugyancsak Heltai névéhez köthető, az ő gondozásában jelent meg Kolozsvárott. A többi esetében – egy-egy adat alapján – nem lehet teljes bizonyossággal illeszkedetlenségről beszélni.

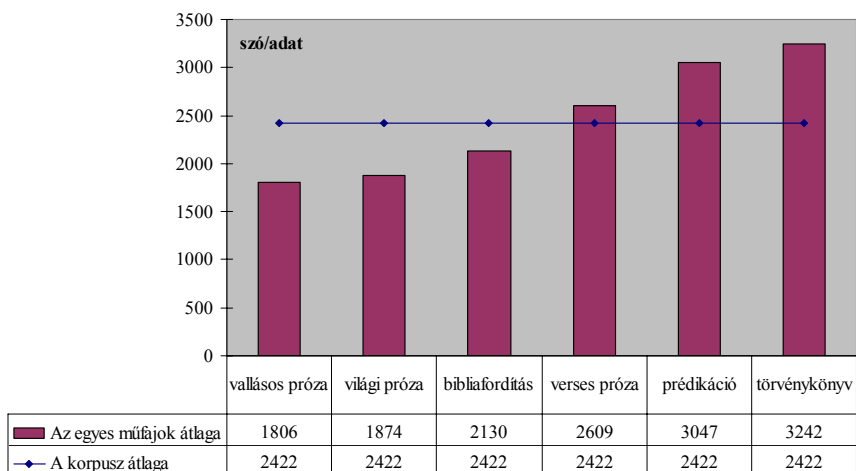
Az illeszkedetlen palatális labiális alakok szerzők születési helye szerinti megoszlását a következő térkép ábrázolja.

28. ábra: Az illeszkedő és a nem illeszkedő allatívusi ragok megoszlása a szerzők születési helye szerint

Erről leolvasható, hogy az illeszkedetlen alakok látszólag az ország egész területén elterjedtek lehettek. Azonban óvatosan kell megítélni az egyes szerzők ingadozásait. A nyugat-dunántúli Kulcsár Györgynek mindhárom korpuszbeli művében szerepel illeszkedetlen adat, a prédikációgyűjteményében még szignifikánsan nagyobb számban is, mint az illeszkedők. Ám a szöveg egy részének plágium mivolta miatt (l. 5.1.1.5.) nem tartható Kulcsár sajátosságának a jelenség. A többi dunántúli születésű szerzőnek viszont az ország keleti felében jelentek meg a művei, tehát a térkép e tekintetben is félrevezető lehet. Vagyis az egyedülként valóban dunántúli és ott is publikáló Kulcsár illeszkedetlen alakjai miatt nem kell a jelenséget nyugati sajátosságnak gondolni.

Az adatok időben egyenletes eloszlást mutatnak. A fordításokban lényegesen nagyobb (53%-os) arányban fordulnak elő az illeszkedetlen alakok, mint az eredeti magyar nyelvű művekben (31%), ez a különbség azonban abból adódik, hogy a fordított szövegek jó része (14 nyomtatvány) a kolozsvári nyomdában jelent meg, amelyre – mint fentebb láthattuk – különösen jellemző a nem illeszkedő labiális palatális alakok használata.

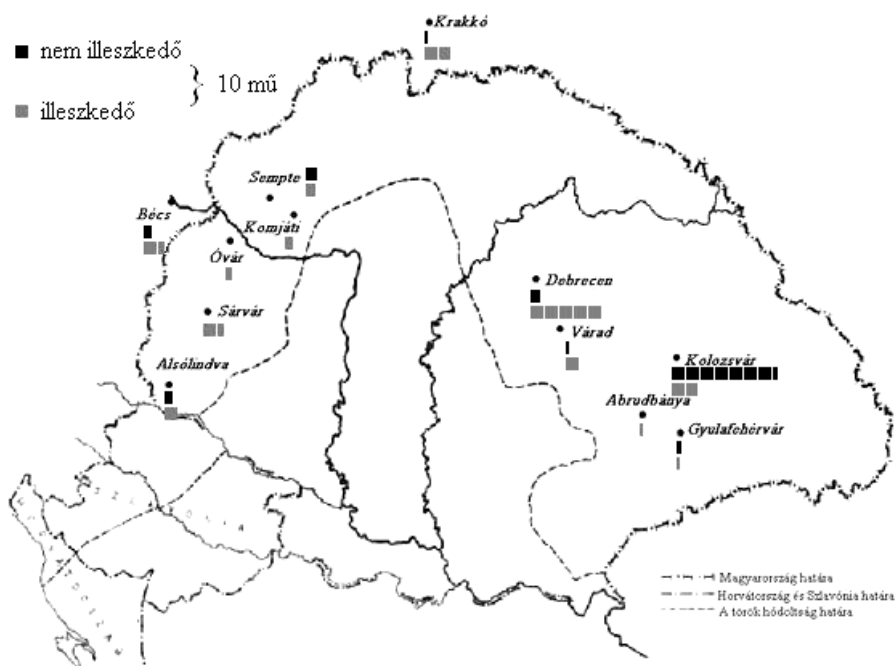

29. ábra: A nem illeszkedő allativusi ragok száma a különböző műfajú szövegekben

A műfaj szerinti megoszlás átlagértékeit áttekintve (29. ábra) az látható, hogy a kilenc műfaji csoportból (bibliafordítás, dráma, graduálé, kalendárium, prédikáció, törvénykönyv, vallásos próza, verses próza, világi próza), háromban (dráma, graduálé, kalendárium) nincsenek illeszkedetlen alakok. Az ábra vízszintes vonala a korpusz átlagát mutatja, amely átlagosan 2422 szavanként egy illeszkedetlen adat előfordulását jelenti. A vonal alatti oszlopok tehát a nagyobb gyakoriságot jelentik, hisz átlagosan kisebb mintában előforduló egy adatot jeleznek. Leolvasható, hogy a vallásos és világi prózai művek, valamint a biblia-

fordítások az átlagot meghaladó gyakoriságban tartalmaznak illeszkedetlen alakokat. A bibliafordítások esetében ez a kolozsvári nyomdának tulajdonítható: a nem illeszkedő példák kizárólag a kolozsvári bibliafordítás-sorozatban találhatók, a 27 vallásos prózai műből származó példa közül mindössze hat nem kolozsvári, a világi prózai művek 11 példájából pedig kilenc Heltai krónikájában jelent meg.

Ha a nyomdászok között keressük az illeszkedetlen alakok számát szaporító nyelvhasználókat, akkor talán közelebb lehet kerülni a változószabályok megadásához. Kolozsvárott, Gyulafehérvárott és Sempán az illabiális töveken szereplő labiálisok száma meghaladja az illeszkedőkéit. Mivel az utóbbi kettő esetében egy-egy mű adatai jelentik a változóértékek számát, ezért teljes bizonyossággal csak Heltai Gáspárról lehet kijelenteni, hogy viszonylag következetesen használja az illeszkedetlen labiálisokat. A nyomdák szerinti megoszlás a következő térképen látható.

30. ábra: Az illeszkedetlen és az illeszkedő allativusi ragok megoszlása a megjelenés helye szerint

A 98 korpuszbeli adatból 72 köthető a kolozsvári nyomdához, amelyek 24 nyomtatványban jelennek meg. Ezek közül tíz Heltai műve, a többi zöme pedig az ő gondozásában jelent meg. Úgy tűnik, hogy valójában egyetlen nyomdász tevékenysége révén kerültek nagy számban illeszkedetlen palatális labiális allativusi ragok a korai középmagyar nyomtatott könyvekbe: Heltai Gáspár

nyelvhasználati jellegzetessége torzította el ily mértékben az allativusi ragról kialakítható képet. A többi 13 nyomtatvány 26 adatáról azonban még szót kell ejtenem. Ezek kilenc ismert és két ismeretlen szerző művei. Az alsólindvai Kulcsár György esetét már tisztáztuk (l. fentebb). A többi nyomtatványból csupán négy esetben szerepel egynél több illeszkedetlen adat⁸⁵: RMNy. I. 269., 308b, 339., 362. A korpusz egészét tekintve tehát összesen öt szerzőről jelenthető ki viszonylagos bizonyossággal, hogy saját nyelvhasználati jellegzetességként él a vizsgált alakváltozattal, közülük Heltai és Bornemisza Péter (akinek prédikációgyűjteményében kilenc példa van, l. RMNy. I. 362.) egészen biztosan. Valószínűleg nyelvjárási eredetű hangtani jelenségként értékelhető a szóban forgó alakváltozat: a suffixumbeli *ő*-zés egyik megnyilvánulásaként.

A fentieket figyelembe véve megállapítható, hogy a könyvnyomtatás első fél századában a palatális töveken a háromalakú raghasználat jellemző, némileg szabályosabb formában, mint a kései ómagyarban, ám következetes illeszkedésről még ekkor sem lehet beszélni. Illusztrációként egyetlen gyakori szóalakot kiragadva: az *Isten* allativusi ragos alakjai a következő megoszlást mutatják: *Istenhez*: 21 adatban, *Istenhöz*: 15 adatban. A fő tendencia azonban mindenképpen az allativusi rag labialitásának töbelseji vokálistól való függése, és ettől a kialakulóban levő szabályszerűségtől már csak néhány szerző tér el.

5.1.1.7. A terminativusi rag változója

A terminativusi *-IG* az ősmagyarban, raghalmozással keletkezett suffixum. A primer **-i* és **-k* összekapcsolódásával létrejött elem hangalakja a kezdetektől változó lehetett: a magánhangzója a tövégi vokálissal alkotott diftongus kétirányú monoftongizációja miatt *é ~ i > é ~ i* váltakozást, mássalhangzója pedig *k ~ g* kettősséget mutathatott (vö. KOROMPAY 1991b: 293). Ezek a variációk nyelvjárási alakváltozatokként megmaradtak egészen napjainkig, azonban a középmagyar elején a könyvnyomtatás nyelvében már csak nyomokban vannak meg.

A korpuszban mindössze két *é*-ző alakváltozat található: „Mind *addeg* forgodnek” (RMNy. I. 349. A3 v.), „Bizony mondom tűnētek, *addég* be nem iáryiátoc az Izraelnec várofit, még nem eliő az embernec fia” (RMNy. I. 86. C3 r.), ami jól mutatja, hogy a korai középmagyar nyomtatott írásbeliségben már eldőlt a középső nyelvállású alakok sorsa: az új közegbe nem kerülhettek be, nem kelhettek versenyre a felső nyelvállású alakokkal.

A 362 *i*-ző alakváltozathoz 31 *k*-val: „foglallyátoc el a' réueket mīd *Bethaboraic*, és a' *Iordánic*” (RMNy. I. 208. 12 v.), „36. Vármegye, a Békéfi, melly el nyuitozic mind *Erdélyic*” (RMNy. I. 360. 4 v.), „ki megyen a' nap

⁸⁵ A csupán egy példát tartalmazókkal nem foglalkozom, mert akár nyomdahibából, akár a szedő nyelvének kivételes megnyilvánulásából is adódhat. Ha azonban egynél több adat van, az már talán utalhat a szerző nyelvhasználatának sajátosságára.

kelletről, és fénlic mind nap *nyugatic*” (RMNy. I. 218. O10 v.) stb., 330 g-vel szerepel: „Ket *ebtēdeig* vittác” (RMNy. I. 205. Rr r.), „epetheffe es eoregbetheffe az kerebtyen Anya bent eg hazat, nağ foc *ideig*, es foc *ebtendőkig*” (RMNy. I. 173. A3 r.), „*sokaijg* ő tarfa magtalanul vala” (RMNy. I. 108. V3 r.), „Ighen hozzw *ydeyg* alwttham.” (RMNy. I. 8. 12 r.), „meli hold el ueszefnek uege tart, mind [...] fz. ferencz nap utan valo *chótörőkigh*” (RMNy. I. 294. D2 v.) stb.

A *k*-t tartalmazó változatok nyolc műben fordulnak elő (RMNy. I. 162., 208., 218., 288., 304/2., 315., 351., 360.), ezek mind a kolozsvári nyomda termékei, mégpedig 1560 utáni nyomtatványok, amikor Heltai Gáspár irányításával folyt a könyvnyomtatás. Bizvást tulajdonítható tehát ez a jellegzetesség Heltainak, aki-nek a beavatkozásai más toldalékmorfémák esetében is egyértelműen kimutathatók. Ezt a feltevést erősíti az a tény is, hogy Heltai legterjedelmesebb saját művéből, a *Chronica az magyaroknac dolgairol* címűből (RMNy. I. 360.) vett mintában tizenegy *k*-s alakváltozatot használ hét *g*-ssel szemben. A nyolcból két műben látszik kivétel nélkülinek a *k*-s alak (RMNy. I. 218., 315.), de ezek kis terjedelműek, így lehet a mintavétel hibája is a *g*-s alakváltozatok hiánya. A nagyobb terjedelműek közül az RMNy. I. 208. mintájában a nyolc *k*-t tartalmazóval szemben tizennégy *g*-s alak áll, az RMNy. I. 351-ében pedig három *k*-s hat *g*-ssel szemben, azaz ezen esetekben a másik oldalra billen a mérleg (mint ahogy a kisebb művek mintáiban is – nem szignifikáns – többségben vannak a *g*-s alakok), ám figyelembe kell venni, hogy az RMNy. I. 208. nem kizárólag Heltai munkája, hanem a fordítótársaival közösen elkészített bibliafordítás-részlet egyik kötete, amelyben a többiek – esetleg Heltaitól eltérő – nyelvi megoldásai is megmutatkozhatnak, az RMNy. I. 351-ben (a Heltai által összeállított, *Cancionale* c. históriásének-gyűjteményben) található adatok pedig Tinódi műveiből származnak, és az eredeti szöveg *g*-s alakjaiból Heltai talán többet hagyott meg, mint amennyit kijavított.

A terminativusi rag fő alakváltozata tehát a középmagyar eleji nyomtatott művekben az *-ig* forma. A zöngétlen mássalhangzós alakok minden bizonnyal egyetlen nyomdász, Heltai Gáspár nyelvének jellegzetességeiként jelennek meg kis számban a korpuszban, a középzárt vokálist tartalmazók pedig egészen elenyésző adatmennyiségben, határozottan megmutatva ezzel a zártabb alak kizárólagos használata felé tartó változást.

5.1.2. A korlátozottabb használatú elemek: a visszaszorulóban levő primer lativusi, locativusi és ablativusi ragok változói

A primer helyhatározóragok rendszere a kései ómagyar korra jelentősen háttérbe szorult a szekunder ragok megerősödő új rendszertagjai mellett (vö. KOROMPAY 1992b: 355, 359, 395). A locativusi *-N* a tövéghangzók egységesülésével, a toldalékhoz vonódásával hasadással szekunder ragokat alakít ki, és eredeti funkciójához hasonlóan él tovább a superessivus ragjában (l. 5.1.1.3.).

Hasonló zajlik le az ablativusi *-L* esetében is: a módhatározó egyik ragja lesz (l. a modalis-essivusi eset változóiról szóló fejezetet), ugyanakkor tovább él helyhatározóragként is, ám ez esetben alaki hasadás nem következik be. A locativusi *-T* és a lativusi önálló ragként egyre kisebb gyakorisággal és egyre szűkebb funkcióban használatos az ómagyar korban. A primer lativusi ragból alakul ki a szekunder translativusi (l. 3.3.). Ebben a fejezetben a középmagyar kor elején még fel-felbukkanó primer lativusi ragról, a primer locativusi *-T*-ről és a primer ablativusi ragról kell említést tennem.

A primer lativusi *-Á* a korpuszban mindössze két szóalakban, öt adatban fordul elő: „Harman *Egre* menenec” (RMNy. I. 109. S3 v.), „Imre tere *Egre* femmy io hiruel” (Uo. S4 r.), „*Egre* be Balathatna” (Uo.), „Nagy Lukats ezökkal *Egre* Balada” (Uo.), „ki indulla Tólnáról a' Király, és méne *SzekBárda*” (RMNy. I. 360. 207). További példák találhatók KALCSÓ (2005)-ben Tinóditól, akinek nyelvében a helységneveken még viszonylag aktívabb rendszerelemekként szerepelnek a primer helyhatározóragok: „Aßbon Paranchola *Enijeddé* gyölnénec” (Erdély 2.), „Gyölefbe *Enyedde* az ő hijueiuel...” (Erdély 2.), „Hogy az viadalra *Begedde* el iuthatna” (Szeged), „Erre ra gondola *Vacza* el be Balla” (Ördög Mátyás), „*Varadda* indula Barat Lengyel vrakual” (Erdély 1.). Azonban az újabb változóértékek is felbukkannak: *Egőrbé* (Varkucs), *Begebbe* (Szeged), *Bihar varádba* (Erdély 2.); *Cronicájában* helyneveken 103 szekunder ragos alak áll szemben 24 primer ragossal (KALCSÓ 2005: 93).

Alakilag átmeneti típust képvisel a *semmi* névszótövön előforduló 19 adat: „az Isten előtt *femmié* leßnec” (RMNy. I. 160. P3 v.), „a' polyuát *femmié* téßi” (RMNy. I. 95. B4 r.), „*femie* kel lenniöc” (RMNy. I. 74. n r.), „*Semmié* leßnec mint az álom” (RMNy. I. 162. S7 v.) stb. Éppen ez a hiátusos helyzet a kiindulópontja a translativusi rag *-vá/-vé* formájúvá válásának, ami az adatok tanúsága szerint még nem zárult le az ómagyar korban. (A *semmi* két adatban már hiátustöltővel is előfordul.) Funkcionálisan azonban határozottan translativusi példák ezek, hiszen állapotváltozást, és nem mozgást kifejező igék vonzataként szerepelnek (*lesz, tesz*).

A primer locativusi *-T* 11 szóalakban, 22 adatban fordul elő: „Anno, 1573. *Colofuarat* adtanac három Budai pintet egy Magyar pénzen” (RMNy. I. 360. 6 v.), „*Ouarat* irta Martiufnac 1. napian” (RMNy. I. 160. A3 v.), „MEG HALA Beczbe es el temetec *feier varat*” (RMNy. I. 156. Hh3 v.), „*COLOSVAROT* Nyomtattot 1576. eßtendöben” (RMNy. I. 367. címlap) stb. A rag a korpusz adataiban a *vár* utótagot tartalmazó helyneveken szerepel, ám KALCSÓ (2005)-ben további két példa található, amelyek más felépítésűek: „*Constantinapolt* meg lata lako hazát” (Szulimán), „*Kőles éró*t azföld nepe rá talala” (Erdély 2). Megvannak azonban a szekunder ragok is locativusi funkcióban: „*Colofuarba* nyomtatot.” (RMNy. I. 91. címlap), „*Szekes Feyer varban* lön eltemetésben” (RMNy. I. 109. A v.), „*ÓVARBA* NYOMTATOT” (RMNy. I. 151. címlap) stb. A kor-

puszban a *Kolozsvár* helynév esetében 17 szekunder ragos alak áll szemben 14 primer ragossal.

A primer ablativusi *-L* a véghangzók toldalékhoz vonódásával az ómagyarban *-ul/-ül ~ -ol/-öl* formájúvá vált. A korpuszban két szóalakban, három adatban fordul elő: „*Egről* egy gyalog tizedős kij mene” (RMNy. I. 109. S4 r.), „Szabo Imre *Egről* Szaruas kőbe iuta” (Uo.), „*Váradól* wy czereſnęket be hozatá” (RMNy. I. 351. D r.). KALCSÓ (2005)-ben Tinóditól további két példa szerepel az *Eger* helynévvel: „Io Meczkei Iftuant *Egről* bochatac” (Eger 1.), „Szolgaijkbán *Egről* ki bochatanac” (Eger 2.). KOROMPAY (1992b) a kései ómagyar egyetlen adatát említi a Margit-legendából, egy további pedig a következő korszak első feléből, épp Tinóditól. A korpusz szerzői közül tehát csak Tinódi műveiben fordul elő ez a primer rag, ám nála is egy kivétellel az *Eger* helynévvel. Ez esetben a név hagyományos ragozása még életben tartja ezt az egyébként kihalófélben lévő ősi ragot, azonban ugyanott már az újabb változóértékek is fölbukkannak: *Egərből* (Summa), *Egerből* (Varkucs).

A középmagyar kor kezdetén a primer helyhatározóragok tehát a nyomtatványokban kizárólag a helységneveken használt ragokként jelennek meg, és változót alkotnak az újabb szekunder ragokkal. Ez utóbbiak azonban már ebben a funkcióban is dominánssá váltak. A lassan kiszoruló ősi elemeket szinte kizárólag egy-egy hagyományos toldalékolású helynév tartja életben, amelyek ragozása ugyanazon szerző nyelvében is ingadozást mutat. Ez arra utal, hogy akár archaizmusként, akár nyelvjárási jelenséggént stiláris eszköz gyanánt is felhasználhatták őket.

5.1.3. A korlátozottabb használatú elemek: a keletkezőben levő ragok

5.1.3.1. A temporalisi rag és előzményei változói

A temporalisi *-KOR* a kései ómagyarban már agglutinálódó szuffixum (vö. KOROMPAY 1992b: 365–6), amely még a középmagyar elején is átmeneti fázisban van: ötös változó egyik értékeként szerepel, a további négy változóérték nem tekinthető toldalékmorfémának. A még inkább névutói *koron*, *kort* alakváltozatok primer ragos névszóból keletkeztek, és az ómagyarban posztinominális pozíciójukban egyre inkább elvesztették önállóságukat. A szekunder ragos *korban* ugyancsak névutószerű elem, a *korán* pedig még birtokos személyjelet is tartalmaz, birtokos szerkezetek részeként névutóelőzményre emlékeztető funkcióban használatos. Ezen szóalakok akár névutós szerkezetként, akár névutós összetételként gyakran egybeírva szerepelnek (már a kései ómagyarban is, vö. KOROMPAY 1992b: 365–6., ill. ZSILINSZKY 1991: 455), és bár az egybeírás nem perdöntő a raggá válás megítélésében, mindenképp jelezheti a folyamat megindulását. Az agglutináció utolsó fázisa az alaki redukálódás, az egy szótagúvá válás és illeszkedés (ez utóbbi azonban a tárgyalt rag esetében elmaradt), majd a végső állomás a már minden tekintetben ragként viselkedő *-KOR* szuffixum

kialakulása (az agglutináció folyamatára nézve vö. KOROMPAY 1991b: 289–93., ill. SÁROSI 2003: 170–1).

A korpusz adatai a következő változóértékeket mutatják. A *koron* névutó vagy névutós összetételi utótag 70 mű⁸⁶ 423 adatában fordul elő, négy esetben tartalmaz (autoszemantikus) jelentésű szavakkal: „az igaz még *halálakor*on bizic” (RMNy. I. 96. D6 v.), „A ki az WRat féli, vígaftaláfnac miatta fel emeltetic az ő nagy *büklőge koron*” (RMNy. I. 92. A5 r.), „Irgalmaffagot találhas, Az Vdöre, Michor tenekőd leg nagyob búkfogód leßön. Az *ittelet koron*...” (RMNy. I. 337b A3 v.), „*eféli koron* eße [...] meg iöue [...] az Czaßarnak” (RMNy. I. 342. C3 r.), a többi esetben névmástöveken: „Mert mi, kic élünc, *mindenkorō* halálra adatattunc” (RMNy. I. 102. F3 r.), „AD Diác ige, Confiteri, *némicoron* anáat teßen, mint ditírní, *némicoron* hálát adni, *némicoron* vallani, gōnni” (RMNy. I. 78. O2 v.), „A3 eb *mijkoron* az wijzen altal w3na, a zaijaba wala egij darab hws” (RMNy. I. 17. 11 r.), „Iften nem hadia *akoron* is az őueit” (RMNy. I. 288. O2 v.), „kezekbe víßnek tighedet hog' *valamikorōñ* meg ne űffed az kűbe az te labaidat” (RMNy. I. 49. B2 r.) stb. A névmástöveken kivétel nélkül egybeírva (gyakran összetételi utótagként) szerepel a névutó, míg az autoszemantikus töveken csak egy esetben. Az átmeneti jelleg mutatkozik meg ezekben a példákban: az autoszemantikus szavakon való lassú terjedés már megindult, ám az alaki redukálódás és a tőhöz tapadás még nem következett be.

A *kort* alakváltozat 11 műben (RMNy. I. 63., 74., 80., 88a, 108., 125., 156., 288., 297., 304/1., 315.) előforduló 32 adata némileg más megoszlást mutat: hat esetben autoszemantikus szavakkal fordul elő: „éyel kilentz auagy tiz *orakort* mindenikhöz papot küldnec” (RMNy. I. 288. O2 r.) stb. (még két példában), „Cziendefsegben *haynalkort* indulanak” (RMNy. I. 297. A3 r.), „meg büntetōtnec [...] a' ßegény foglyoc az előbeli marhác vtán, mellyket a' *meg fogaskort* eluettéc tōlec” (RMNy. I. 288. O r.), „bizon *ijteletkort* egij azzonijember fem lezzen” (RMNy. I. 80. A4 r.), míg 26 esetben névmástöveken: „nemelliec azt mongiac hog' it *akort* Longobardofoc lako3tak volna” (RMNy. I. 156. f4 r.), „halgas meg engem *mikort* te hoz3ad kiáltoc” (RMNy. I. 74. A3 r.), „A3 hu3 hagíjat *mindenkort* karacson vtan valo vofarnapon kezdetik el” (RMNy. I. 63. B5 v.) stb. Ez az alakváltozat tehát lényegesen ragszerűbben viselkedik: kivétel nélkül egybeírva szerepel, és az autoszemantikus szavakon nagyobb arányban fordul elő. Minden bizonnyal nagy szerepet játszott ebben a fonotaktikai felépítés: a likvidát tartalmazó tőhöz a kései ómagyarban már köz-

⁸⁶ RMNy. I. 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 78., 80., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 101., 102., 108., 109., 151., 156., 160., 162., 164., 169., 173., 186., 192., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 220., 284., 288., 289., 294., 296., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 315., 320., 322., 324., 326., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 344., 348., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362.

vetlenül is kapcsolódó primer rag egy szótagos névutót alkotott, így jelentősebb alakú redukálódáson (szótagszám-vesztésen) nem kellett átesnie.

A szekunder inessivusi raggal ellátott változat, a *korban* a korpuszban két műben, mindössze négy adatban fordul elő: „Piros *haynalkorban* ottan minden nepet az ofstromhoz indita” (RMNy. I. 342. C2 v.), „Itt vetekődnec az Doctoroc az űdőről, Hogy tudnya illic, *mikorban* iőttene [..] az Bőltsec Sido orbágba” (RMNy. I. 334. Q3 v., ebben a műben még két, *-ba* formájú ragot tartalmazó adat ugyanezen névmástövön). Az egybeírás a grammatikalizáció előrehaladotabb állapotát jelezheti.

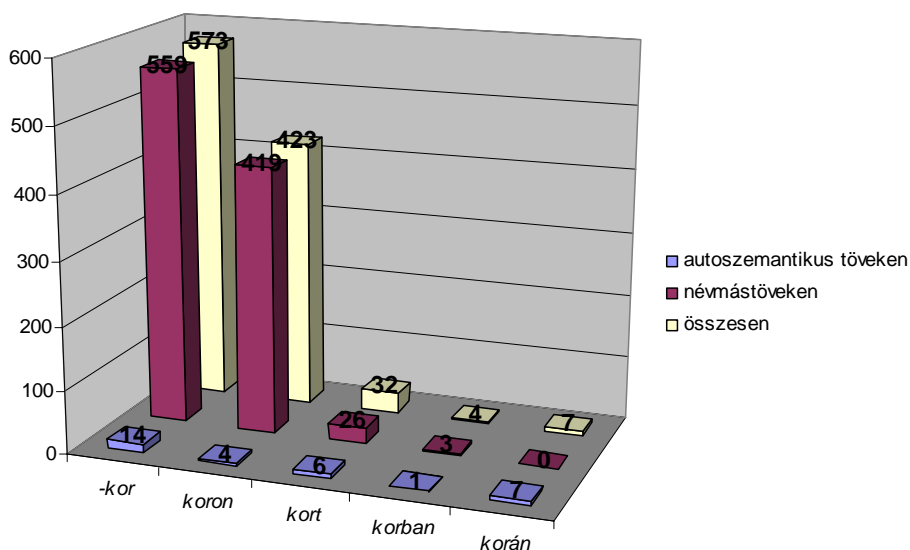
A birtokos személyjellel bővült változat, a *korán* alak négy műben (RMNy. I. 74., 156., 294., 334.), hét adatban fordul elő: „EZ eřztendőben az holdnak fogiathokozafa lefzen. Sz. Iacab hauanak *holdtóltekoran*” (RMNy. I. 294. D2 v.), „az řetet telne *ideie koran* tőllőc minden ehliget el tauoztařlanac” (RMNy. I. 74. +2 r.), „a' varofnac *řalafa koran* meg őlec a' tizen eg' ezer řűzet” (RMNy. I. 156. f4 v., ugyanebben a műben még két példa), „ez világnac *keřdeti koránnis*, es az vtán minden űdőben vartác őtet” (RMNy. I. 334. A3 r.), „az ő nag' betegřige *korā*, eg' hegies tőrt toltac volna fel benne” (RMNy. I. 156. li4 v.). Ez a szerkezet nem minősíthető névutósna, hisz a birtokos személyjel miatt a szóalak önállóbb, a konstruktum transzparensabb (talán ezt jelzi az is, hogy csak egyszer szerepel egybeírva). Ez az alak nem szerepel névmástövekkel.

Az egy szótagos, ragtalan *-kor* változat 81 műben⁸⁷, 573 adattal szerepel a korpuszban. Ebből mindössze 14 esetben fordul elő autoszemantikus névszótövön: „Az *itelet cor* mindennec teřte egğeřűl lelkéuel” (RMNy. I. 78. I2 v.), „kit řőřnyű halállal řften *halála kor* el veřte es el rontá” (RMNy. I. 353. h4 v.), „Egről egy gyalog tizedős kij mene Szolnoc *řallafakor* el ky chellege” (RMNy. I. 109. S4 r.), „egyęb ingo marháknac *ořlálakor*, e' řele vele adot marhác ořlásban nem menne” (RMNy. I. 307. h7 v.), „Meg řegyőnőlnec az řften řiánac el *iořuetelėkor*” (RMNy. I. 319. I2 v.), „*Eyřelikor* kedig kialtas lőn” (RMNy. I. 91. c4 r.), „*Szűkfegemkor* feienkint tamagyatok” (RMNy. I. 297. G3 v.), „Veled őřře *řűleskor* holtam volna, Hogy nem il řegenyřegre iuttal volna” (RMNy. I. 297. A3 v.), „az řriftus az *iteletkor* biro tiztit viřeli” (RMNy. I. 328. X2 v.) stb. A többi példában (559 esetben) névmástövön látható: „De erről *eğębcor* tőbbet řoll'onc” (RMNy. I. 78. O3 v.), „řoly ezekről *mikor* a te házadba vagy, *mikor* vton iarř, *mikor* leřexel [!] es *mikor* felkelř” (RMNy. I. 86. A v.), „vallyon hallyoké *valamikor* meg iobbulářunkra?” (RMNy. I. 334. Zzz6 r.), „az eřettől fogua *mīdenkor* hailādo volt az alnokřagra” (RMNy. I. 160. A3 v.), „Nagy lőn

⁸⁷ RMNy. I. 8., 13., 15., 17., 49., 64., 77., 78., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 160., 162., 164., 171., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 222., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308b, 311., 319., 320., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 344., 345., 346., 349., 350., 351., 353., 359., 362., 367., 368.

hire neue *akkor* Sandornak” (RMNy. I. 339. D4 r.), „mert *olykor* kezdõm raita veztenõm *a' mikor* ingien fem gondolnãm” (RMNy. I. 319. D4 v.) stb. A *-kor* esetében már a különírás a kivételes megoldás – mindössze öt példa van rá.

Amint az alábbi diagramon is látszik, a fő változóértékek a *-kor* és a *koron* alakok.

31. ábra: A temporalisi elemek megoszlása a korpuszban

A változók területi megoszlására csak korlátozottan lehet következtetni. Egyedül a *kort* esetében látszik, hogy Erdélyben gyakoribb alakváltozatnak számíthatott, a tizenegy műből, amelyben felbukkan (RMNy. I. 63., 74., 80., 88a, 108., 125., 156., 288., 297., 304/1., 315.), nyolc erdélyi kötődésű: Székely István három műve (I. Függelék), továbbá a kolozsvári nyomdában megjelent öt nyomtatvány (RMNy. I. 108., 125., 288., 304/1., 315). A kolozsvári nyomdáról több esetben bebizonyosodott, hogy Heltai működése idején nagymértékben beavatkozott a szerzők nyelvhasználatába. KALCSÓ (2005)-ben két példa található arra, hogy Heltai a Hoffgreff-féle Tinódi-énekgyűjtemény *-kor* ragját kijavította *kort* alakra: *Ballalá kor* > *Bállalá kort* (Eger 4.), *Vecsernyekor* > *Vecsernekort* (Eger 2.). Az északkeleti vidéken született és tevékenykedő Batizi András mindkét korpuszbeli művében (RMNy. I. 88a, 125.) ugyancsak megtalálható ez a változóérték, ám ezek közül csak az egyik (RMNy. I. 125.) jelent meg Kolozsvárott, tehát a szerző maga is használhatta ezt az alakot.

A megjelenés idejének függvényében vizsgálva a műveket ismét csak a *kort* változatot tartalmazók esetében látható, hogy közülük időrendben az első hét a magyar nyelvű könyvnyomtatás kezdeti szakaszában, zömében külföldön megjelent nyomtatvány. A többi változat viszonylag egyenletesen oszlik el az 1527–1576 között megjelentekben. A *kort* 1560 előtti nagyobb gyakorisága valószínűleg annak tudható be, hogy a század utolsó harmadában egyre inkább kiszorítja az újabb alakváltozat, a *-kor*. Különösen jellemző lehetett ez úgy, ha a *kort* forma használatának valóban volt területi kötöttsége, hisz – mint azt más rag esetében is tapasztalhattuk – a század vége felé a nyelvjárási megoldások egyre kevésbé jellemzőek a hazai könyvnyomtatásra.

Tanulságos megvizsgálni azt a 22 művet is, amelynek mintájában nem szerepel a *-kor* alak⁸⁸. Ezek közül ötben a névutói alakokra sincs példa (RMNy. I. 158., 229., 280., 290., 343.), valószínűleg azért, mert kicsiny részlet szerepel belőlük a korpuszban, azaz a mintavétel hibájából adódhat az adathiány. Néhány, a korpuszban több művel szereplő szerzőre a *-kor* alak csaknem teljes kerülése jellemző a névutós alakok használata mellett: Székely István (három mű, nincs adat), Sztárai Mihály (két mű, nincs adat – ám az egyik műben ellenpélda sincs, l. fentebb), Batizi András (két mű, egy adat: „őnmaga az Attya meg kialta az egből, *mikor* a' Iordan viziben kereftelkedic vala bent Ianoftol a' Chriftus” RMNy. I. 125. L4 v.), Pesti Gábor (két mű, egy adat: „Farkafoknak ees a baranijoknak természet zerint walo egijenetlenfegek wagijon *mijdenkor*” RMNy. I. 17. 24 v.). Ezek a szerzők 1560 előtt, a vizsgált időszak első felében jelentették meg műveiket (Sztárai 1574-es debreceni kötete az 1555-ös, Hoffgreff-énekeskönyvbeli eredeti másodkiadása). Ismét az feltételezhető, hogy a könyvnyomtatás korai szakaszában a hagyományosabb formák még uralkodók lehettek, míg a későbbi nyomtatványokban már megjelennek a neológ megoldások is. A korpuszban csak egy művel szereplő szerzők közül a következők könyvében nincs *-kor* változat a névutós alakok mellett: Telegdi Miklós (RMNy. I. 173.), Károlyi Péter (RMNy. I. 358). Telegdi esetében is óvatosabban kell megítélni a *-kor* alak hiányát, mert ugyancsak számolni kell a mintavétel hibájával, míg Károlyi Péter majd kétezer szavas mintájában már nagyobb valószínűséggel kellene megjelennie az alakváltozatnak (egyenletes eloszlás esetén $238\,877/573 = 417$ szavanként lenne egy adat). Anélkül, hogy mindenáron megakarnám magyarázni ezt a kivételt, megemlítem: akár stilisztikai célzattal is előfordulhat, hogy egy-egy szerző archaikusabb megoldásokat választ (l. alább). A további kilenc műből négynek ismeretlen a szerzője, három Heltai Gáspártól (RMNy. I. 288., 289., 360., ez utóbbi a legnagyobbak közül való, 8414 szavas, így igen valószínű, hogy a *-kor* forma nem véletlenül maradt ki a bekerült részletekből), egy Méliusz Juhász Pétertől (RMNy. I. 169.), egy Dávid Ferencről

⁸⁸ RMNy. I. 16., 63., 74., 88a., 156., 158., 169., 173., 220., 229., 280., 284., 288., 289., 290., 308a., 315., 322., 343., 348., 358., 360.

(RMNy. I. 284.) származik. Heltainak a korpuszban szereplő tíz művéből 93 adat áll rendelkezésünkre. Ebből 24 a *-kor* alakváltozat, kizárólag a következő névmási alakokban: *mikor* (18 adat: „Mellyet *mikor* Iefus látot vólna, meg haraguéc” RMNy. I. 154. A r., „Ki bocháttya meg bűneinket, *mikor* kegyelmet találunc?” RMNy. I. 101. C4 r. stb.), *akkor* (5 adat: „kőuetkezic az őrdégnecc nagy innepe [...] *Ackor* ifnac az emberec” RMNy. I. 98. A3 r., „*ackor* bép Bined vala, io ruhaid valanac” RMNy. I. 98. A5 r. stb.), *mindenkor* (1 adat: „az én atyámnac Bínét nézic *mindēkor* mennyekben” RMNy. I. 154. A v.–A2 r.). Ezekkel szemben minden esetben találhatók ellenpéldák: *mikoron* (42 adat: „nem vala tellyeféggel két eßtendős, *mikoron* a' Magyaroc őtet meg coronázác” RMNy. I. 360. 205. v., „rút dolog és nagy vétec [...] a' tetteffégg és kép vtálás, *Mikoron* az ember máft ből nyeluéuel, és más vagyon Bűuében” RMNy. I. 219. M5 r. stb.), *akkoron* (19 adat: „Iften nem tagadia tőle *ackoron* is az ő kegyelmeféggét” RMNy. I. 288. O2 r., „*Ackoron* kedig gyűléfec vala a' maymoknac” RMNy. I. 219. M7 v. stb.), *mindenkoron* (6 adat: „Adion Bent Lelket neki, [...] Hogy az Iftennecc vtaiban *mindenkoron* iáron” RMNy. I. 288. Z7 r., „Mert mi, kic élűnc, *mindenkorō* halálra adatattunc” RMNy. I. 102. F3 r. stb.). Vagyis csak az adatok mintegy negyedében él a szuffixumszerű megoldással (24 példa 67 ellenében). Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy az öt *akkor* alakváltozat mindegyike a *Dialogus*ban (RMNy. I. 98.) jelenik meg, amely végig fiktív beszélgetést tartalmaz. A *mindenkor* alak is függő idézésben jelenik meg az RMNy. I. 154-ben. Felmerül annak a lehetősége, hogy a beszélt nyelvre, illetőleg az azt idéző, stilizáló szövegekre nagyobb mértékben volt jellemző a már rövidebb alakváltozatok használata, míg a veretesebb, a beszélt nyelvitől önmagát megkülönböztetni szándékozó prózában (mint Heltai *Chronicája*) az archaikusabb hosszabb alakok kedveltebbek lehettek. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a hitvitázó prózai műveknek és a fordításoknak egyaránt mintegy harmada szerepel az említett 22 mű között: mindkét esetben feltételezhetők az archaizáló vagy választékosságra törekvő stilisztikai megoldások. Méliusz és Dávid fenti művei is ebbe a csoportba sorolhatók – ám nekik megjelentek a *-kor* alakot tartalmazó hitvitázó írásaik is. Korpuszbeli műveik vizsgálatából kiderül, hogy mindkettejükénél a szuffixumos a fő változat: Méliusz művében – kizárólag névmástöveken – 54 példa van rá („Houá f-*mikor* ment el az IEHOVA lelke en tūlem” RMNy. I. 205. Gg6 v., „meg ielenic a' Chriftus es iō az iteletre *ackor* lattiuc Bínról Bínre” RMNy. I. 194. Pp2 v. stb.), négy ellenpéldával szemben („*mindenkorō* tellies ű elete' napiaiban a' Kiraly előtt eßic vala kenieret” RMNy. I. 205. Rr3 r., „*mikoron* a' földön lakō nép en ellenem vetend, f-en eséget, dōg halált, feğuert boczábandok reiaiók...” RMNy. I. 213. A r. stb.), Dávid esetében pedig – ugyancsak kizárólag névmási alakokban – 28 szuffixumos („mert *mindenkor* czac ez vagyon Beműnc előt hogy az iraft yo igyekezetből es Bandedkbol magyarazzuc” RMNy. I. 269. A2 r., „Mit én *ackor* feleltem, ígéről ígére elő Bamlálom” RMNy. I. 304/2. Aaa4 v. stb.) 18 ellenpéldával („Es *ackoron* meg

igére az Isten, hogy Prophetat tamaßt nekic” RMNy. I. 304/1. N2 v., „*Mindenkoron* kerefnece valami rongyokat, mellyeckel befedezéc az ő gonof vgyeket” RMNy. I. 284. B v.–B2 r. stb.). Tehát Méliusztól inkább a pusztaság véletlen miatt maradhatott ki a *-kor* alak, ellenben prédikátortársa fordításkiadása esetében valószínűbb a tudatos stilisztikai törekvés: az RMNy. I. 284. majd kétezer szavas mintájában hét *koron* formát tartalmazó adat mellett nincs szuffixumos megoldás.

A rag előzményeinek tekinthető négy változóérték a névutók keletkezésének két fő típusát képviseli. Egyes névutóink birtokos szerkezetből váltak ki, míg mások határozószókból alakultak, akár úgy, hogy eleve kettős szófajúak voltak, akár a határozószói etimon szófajváltásával (vö. ZSILINSZKY 1991: 443). A *korán* esetében az előbbi, míg a *koron*, *kort* és *korban* alakok esetében az utóbbi keletkezésmód tartható valószínűnek. Így voltaképpen a temporális három fő kifejezésmódja különíthető el, amelyek a grammatikalizálódás különböző fokozatait jelentik: elsőként a birtokos szerkezetet, másodikként az adverbialis-névutói szerkezetet, illetőleg az ezekkel alkotott összetételt és végül a szuffixumos megoldást. A *korban* alakváltozat esetében lehetséges az is, hogy a kétnyíltzótagos tendencia érvényesülésének következtében kiesett a birtokos személyjel (vö. a mai *akkoriban* ~ *akkorában*, *mikoriban* ~ *mikorában*, *akkorára*, *mikorára* stb. szekunder ragokat tartalmazó névmási adverbiumokat, amelyekben még ma is megvan) – ha így történt, akkor ez az alak átmenetet képez a birtokos szerkezetből és a megmerevedett ragos alakulatokból (adverbialis-névutói szerkezetekből, illetőleg az ezekkel alkotott összetételekből) kialakuló névutók között. A korai középmagyar eleji kép még mindig köztes állapotot tár elénk: az agglutináció korábbi fázisait jelentő több szótagos alakok, amelyek birtokos vagy névutói szerkezetet vagy összetételt alkottak, háttérbe szorulnak az újabb, megrövidült alakváltozat mellett, amely a tőhöz tapadva az autoszemantikus tövek egyre szélesebb köréhez járul, és ezáltal egyre ragszerűbben viselkedik. BERRÁR (1957) a tartalmas (autoszemantikus) szavakon való használatot tartja a raggá válás egyik fő kritériumának (vö. BERRÁR 1957: 34), ám a korpuszban mindkét nagy adatszámú jellemezhető alakváltozat esetében túlsúlyban vannak a névmási adverbialis alakok (összetételek), emiatt még nem lehet beszélni megszilárdult ragról, legfeljebb agglutinálódóban lévő ragszerű elemről. A *koron* névutó, illetőleg elsősorban a vele alkotott névmási adverbialis szerkezetek és összetételek még elég szilárdan tartják magukat, a rag előzményeinek tekinthető alakváltozatok közül minden bizonnyal ez volt az általánosan elterjedt, míg a többi területileg (esetleg más szempontból) kötöttebb használatú lehetett (l. fentebb), ezért a XVI. század második felére – legalábbis a nyomtatott szövegekben – háttérbe szorult.

5.1.3.2. Az essivus-formalisi *KÉPPEN* (> *-KÉPPEN*) alakjai

A 'minta, forma, képmás' jelentésű, ótörök eredetű etimon primer ragos alakjából alakult *KÉPPEN* a TNyt. szerint a kései ómagyarban még névutó, bár a raggá válás útján levők között szerepel (vö. ZSILINSZKY 1991: 457., KOROMPAY 1992b: 364., ZSILINSZKY 1992: 702–3). A névutókról szóló fejezet hangsúlyozza a grammatikalizálódó elem átmeneti jellegét: „...rövidülése [...] igen későn, csak az újmagyar korban következett be, s akkor sem kizárólagosan. – Valójában a *-képpen* ma sem tartozik a »tipikus« határozóragok közé, sokkal inkább tekinthető összetett határozószók utótagjának vagy határozószó-képzőnek” (ZSILINSZKY 1992: 702). Keletkezése körülményeiből fontos kiemelni azt a mozzanatot, hogy – a *-KOR* raghoz hasonlóan – összetételi utótagként agglutinálódott. A korai középmagyarban azonban már határozottan a megszilárdulóban levő ragok között van a helye, annál is inkább, mert az agglutinációban utóléri a *koron*, *kort* stb. (> *-kor*) alakokat, azokkal a raggá válás szempontjából a legtöbb tulajdonságában megegyező képet mutat.

BERRÁR JOLÁN a *KÉPPEN* raggá válását a következő szavakon való fokoza-
tos terjedésként mutatja be: 1. névmások (külön csoportosítva a kérdő, mutató és határozatlan–tagadó–általános névmásokat, mert szerinte ebben a sorrendben járul hozzájuk a morféma, ám itt némileg egyszerűsítve ezeket egybevettem), 2. számnevek, 3. „tartalmatlanabb, a névmásokéhoz közeledő” jelentésű melléknevek – *felül* (*megmondott*, *kivált*, *jeles*, *fő*, *külön(b)*–*külön(b)*, *tulajdon*, *egyenlő* stb.), 4. a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*nel gyakran előforduló névszók, amelyek egymással semmilyen jelentéstani kapcsolatban nem állnak, csak a gyakoriság köti össze őket (*csoda* ~ *csuda*, *csodálatos*, *halálos* stb.), 5. egyéb tartalmas főnevek, melléknevek stb., ez utóbbiak a valódi raggá válás fő mércéinek számítanak (vö. BERRÁR 1957: 22–3). Az adatok vizsgálatakor szem előtt fogom tartani, hogy mely töveken milyen arányban fordulnak elő (a fenti öt csoportra mint a BERRÁR-féle csoportokra fogok hivatkozni), mert csak így lehet megítélni, hogy a morféma korszakunkban hogyan haladt előre az agglutináció lépcsőfokain.

A korpuszban a három ponton is váltakozó hangalakból következő nyolc potencióális változóérték közül bizonyos kombinációkra nincs példa. A hosszú palatális illabiálist tartalmazó többi szuffixumhoz hasonlóan ez esetben is megjelennek az *i*-ző alakváltozatok, az etimon rövid *p*-je váltakozik az intervokális geminációval létrejött hosszú *p*-vel és a morféma végi *n* is megjelenik rövid és hosszú alakváltozatban egyaránt, ám a rövid *p*-s alakokban nem fordul elő hosszú *n* (azaz nincs *képenn*, *képenn* alak). Tíz műben (RMNy. I. 63., 144., 181., 280., 297., 308a, 322., 339., 341., 342.) nincs adat a vizsgált morfémára.

A legtöbbször előforduló változóérték a *képpen* > *-képpen*. 79 műben⁸⁹ előforduló 557 adatából 105 különírva szerepel. A BERRÁR-féle csoportokból

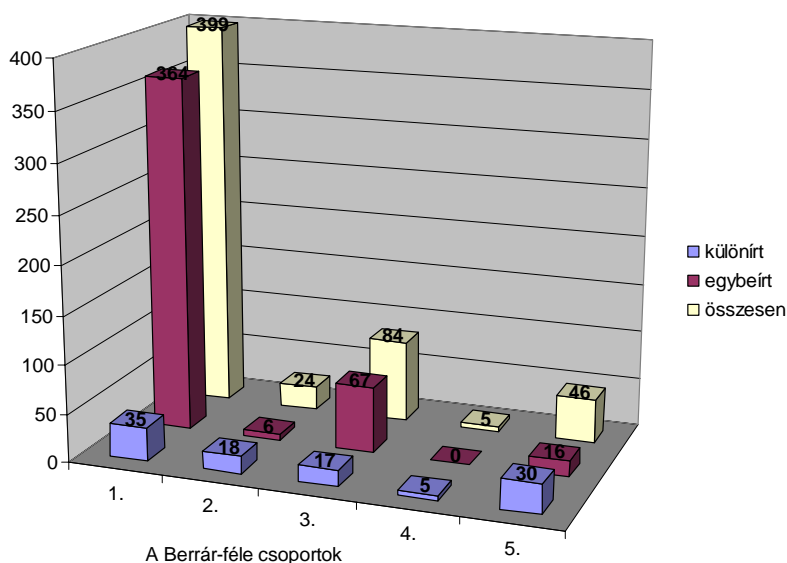
⁸⁹ RMNy. I. 13., 15., 16., 64., 74., 77., 78., 80., 86., 88a, 92., 95., 96., 100., 108., 109., 125., 151., 154., 155., 158., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218.,

mindre van példa ezek között: 1. „*Ez keppen* keel az ferfiaknak zerethnyek az ű tulajdon feleségeket” (RMNy. I. 13. X5 v.), „*femmi keppen* eotet nem keijnierilwen, bozzufaghbol aijandekert elenfeghnek ada” (RMNy. I. 80. A5 r.), „Mikeppen [!] az attya halottakat tamaft fel es meg eleuenit, *azon keppen* a fiuis a kiket akar meg eleuenit.” (RMNy. I. 243. O2 v.), „vilagófta meg elménket és búuúnket, Hogy *minden képpen* meg elhesfűc a' te bent akaratodat” (RMNy. I. 289. E r.), „*Illyen képpen* bola ő róla az egbdől” (RMNy. I. 290. A2 v.), „*egyeb képpen* is loc ieles dolgokat czelekedet” (RMNy. I. 360. A2 r.) stb. (35 adat); 2. „Az Isten *négy keppen* vagyon ielen?” (RMNy. I. 171. L r.), „Ennek bodogfagarol az iras *sok keppen* ízol” (RMNy. I. 328. X3 r.–v.), „Int kedig erre' *harom képpen*” (RMNy. I. 362. 276 v.) stb. (18 adat); 3. „Azok alhatnak meg az kefertetben, *Kiualt keppen* az kikhez lat az Isten” (RMNy. I. 303. B v.), „a' mi Vrunkat Istenünket a' regi bent embereckel mijs *egyenlő keppen* diczerhetnénc” (RMNy. I. 353. A4 v.), „A fele pőrec kedig, [...] (A *fellyűl meg mondot képpen*) tamadandnac” (RMNy. I. 307. x5 r.), „*fő képpen* ackor kezd az embőrőkön hatalmat venni az ellenfég” (RMNy. I. 319. D5 v.), „az pokolbeli őrdög, meg nem búnt, még sem búnic, [...] tanyitokat tamasztani, kickel *kűlomb kűlomb képpen* ofstromlattattya az Istenec orbatat” (RMNy. I. 362. 278 v.) stb. (17 adat); 4. „tengerennis nagy *czuda képpen* által hoz” (RMNy. I. 362. bbb r.), „Czoda képpen forgattya ő haióiat” (RMNy. I. 351. A2 r.) stb. (5 adat); 5. „*alazatos keppen* keröm te felfegődet, [...] hogy ezen kis kőnuetskemet ayandekőat, kegyelmelőn vegye” (RMNy. I. 109. aa3 v.), „AZ KERESZTYENSEGNEC FONDAMENTOMIROL valo rőuid keonywechke. Ki az Szent irafnac kűlomb kűlomb heleiből, *kerdes es feleles keppen* irattatot” (RMNy. I. 173. címlap), „a' bolond mindent *vakmerő képpen* chelekedic” (RMNy. I. 96. D5 v.), „Christufnac Isteni Bemélye' fel vőtte az testet es egy Bemellye lett véle, *el válhatatlan képpen*” (RMNy. I. 171. L2 r.), „az, a' kire a' meg hólt nemes emberbec iobága tőruény Berént valo *őrdöckes képpen*, és *kőuetkőzendő képpen* állot, aft az aßbonyiallatot, [...] azokbol az iobágokbol Babadon ki vetheti” (RMNy. I. 307. h6 r.) stb. (30 adat).

Az egybeírt 453 adat BERRÁR-féle megoszlása: 1. „nem kel eßt e' tudományt *femmiképpen* el Benuedni” (RMNy. I. 284. B v.), „*Acképpen* lében dolgot mind azoknac valakic a' Christuft az ő Euangeliomiáual egetembe meg meuetic” (RMNy. I. 334. Zzz7 r.), „az te fegytfegedbűl mint testőnk eghefsegben *azőkeppen* Lőlki efmeretőnkis nughafsek czendefsegben” (RMNy. I. 346. M3 r.), „mert az zēt yraft *malkeppē* magyarazza” (RMNy. I. 164. B v.), „ees tewn wgij, *mijkeppen* nekij wrnak Angijala hattawala” (RMNy. I. 16. B2 r.–v.), „őtet tißtellyűc *mindenképpen*” (RMNy. I. 162. A2 v.), „az Darius Czáár az leányát

219., 220., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 284., 288., 289., 290., 294., 296., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308b, 311., 315., 319., 320., 324., 326., 328., 334., 337b, 343., 346., 348., 349., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

nekie ígérte felefélegül, és orbágánac felét, ha *valamiképpē* tégedet meg ölhetne” (RMNy. I. 324. 16 r.) stb. (364 adat); 2. „orankent valo dolgainkat a Christus berent rendellyűc: Kit az iras minekűnc *ketkeppen* ad előnkbe” (RMNy. I. 151. e v.), „Az Isten fokbor es *lockeppen* bolt regenten” (RMNy. I. 233. E4 v.) stb. (6 adat); 3. „erre *főkeppen* vagon minden gondgya” (RMNy. I. 264. A r.), „az őrdög az ő álnoc kifsértetiuel *külőmb külőmbképpen* vstromluán, kétségbe akar vala eyteni” (RMNy. I. 320. A3 r.–v.), „zent Paal apoftolrol *kiualkeppen* [!] ualo bizonságot tőn urunk” (RMNy. I. 15. B3 v.), „ezzec e' betegfőgec *kiuáltképpen* támadnac ebből” (RMNy. I. 315. A4 r.) stb. (67 adat); 4. nincs adat; 5. „az Atia Isten *hatalmaskeppen* czelekedic” (RMNy. I. 233. E4 v.), „fokan boldnac erről *karomlaskeppen*” (RMNy. I. 151. a r.), „láthatatlanképpen mindőnőt ielen vagon” (RMNy. I. 334. A5 r.), „Mert *menthetetlenkeppen* minden emberre Isten haragbñc” (RMNy. I. 194. B r.), „fenki meg nem bégyenűl acki az Christusban hißen: Ehez el *välazthatatlánképpen* ragazkodom” (RMNy. I. 320. F7 v.) stb. (16 adat).

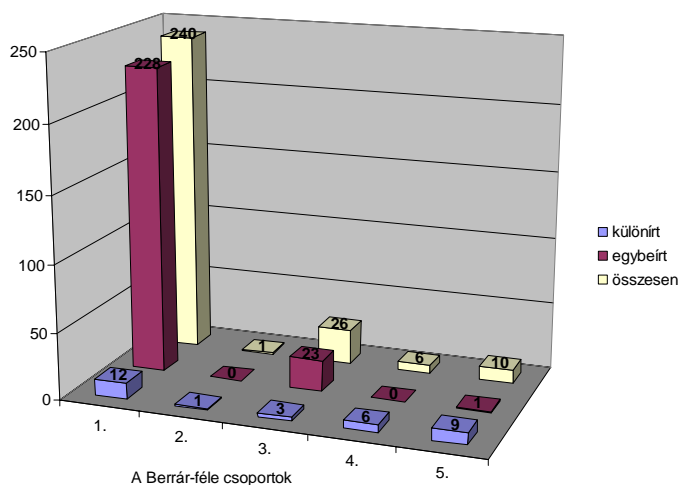
32. ábra: A képpen > -képpen alakváltozat adatainak megoszlása a korpuszban

A rövid *p-s képen* > *-képen* alakváltozatra 283 adat van a korpuszban, amelyek harminc műben⁹⁰ szerepelnek. Ebből 31 különirt, a BERRÁR-féle csoportok szerint: 1. „en keez vagijok *minden kepen* az ti kereftekre” RMNy. I. 80. A6 v.),

⁹⁰ RMNy. I. 13., 16., 17., 80., 86., 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 155., 186., 207., 208., 243., 269., 289., 295., 296., 340., 344., 345., 349., 350., 362.

„*mikepen* Christus Vrunknac eliőuetele előt helye volt az Isten népe kőzet, *azon kepen* moftanis helye vagyon” (RMNy. I. 90. e r.), „Bent Ianos *ez kepen* iria az eggik kőnieuben” (RMNy. I. 295. A r.), „főlem hallottara *il kepen* bebellik” (RMNy. I. 340. B3 r.), „*Miképen* kel imátkozni? *A képen*, a mint Christus Wrunc tanitot Bent Mathénál” (RMNy. I. 101. C3 r.) stb. (12 adat); 2. „...kiket az wr Isten fokbor *ezer képen* meg bizonyitot” (RMNy. I. 362. 289 v., 1 adat); 3. „lataam the nagyfa: en hozzam valo io akaratyath, es *kyualth kepen* valo kedueeth” (RMNy. I. 13. A3 v.) stb. (3 adat); 4. „*Chuda kepen* ez ebaghneo ferieuel banik vala” (RMNy. I. 80. A2 r.), „*Cziuda kepen* fordattia ű haioiat” (RMNy. I. 349. A2 v.) stb. (6 adat); 5. „nag *vidā kepen* giermeket fel veue” (RMNy. I. 340. B2 v.), „az erős kőueket *vijaz képen* oluaftod” (RMNy. I. 108. q3 r.), „Salamon tanittya abba a' kőnybe az iffiakat, es *attya képen* ghigyőgeti az Isteni parancholatokra” (RMNy. I. 96. A2 r.) stb. (9 adat).

A 252 egybeírt alak adatai: 1. „Mert *lemmiképen* nem hazudnac a' Bent prophetác” (RMNy. I. 95. A4 r.), „*Azōkepē* ember, baratij nekijl keufet tehet” (RMNy. I. 17. 25 v.), „Dauid Kiralyis *eckepen* bol” (RMNy. I. 243. O3 r.), „Le-gyen Te Akaratod, *miképen* Mennybe, *azonképen* Főlden is” (RMNy. I. 101. C3 v.), „czelekődgyel *mindenképen* a' tőruény berént” (RMNy. I. 208. A v.) stb. (228 adat); 2. nincs adat; 3. „a' tőruénbegőc es a' bűnefec *egyelőképē* meg teretefsenec” (RMNy. I. 95. A3 r.), „*főkepen* a' Sido Bibliat kőuettűc” (RMNy. I. 90. c3 r.), „ezzeokről Bent Mathé *kéualtképen* teßen emlekőzetet” (RMNy. I. 186. A r.), „Zewkfegh volna ferfiakat hogij eok tiztelnek *kiualkepen* attiai tiztefeget” (RMNy. I. 80. A4 r.) stb. (23 adat); 4. nincs adat; 5. „a' hamis *vakmerőképen* hazud” (RMNy. I. 96. D5 r., 1 adat).

33. ábra: A képen > -képen alakváltozat adatainak megoszlása a korpuszban

A rövid *p*-s alak 11 mintában kizárólagos, ezek közül ötben jelentősebb adatmennyiséggel (RMNy. I. 90., 91., 101., 102., 350.). Nem kizárólagos, de szignifikánsan nagyobb számú adatban fordul elő az RMNy. I. 80., 86., 92., 95., 96., 349. számú művekben. A rövid *p*-s alakot nagyobb számban tartalmazók közül az RMNy. I. 90., 92., 95., 96. a Heltai nevével fémjelzett kolozsvári bibliafordítás-sorozat négy kötete. A későbbi kötetekben (RMNy. I. 162., 186., 208.) azonban megváltozik a használat: az utolsó háromban a hosszú *p*-s formák gyakoribbak. A 86., 91., 101., 102. ugyancsak kolozsvári kiadvány, vagyis a korai kolozsvári nyomtatványokban következetesen rövid *p*-vel szedték a vizsgált morfot. Valószínű, hogy a későbbiekben a kikristályosodó Heltai-féle helyesírás megnyilvánulásaként jelennek meg a hosszú *p*-s alakok.

A *képpenn* > *-képpenn* alakváltozat egyetlen példája: „*Harmad képpennis* boctuc mondani” (RMNy. I. 77. B v.) a partikula előtt intervokális helyzetbe kerülő, ezért geminálódó szóvégi *n*-jével voltaképpen nem a nazálisnyúlásos példák közé sorolandó. Dévai *Orthographiájának* második – és egyetlen fennmaradt – kiadásában más morfémaik közül az *IS* partikula előtt a superessivusi *-N* egyetlen adata geminálnak jelölve szerepel – „láfd az *c hel'énnis*” (B v.) –, továbbbi, abszolút szóvégi példái is: „Mag'ar *n'eluenn* irattatott” (címlap), „az *û hel'én* vesse czac egg'iket az kettőnec” (B2 r.), míg a *-BAN* több adata közül egyik sem: „ezenképpen at *tőbbibenis* vocalis vag'on” (A3 r.), „euuel ad Deác *n'elwbenis* két modra élne” (A3 v.) stb., abszolút szóvégen sem: „mind az *háromban* benne vag'on az e” (A3 r.), „iol fel tátott báual kell ki mondani, mint ez *igheben*, Bárán” (A3 r.) stb. Ebből arra következtettem, hogy a kettőzött betűk nem helyesírási következetlenségből, hanem valóban hosszú ejtést jelölve kerültek a műbe. Ha e sajátosság forrását keressük, nem kerülheti el figyelmünket, hogy az *i*-ző alakváltozatok adatai között is szerepelnek hosszú *n*-esek (l. alább), melyek Sylvester János Újtestamentum-fordításában jelennek meg. A két szerzőről tudjuk, hogy több éven át szoros kapcsolatban voltak, és Sylvester ismerte Dévai helyesírási rendszerét (vö. MOLNÁR 1963: 94). A – valószínűleg megválaszolatlanul maradó – kérdés az, hogy a hosszú mássalhangzós alak melyikük nyelvéből származhat.

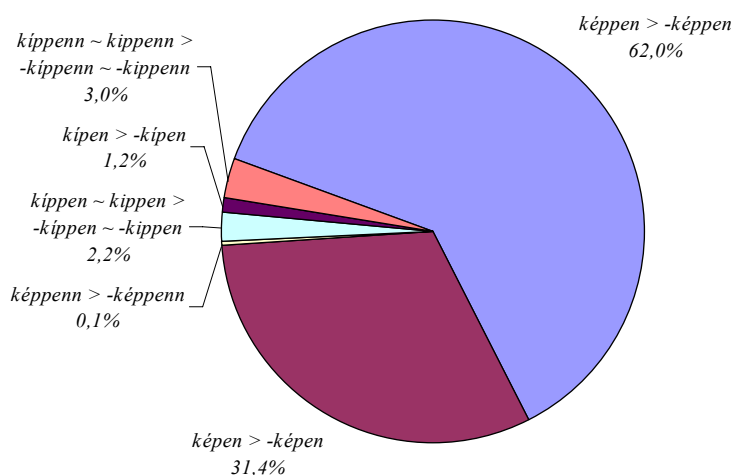
Az *i*-ző *kíppen* ~ *kippen* > *-kíppen* ~ *-kippen* alakváltozat 20 példája három műben jelenik meg (RMNy. I. 8., 74., 207). Ebből kilenc különírva szerepel, két műben: „ez *kýppen* mongÿa, EN SYDO *kÿ* wagÿok, (az ew magya newet meg newezwen) eskefzem az ilew Iftenre...” (RMNy. I. 207. Dd6 v.), „vg'an azon *kippen* az magarazatba kerefd meg az elfő Pfálmof” (RMNy. I. 74. +3 v.) stb., ezek közül kettő nem névmástővel: „hog' here *kippen* az aniaßenteg'hazbol ki ne vonatassam, az mit iftennec altalla mielhetec őrmőft kiß vag'oc hozzaia” (RMNy. I. 74. +2 v., 5. csoport), „(az *fellÿewl* meg *mondot kýppen*) tamadandnak” (RMNy. I. 207. Dd6 r., 3. csoport). A 11 egybeírt alak közül tíz névmástővön szerepel: „Mint Ierusalemnec kőrule heg'ec vadnac, *akkíppen* az vr az *û* nepe kőrul vag'on” (RMNy. I. 74. R7 r.), „*Ekkyppen* thanwl3 hamarabban”

(RMNy. I. 8. 24.), „*Mikippen* az erőfnece kezebe az nilac: akkeppen [!] vadnac az iffiufagnac fiai” (RMNy. I. 74. S v.) stb., egyetlen kivétel mellett: „...elminnec nag' faradczagauual magáruul forditam. Kibe *kiualkippen*, es mindennec fölötté kőuettem az Sido Daidtol meg iratatot [= *megíratottat*]” (RMNy. I. 74. +2 v.).

Az RMNy. I. 13., 74. és 156. szövegrészleteiben szereplő 11 rövid *p*-s *i*-ző *kípen* > *-kípen* alak közül kettő különírva: „Eiel agiaba veer indula az orrabol, [...] es *e' kípen* ebebe nem veuen a' lean', ki mulec e' vilagbol” (RMNy. I. 156. g v.), „a' yeles feiedelmec mind *rettenetes kipē* mulnac ki ez vilagbol” (RMNy. I. 156. Ii4 v.), kilenc egybeírva szerepel: „el temetēc a' Magiaroc a' nag' iart vt mellet, mell' heliet mind e' napiglan hiuunc KEVE hazanac, *maskípen* pedig KEAZONAC” (RMNy. I. 156. f3 v.), „megh nem latogatta volna wketh, *mykypen* az elfew leuelebe fogadta uala” (RMNy. I. 13. P r.), „Ime *mikípen* az ßolgaknac az ű bemec az ű vroknac kezere neznec” (RMNy. I. 74. R7 r.) stb. Ezek – egyetlen kivétellel (*rettenetes kipē*) – mind névmási alakok. Komjáti (RMNy. I. 13.) szórványos, nem következetes *i*-zéséről már volt szó (l. 5.1.1.4.), a másik két mű Székely Istváné, aki bizonyos morfémák esetében ugyancsak használ *i*-ző alakokat. Mindkét esetben nyelvjárási eredetű jelenséggként értékelhetők az zártabb formák.

A hosszú *n*-t tartalmazó *kíppenn* ~ *kippenn* > *-kíppenn* ~ *-kippenn* alakváltozat egy mű sajátja: az RMNy. I. 49., azaz Sylvester Újtestamentum-fordításának adatai között kizárólag az *ñ* betűjelet alkalmazó 28 alak van. Ebből öt különírt: „*diczekedis kippenn* ne akariatok ezt mondani tũ magatokban” (B r., 5. csoport), „mindenũtt *egenlõ kippenn* diczirũnk” (dd3 r., 3. csoport), „Tulaydon ieğzißben vitetik az ighe mikoroñ el nem tãuozik attul, az mit *kiuãlt kippenn* kell iegezni” (3z2 v., 3. csoport), „Sok ez fẽle beßidnek nemiucl *egğ kippenn* ilũnk az Sido ñelwel, ẽs Gõrõgucl, fokual nem ilũnk, az melluel velecl *egğ kippenn* ilũnk annak kedue vağon mũ nãlunk” (3z4 v., 1. csoport.); a 23 egybeírt közül 19 névmási: „*akkippenn* kell ßolni mint minden ñelwnecl folãfa vağon” (3z4 v.), „Az Iefus Chriftuclnak ßũletife kedigleñ *ekippenn* lũn” (A3 r.) stb., két adatban a 3. csoportba tartozó *kivãltkíppenn* található: „Nem tulaydon ieğzißben vitetik mikoroñ el tãuozik attul, az mit *kiuãltkippenn* kell vala iegezni” (3z2 v.) stb., két adatban pedig autoszemantikus tövel: „Miheleñ kedigleñ meg talallatok, *kõuetßigkippen* hozzatok meg ennekem” (A4 r.) stb. Az *ñ* betű az alábbiak miatt kétségkívül hosszú nazálist jelöl. MOLNÁR (1963) szerint a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* esetében az 1541-es kiadásban ez a megoldás kivétel nélküli, ám más műveiben szerepel minden bizonnyal rövid *n*-t jelölő, mellékjel nélküli alak is (vö. MOLNÁR 1963: 40–1). A korpuszbeli részletekben még 349 példában található a nazálisjeles betűjel szóvégen: „*Mikoroñ kedigleñ* ű kõzõttõk tiz napnãl *tõbbõñ* ott volt volna, Cefareaba le mine, ẽs mãfod *napoñ* itilõ ßekibe űle” (Dd4 v.), „ott lũn mind az Herodefnecl *halalaiglañ*” (A4 v.), „*Imarañ kedigleñ* az fiße ẽs az fãnak g'ũkerire titetett” (B r.), „mell dolgokban meg *tißtuluãñ* talãlanac enghemet az templumban” (Dd3 v.), „Az *tizeñ* kêt *kapuñ*, tizenkêt [!] drãga kũuecl vadnac”

(Yy r.) stb. Ugyanakkor szóvégen 479 esetben megtalálható az *n* betűjel is: „ű
 ęs rōuid ūdōben oda menendō volna” (Dd4 r.–v.), „ęs mikoroñ [!] *immāran* űk
 meg akarnāk ōlni, [...] meg ąabadijtām” (Dd2 v.), „Ęs azok *legottan* el haguañ
 [!] az ű haloiokat ű vtanna meninek” (B2 v.) stb. A különbségtétel tehát követ-
 kezetesnek látszik. A hosszú *n*-t tartalmazó alak az *é*-ző változatok között is
 fölbukkant, az RMNy. I. 77-ben. Ezen műveket Sylvester János neve kapcsolja
 össze, aki Dévai Bíró Mátyással éveken át szoros kapcsolatban volt (l. fentebb).

34. ábra: A KÉPPEN > -KÉPPEN elem alakjainak megoszlása a korpuszban

Az uralkodó alakváltozatok tehát a *képpen > -képpen*, valamint a *képen > -képen* formák. Ez utóbbiak a korai kolozsvári nyomtatványok sajátosságaként jelennek meg. A megnyúlt nazálist tartalmazók Sylvester és Dévai nevéhez köthetők, az *i*-ző formák pedig más toldalékok esetében is több-kevesebb következetességgel *i*-ző szerzők (Sylvester, Komjáti, Székely) műveiben fordulnak elő, azaz nyelvjárási eredetű jelenségként tarthatók számon. Vagyis a korszak könyvnyomtatásában már egyértelműen gyakoribb a nyomtatott írásbeliségben később ebben a formában állandósuló *képpen > -képpen*.

5.1.3.3. A distributívusi rag változatai

A magyar ditributívusi rag eredetét és kialakulását BERRÁR JOLÁN nagy alaposággal tárgyalta (BERRÁR 1957: 36–66). Szerinte a *naponkéd* szóalak volt a raggá válás kiindulópontja, amelyről a következőt írja: „A *naponkéd* alakulatban egy *-n* ragos főnévhez értelmezőszerűen egy ’mind’ jelentésű – talán névmási eredetű – önálló szó járult, amely esetleg összevethető a *kedig* kötőszó és az *ekkedig* határozószó *ked* elemével. Egy ’idő’ jelentésű *kéd* szó megléte nem

bizonyítható” (BERRÁR 1957: 66). KOROMPAY 1992b megkérdőjelezi az értelmezős szerkezetből való származtatást, és megengedi a ’kör, pálya, út, távolság, idő’ jelentésű *kéd ~ kégy* előzmény létét (vö. KOROMPAY 1992b: 363). A rag pontos eredete tehát nem tisztázott kérdés, annyi bizonyosnak látszik, hogy ez esetben is önálló szó grammatikalizálódott.

A korpusz 95 adata két váltakozó hangelem által alkotott négyes változóhalmazba rendeződik (*-nkéd, -nkid, -nként, -nkint*). A kódexek korának egyéb szórványos alakváltozatai (vö. BERRÁR 1957: 55) a korpuszban nem jelentkeznek. Az eredetibb *d*-re végződő alakváltozatra csak két példa van. Az egyik *é-ző*, a másik *í-ző*: „az pogan törökők *naponkéd* raytunk vadnak” (RMNy. I. 88a A3 r.), „Il illen beíduel *naponkid* valo boláfában” (RMNy. I. 49. 3z4 r.).

39 mű⁹¹ 85 adatában a *-nként* alakváltozat jelenik meg: „*napőkét* uetkezõnk az iftennek parancolatyanak ellene” (RMNy. I. 64. C5 r.), „*Feiëkent* ûneki fogadaft teunenek” (RMNy. I. 341. B r.), „Es minden *eftendõnként* ig czelekeziec vala” (RMNy. I. 205. A v.), „*hazanként* gyûltec õbuè, vgy tanitottac, predikáltac” (RMNy. I. 229. E2 v.), „Gienge teftet ne had *foltonkent* bagatni” (RMNy. I. 340. B4 r.), „*falunként* es *varofonként* oztotta az õ predikatorit” (RMNy. I. 362. aaa4 v.) stb.

Az *í-ző -nkint ~ -nkint* alakra 8 példa van: „myndenwnknek *feienkynth* adattatoth az malaftth az Chriftus Iefus aiandekozafának merteke zereneth” (RMNy. I. 13. X2 r.), „EZ Soltarnac vtana nehez helléket rõuid bebeddel meg magáraztam, kire tigated *Pfalmonõnkint* rea vißen, es igazgat, az margon kiuül ki iegéztetõt hasonlatos kota” (RMNy. I. 74. +3 v.), „az bep varosban nag vrasagra mind *feienkint* menniük” (RMNy. I. 295. A2 v.), „Rendel io keduel *feienkint* fogagyuk, Minden kaput negy negy forintra roiuk” (RMNy. I. 297. G3 v.) stb. Ezek egy kivétellel a *fejenként* szóalak előfordulásai. A nyolc adaton az idézett négy mű osztozik, ezekből Komjáti művében négy, Székely István zsoltárfordításában egy, végül 1571-ben, Debrecenben megjelent elbeszélő költeményekben három adat jelenik meg. Komjáti *í-zéséről* már volt szó a causalis-finalisi ragról szóló fejezetben (l. 5.1.1.4.). Székely Istvánra is jellemző a szórványos *í-zés*, különösen a szuffixumokban (vö. MOLNÁR 1963: 90). Az ő esetében is lehet másodlagos nyelvjárási hatásról beszélni, hiszen – bár udvarhelyszéki születésű – életének java részét a Felvidék keleti felén és az ország északkeleti részein töltötte (vö. uo.). Komjáti és Székely a század első felében még viszonylag szabadon él ezekkel a nyelvjárási megoldásokkal, bár a szórványosság, és főleg a Komjáti esetében tapasztalt kódváltásszerű használat (l. 5.1.1.4.) már valamiféle normakövetés jeleit mutathatja. Az 1571-es debreceni elbeszélő költemények *í-ző* adatai azonban szokatlanak mondhatók (az említett három adaton kívül csak

⁹¹ RMNy. I. 15., 17., 64., 80., 90., 95., 108., 125., 144., 151., 160., 162., 173., 205., 208., 222., 229., 233., 246., 264., 284., 288., 289., 295., 303., 311., 340., 341., 342., 344., 345., 346., 349., 351., 353., 359., 360., 362., 368.

42 *-nként* alak található 1570 utáni debreceni művek korpuszában). A debreceni nyomdát 1570-től Komlós András irányította, az általa nyomtatott művek zöme (a korpuszba arányosan válogatott 22-ből 18) elbeszélő költemény jellegű nyomtatvány. Ezek a rövid, sokszor néhány oldalas verses szövegek kéziratos formában is terjedtek, és kiadási évüknél gyakran jóval korábban keletkeztek, nem ritka, hogy a különböző nyomdák különböző kézirat alapján adták ki ugyanazt a költeményt (vö. MOLNÁR 332–3). Ezen tényezők miatt nyelvük meglehetősen heterogén (erre nézve: az RMNy. I. 295-ben a *fèienkint* alak mellett, ugyanazon az oldalon van *fèienkent* is), minden bizonnyal ezen okok miatt szerepelnek bennük a kivételes *í-ző* alakok.

A distributívusi *-NKÉNT* és a *-KÉNT* (l. 2.3.2.3.) analógiás egymásra hatása valószínűleg igen korán, szuffixumszerű használatuk kezdeteitől megindulhatott. Többen azonos eredetűnek is feltételezték a két ragot, de BERRÁR JOLÁN meggyőzően bizonyította az ellenkezőjét (vö. BERRÁR 1957: 53–5., 66). A korpusz adatai közül a *korosként* szóalak is ezt a kölcsönös hatást bizonyítja: „gongya vala *koroskent* reya” (RMNy. I. 108. g r.), „az fzezeni Ecclesia *koroskent* haborgattatik” (RMNy. I. 328. A3 r.), „Bizzek csak *kõrõskent* [!] Iften kegielmeben” (RMNy. I. 344. címlap v.) stb. (8 adat). Korabeli jelentése: ’mindenkor, mindig’ (vö. SZARVAS–SIMONYI-féle NySz.), és minden bizonnyal az azonos jelentésű *koronként* szóalakkal áll szoros kapcsolatban. Mivel az $n > (...)$ $> s$ hangváltozás szokatlan, és a ragok korát figyelembe véve szinte teljesen kizárható, ezért más magyarázatot kell keresnem a szóalak eredetére. Míg a (*koronkéd* $>$) *koronként* esetében a *kéd* *-N* ragos szóhoz járulva grammatikalizálódott, addig az előbbi példában talán egy másik lehetőség őrződött meg: a *koros* képzett alak lehetett a kiindulópont. A *koros kéd* $>$ *koroskéd* szerkezetből ezután a *koronkéd*hez hasonlóan a *-ként* analógiás hatására alakulhatott ki a *korosként* (a részleteket l. BERRÁR 1957: 51–5). A fentiek miatt ez a hat szóalak is a distributívusi *-NKÉNT é-ző* alakjai közé számítható.

A valódi distributívusi funkciót azok az adatok mutatják, amelyek nem időt jelentő tőhöz járulnak, ez utóbbiak ugyanis BERRÁR (1957) szerint az eredetibb, időhatározói funkciót képviselik, nem valódi osztó jelentésűek (vö. BERRÁR 1957: 56–60). A korpuszban 40 ilyen példa van, vagyis az adatok több mint felében már valóban disztributív jelentésmozzanattal szerepel a szuffixum, vagyis a korai középmagyarra a megszilárduló ragok közé számítható a tárgyalt elem.

A distributívusi rag fő változata a könyvnyomtatás első fél századában tehát már a *-nként* alak. A *-nkéd* (\sim *-nkid*) változat archaizmusként még előfordul, az *í-ző* *-nkint* \sim *-nkint* alakok pedig mint területi változatok még fölbukkannak – főleg a korai nyomtatványokban –, ám az új forma a század végére teljesen kiszorítja őket.

5.1.3.4. A sociativusi rag alakjai

A két módhatározórag, az *-(S)T* és az *-UL* összeforrásával keletkezett, és a kései ómagyarban még ritka sociativusi rag (vö. KOROMPAY 1992b: 365) a könyvnyomtatás első fél századában már valamelyest szilárdabb rendszertagként jelenik meg: a névmási-adverbiális alakokon kívül egyre gyakrabban jelenik meg autoszemantikus töveken. (Az egyéb eredetmagyarázatokat és a rag kialakulását részletesen tárgyalja BERRÁR 1957: 67–8). A TNyt. nem említi, de igen korán, már a kései ómagyarban megjelenik a középzárt *-stól/-stől* alakváltozat is (a NagyszK.-ben, vagy a DebrK.-ben – vö. BERRÁR 1957: 70). Az *l* asszociatív nyújtó hatása ebben toldalékban is jelentkezett: így számolnom kell a zárt, illetőleg esetleg a középzárt alakok esetében is rövid és hosszú változatokkal, ám a korábbi időszakban, továbbá a korai könyvnyomtatás nyelvemlékeiben nem jelölik következetesen a magánhangzók időtartamát, ezért ez a változóérték csak nagyon korlátozottan vizsgálható, e helyütt nem is térek ki rá.

A korpusz nyolc művében (RMNy. I. 78., 205., 320., 322., 340., 342., 362.) 16 zárt alak található: „micor fel támad *testeftől lekeftől* az őrc kenra vettetic” (RMNy. I. 78. I2 v.), „ki vágó *giőkereftől* atte maradekidat es fiaijdat” (RMNy. I. 205. Gg4 r.), „az Czaßar ßazloit mind *ßazlo tartoftul* kőfalrol vißa haniak” (RMNy. I. 342. C2 v.), „a' Pharifeufoc mind *tudomanyoftul* el veztec” (RMNy. I. 362. 293 v.) stb. A példák közül három a *mindenestől(fogva)* névmási-adverbiális alak adata, azaz autoszemantikus tövön 13 adat található. Ezen művek között semmilyen területi, műfaji vagy egyéb kötöttségre utaló összefüggés nincs.

A középzárt alakok a korpuszban többségben vannak, 15 műben (RMNy. I. 90., 92., 95., 102., 155., 156., 171., 208., 219., 299., 307., 324., 334., 348., 358.) 27 adat szerepel: „ELE az Enos *mindenestől* fogua kilencz ßaz es őt eßtendeig” (RMNy. I. 156. A3 r.), „*Mindenestől* fogua meg se vefsed az ő nyaiafságot” (RMNy. I. 92. D5 r.), „őmagoc mind *nyaiáltól, czordástól, és látoroftól* felőüénec” (RMNy. I. 208. H5 r.), „az bűnert az eßet vtan az egez ember mind *Lelkeftől* es *tefteftől* meg hal” (RMNy. I. 358. M2 r.) stb. Ezek zöme, 19 adat azonban a *mindenestől(fogva)* szóalak példája, autoszemantikus tövön mindössze kilenc esetben található meg. A szakirodalom általában az ablativusi rag analógiás hatásának tulajdonítja ezt az alakot, BERRÁR is a következőt írja: „...a nyelvérzék a *-stül* ragot már korán a *-tól* raghoz kapcsolta” (i. m. 68). Az ablativusi rag analógiás hatása a sociativusi rag alaki fejlődésében később minden bizonnyal nagy szerepet játszott, ám a középzárt alakváltozat másképp is kialakulhatott. Véleményem szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a főnévi essivus-modalisi ragnak volt középzárt alakváltozata (l. 2.3.2.2.), amely ugyancsak részt vehetett a sociativusrag létrehozásában. Ezt bizonyíthatják a korai *-stól/-stől* alakok a kódexekben, amelyekben a *-tól/-től* analógiás hatása még kevésbé valószínű. A nyomtatványok nyelvének adatai azonban már inkább az ablativusrag hatását mutatják, ugyanis a zárt sociativusi alakok korrelálnak a zárt ablativusiakkal, pontosabban: ha egy nyomtatvány nyelvében zárt a sociati-

vusrag, akkor biztosan található benne zárt ablativusrag is, sőt: túlnyomórészt zártak találhatók. Fordítva viszont már nem igaz az állítás, azaz ha egy műben középzárt sociativusragok vannak, nem biztos, hogy az ablativusragjai is középzártak lesznek. Ám csupán három olyan szöveg van a korpuszban, amelyben látszólag nincs meg a korreláció: az RMNy. I. 171-ben, 334-ben és 348-ban találhatók zárt ablativusragok is, viszont ezek a művek a szórványos zárt ellenpéldák mellett túlnyomórészt mégis középzárt *-tól/-től* alakokat tartalmaznak (l. 5.1.1.5.). Határozottan állítható tehát, hogy a sociativusi rag és az ablativusi rag alakja között összefüggés van a nyomtatványok nyelvében. A főnévi essivus-modalisi raggal azonban nem látszik ez a korreláció: több olyan nyomtatvány van, amelyben a kizárólagos *-ul/-ül* alakok mellett csak *-stól/-stől* van (RMNy. I. 90., 102., 208., 334. stb.), továbbá egy műben (RMNy. I. 342.) az *-ol/-öl* alakok mellett is előfordul *-stul/-stül*. (Ez utóbbi az egyetlen – nem szignifikáns adatmennyiséggel alátámasztott – példa arra, hogy a *-STUL* akár az ablativusi és az essivus-modalisi ragtól függetlenül, azok középzártsága esetén is lehet zárt.)

A művek RMNy- száma	Középzárt sociativus	Középzárt ablativus	Zárt ablativus	Középzárt essivus- modalis	Zárt essivus- modalis
90.	1	61	0	0	7
92.	2	10	0	0	3
95.	1	45	0	0	6
102.	1	6	0	0	5
155.	1	10	0	0	0
156.	3	21	0	1	6
171.	1	12	3	0	0
208.	3	19	0	0	6
219.	1	8	0	0	1
299.	1	14	0	0	1
307.	2	19	0	0	1
324.	2	6	0	0	1
334.	4	30	6	1	6
348.	1	4	2	0	2
358.	3	9	0	0	0

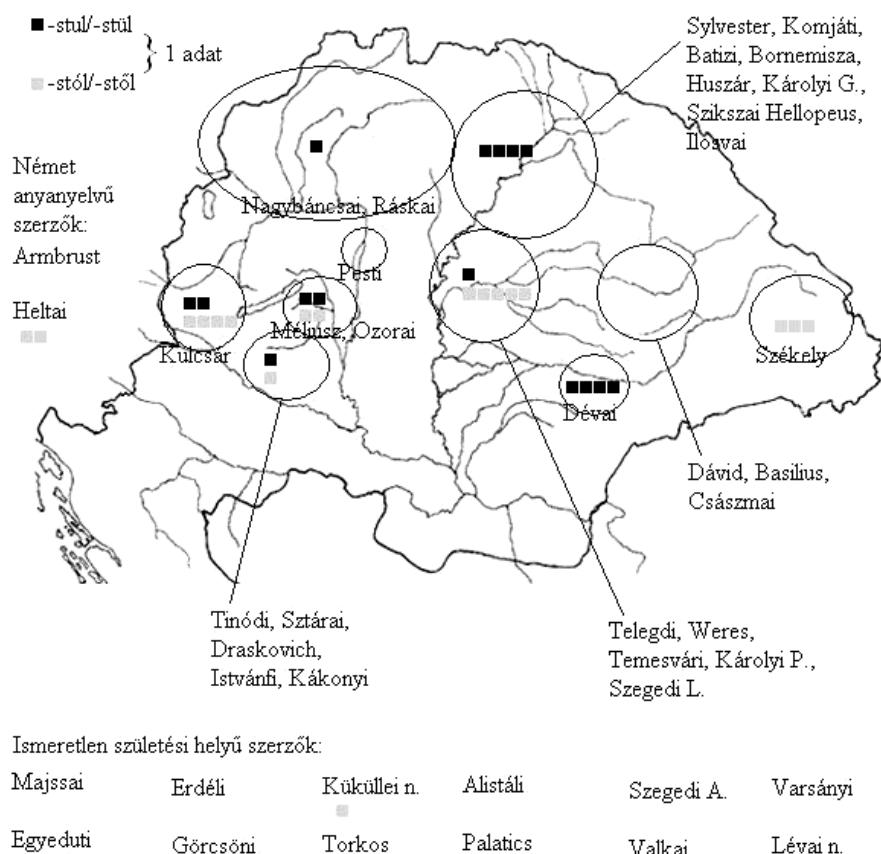
29. táblázat: A középzárt sociativusi, valamint az ablativusi és az essivus-modalisi rag nyelvváltsának korrelációja

A művek RMNy- száma	Zárt sociativus	Középzárt ablativus	Zárt ablativus	Középzárt essivus- modalis	Zárt essivus- modalis
78.	4	0	0	0	1
205.	2	0	34	0	9
320.	2	2	2	0	1
322.	1	0	8	0	3
340.	1	0	20	0	3

A művek RMNy- száma	Zárt sociativus	Középzárt ablativus	Zárt ablativus	Középzárt essivus- modalis	Zárt essivus- modalis
342.	1	2	0	2	0
359.	1	1	2	0	0
362.	4	6	89	0	21

30. táblázat: A zárt sociativusi, valamint az ablativusi és az essivus-modalisi rag nyelvállásának korrelációja

Vagyis két fő típus rajzolódik ki a három rag korrelációit vizsgálva: egy *-ul/-ül, -tül/-tül, -stul/-stül* és egy *-ul/-ül, -tól/-tól, -stól/-stól* típus. Ez pedig azt bizonyítja, hogy az ablativusrag és a sociativusrag alakja a nyomtatványok nyelvében korrelációt alkot, magánhangzójuk zártságát minden bizonnyal befolyásolta kölcsönös egymásra hatásuk.

35. ábra: A sociativusi rag alakjainak területi megoszlása a szerzők születési helye szerint

A sociativusrag a korai könyvnyomtatás nyelvében tehát két fő változóértékekkel jelentkezik, amelyek egymást kizáró módon használatosak. Az adatok összességét tekintve a középzárt alakváltozat a gyakoribb, ám ha a raggá válás szempontjából lényegesebb autoszemantikus alakokat tekintjük, akkor a zárt változat kismértékben erősebb. A változatok használatbeli kötöttségeire (területi, műfaji stb.) a rendelkezésre álló adatokból csak nagyon korlátozottan lehet következtetni. Az bizonyosnak látszik, hogy Heltai Gáspár a középzárt alakokat használta, mert az általa nyomtatott művekben kizárólag ilyen alakváltozatok találhatók. Mivel Székely Istvánnál is ez jelenik meg, valószínűnek tartható, hogy a korabeli Erdélyben a középzárt alakváltozatot kedvelhették.

5.2. A melléknevekhez, melléknévi igenevekhez, számnevekhez járuló ragok

5.2.1. A melléknévi modalis-essivusi rag alakjai

A rag kialakulása összefügg a superessivus ragjáéval, ezért az arról szóló fejezetben már kitértem rá (l. 5.1.1.3.). A toldalék előtt az ómagyar korban egységesülő véghangzó már a kései ómagyarban is ingadozást mutatott a nyílt és a középzárt formák között (vö. KOROMPAY 1992b: 377). A korai középmagyarban ez a kettősség még mindig él, továbbá számolnom kell a nazálisra végződő ragok esetében előforduló nyúlásos jelenségek újabb változóértékeivel is. A rag magánhangzójának nyíltságát csak a veláris alakok esetében lehet teljes bizonyossággal megítélni, mivel a palatális nyílt [e] és középzárt [e] közti különbséget nyomtatott könyvekben általában nem jelölték. Az elől képzettek esetében akkor lehet biztosan megállapítani a toldalék vokálisának nyelvállásfokát, ha az – a középzártakon – labializáción ment át, más esetekben csak korlátozottan lehet következtetni a nyíltságra.

A megnyúló nazálist tartalmazó alakok két műben jelennek meg. Az RMNy. I. 49. ez esetben is teljes következetességgel hosszú mássalhangzót jelöl: „az en lelki efimeretemet mindenkorōñ *tīβtāñ* vífellem íften előtt” (dd3 v.), „diczirem az beβidnek *nemellēñ* valo βerzilīt” (3z4 r.), „Oll tanulāgot adik tūnektek, mellet *kōññēñ* meg foghatātok” (Uo.) stb., összesen 11 adatban. Egyetlen adat van az RMNy. I. 125-ben: „*tōbbennis* irtanac ęn előttem illetén kifded kōnyuetsket” (RMNy. I. 125. A3 v.), ám ez a példa az *IS* partikula előtti intervokális nyúlás jelenségekörébe tartozik, a műben máskor rövid nazálisra végződő határozóragok találhatók: „S3űkfeg peniglen effēle kōnyuetskeknec lenni, *ieleffēñ* ez moftani Időkben” (A4 r.) stb., sőt: ugyanaz a szóalak előfordul rövid *n*-nel: „Irtanac ezeknec kūūūle *tōbbenis*” (Uo.).

43 adatban, magánhangzós tövégen, *-n* formában szerepel a rag: „az Anya Bentegyhazban valo hiw Tanitóc regtől fogua ezt miueltéc, es nem *czonkan bonkan* magyaraztác az Apaftoloknac” (RMNy. I. 171. A3 r.), „ew chak ijnth

wala nekijk, ees *neman* marada” (RMNy. I. 16. Q r.), „En kedig timarrá lebec, es *ovchón* adom oſtan a bört” (RMNy. I. 158. D7 r.), „*Tiztan* tarczuk magunkat” (RMNy. I. 349. B2 r.) stb.

A minden kétséget kizáróan középzárt alakváltozatra 98 példa van a korpuszban. Ebből 13 palatális labiális forma: „Errül az ki *hűõñ* akarna irni egg kõñ telnék benne” (RMNy. I. 49. 3z4 v.), „ez en kis kõnuetskemet ayandekõat, *kegyelmelõñ* vegye te felfeged” (RMNy. I. 109. aa3 v.–aa4 r.), „E' CANIBALOSOC [...] *mezitelenõñ* iarnac” (RMNy. I. 156. Kk2 v.), „az *zerpñ* valo zolafnak tudatlanfagath magara vezý” (RMNy. I. 13. P3 r.) stb., amelyek nyolc müben jelennek meg (RMNy. I. 13., 49., 109., 156., 294., 308b, 339., 350.).

A veláris labiális alakok 50 müben⁹², 85 adatban szerepelnek: „*giorlõn* ladaiat meg nitotta vala” (RMNy. I. 344. B r.), „A nagy rébékfegebe *rutalmalõñ* elénec” (RMNy. I. 351. L4 r.), „Ezek kezeot eo mindenkort nagij *batron* marad vala” (RMNy. I. 80. A5 v.), „Oly *okofõn* dolgokoth zerzyk” (RMNy. I. 8. 23.) stb., ám ezek közül 39 a maival megyegyező középzárt alak: „Eõrõmebẽ nağ *gazdagõ* főzete” (RMNy. I. 296. A2 r.), „*nagyõ* chodalkozic, es fapolodic õ magabā” (RMNy. I. 158. A3 v.), „nem wala fogijatkozás nijeluebe fem zauaba hanem *zabadon* ees io *modon* zol wala” (RMNy. I. 17. 2 v.), „a' Iordan vizetis kétfelé állata es *barazon* õket altal viue” (RMNy. I. 90. a3 v.) stb.

A palatális illabiális formák 89 müben⁹³, 456 példában találhatók meg: „így czelekõdhetel *eßellẽ*” (RMNy. I. 208. A v.), „*bõlczen* czelekõgetec” (RMNy. I. 74. A2 r.), „*erõfen* kõnyõrge nõki” (RMNy. I. 360. 80 v.), „*egyenellẽn* ment elõttõk” (RMNy. I. 334. Q5 r.), „nyayalõñ [!] es *berelmetellẽn* Beßelle mi velünk” (RMNy. I. 88a D5 v.), „az vért *nyerlẽn* is meg ißbác” (RMNy. I. 351. A3 r.) stb., kivétel nélkül palatális töveken. Az előhangzóvá válás útján lévő véghangzó nyelválásfoka ez esetben csak korlátozottan állapítható meg – ha egyáltalán megállapítható. Azokban a példákban, amelyek mellett nagyobb számban (egynél több adatban) középzárt labiális alakok is vannak – különösen akkor, ha azok palatálisak –, középzárt palatális is sejthető, pl.: „*erewlẽn* meg wezzewztette ewket” (RMNy. I. 17. 2 r.) stb., ill.: „ew zerenceije chak *wekonijon* mehet” (25 v.) stb., négy palatális illabiális mellett négy középzárt

⁹² RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 80., 88a, 90., 96. 98., 100., 101., 102., 109., 154., 158., 162., 171., 186., 194., 205., 207., 208., 233., 269., 288., 289., 296., 297., 304/1., 304/2., 307., 315., 320., 322., 334., 340., 344., 348., 349., 350., 351., 359., 360., 362., 368.

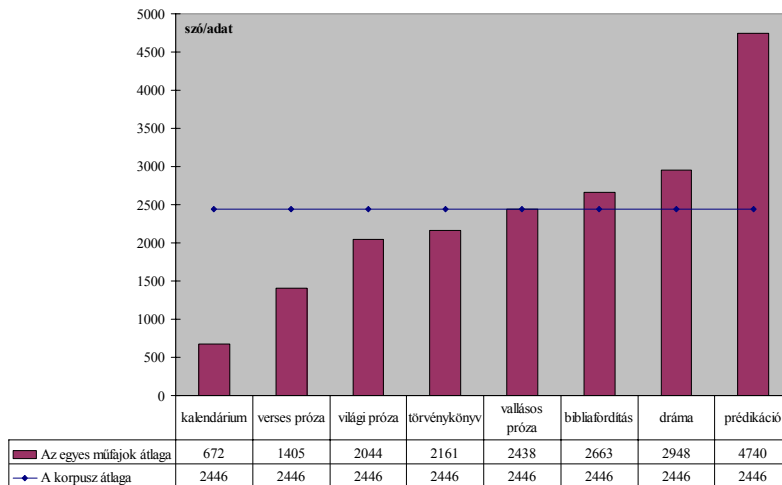
⁹³ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 17., 49., 64., 74., 77., 78., 80., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 108., 109., 125., 144., 154., 155., 156., 158., 160., 162., 164., 171., 173., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 222., 229., 233., 246., 259., 260., 264., 269., 284., 288., 290., 295., 296., 297., 299., 303., 304., 307., 308b, 311., 315., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

veláris; „*eleuenen* meg nyuſtac” (RMNy. I. 90. b3 r.) stb., ill.: „a' kőz deac Biblia helyel helyel a' Gőreg Bibliabol igen *homalyofon* irattatot” (c3 r.) stb., nyolc palatális illabiális mellett négy középzárt veláris; „*erōllēn* ō az nepet biztattyā” (RMNy. I. 109. T r.) stb., ill.: „Fegyuerōkbōl *βepōn* leuetkōzenec” (Q r.) stb., kilenc palatális illabiális mellett öt középzárt palatális labiális és két középzárt veláris; ilyenek még: RMNy. I. 16., 74., 80., 96., 98., 186., 208., 296., 307., 334., 340., 344., 348., 351., 359., 362., 368. Amelyekben viszont egyáltalán nincsenek középzárt adatok – 49 ilyen mű van⁹⁴ –, azokban nagyobb valószínűséggel a palatális labiálisak is nyíltak.

Az adatok időbeli megjelenését vizsgálva az tapasztalható, hogy egyenletesen oszlanak meg az ötven év nyomtatványaiiban, tehát használatuk a század folyamán nem csökkent jelentős mértékben, de nem is vált gyakoribbá. A biztosan középzárt adatokat is tartalmazó művek Abrudbánya, Komjáti és Várad kivételével mindegyik nyomdában megjelennek, azaz nem a nyomtató műhelytől, nem az ott dolgozók nyelvhasználatától függ a használat gyakorisága. (Az említett nyomdákban csak néhány mű jelent meg, ezek inkább olyan szerzők könyvei, akikre jellemző a nyíltabb alakok előnyben részesítése, pl. Méliusz; l. alább).

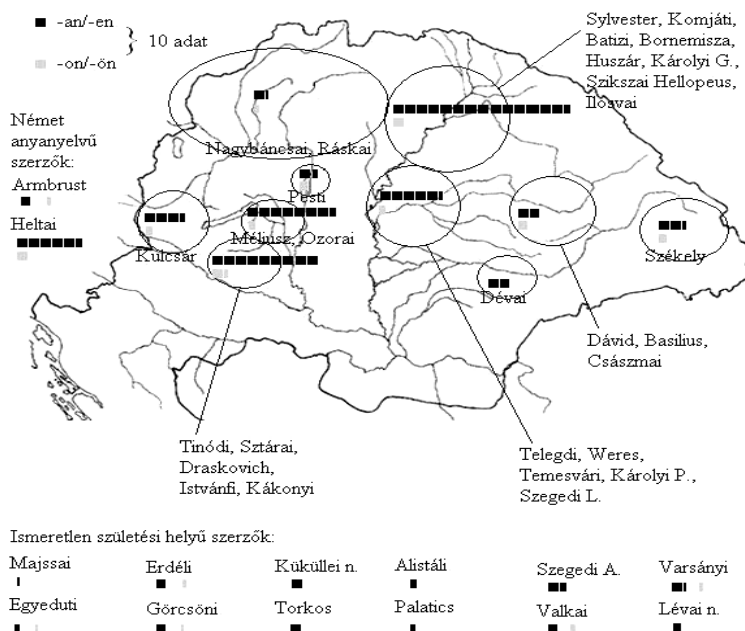
A műfaji megoszlást vizsgálva a következő összefüggések látszanak. A korpuszba került öt protestáns énekeskönyv közül egyikben sem találhatók középső nyelvállású példák. Ennek oka valószínűleg nem a műfajban keresendő, hanem abban, hogy a graduálék összeállítói – akik harcos protestáns prédikátorok voltak, sokszor nagyfokú nyelvi tudatossággal és határozott nyelvesztétikai elképzelésekkel – kijavíthatták az esetleg nekik nem tetsző nyelvi megoldásokat. A drámákban és a bibliafordításokban is nagyobb arányban szerepelnek a nyíltabb alakok, ahogy a következő, a különböző műfaji csoportok művenkénti átlagát feltüntető ábrán is látható:

⁹⁴ RMNy. I. 77., 78., 86., 91., 92., 95., 108., 125., 144., 151., 155., 160., 164., 169., 173., 181., 192., 213., 218., 219., 220., 222., 229., 243., 246., 259., 260., 264., 280., 284., 290., 295., 299., 303., 308a., 311., 319., 324., 326., 328., 337b., 341., 342., 343., 345., 346., 353., 358., 367.

36. ábra: A melléknévi modalis-essivusi rag középzárt alakjainak művenkénti átlagos előfordulása a különböző műfajú szövegrészekben

Az alábbi térképen a nyílt és középzárt alakok területi megoszlása látható a szerzők születési helye szerint ábrázolva.

37. ábra: A melléknévi modalis-essivusi rag középzárt és nyílt alakváltozatainak megoszlása a szerzők születési helye szerint

Az ábra tanúsága szerint a középső nyelvállásúak az egész nyelvterületen elterjedtek lehetnek, ám számuk sehol sem haladta meg a nyílt alakok számát. A több művel a korpuszba került szerzők közül csak Dévai Bíró Mátyásra és Szikszai Hellopeus Bálintra jellemző a középzárt alakok teljes kerülése, ám Méliusz Juhász Péter tíz művéből hétben, Bornemisza Péter három művéből kettőben, Batizi András két művéből az egyikben ugyancsak kizárólag nyílt alakokat használ. Kulcsár György három művéből egyben és Dávid Ferenc öt művéből egyben nem használ középzárt alakokat. A többi szerző (Valkai András, Pesti Gábor, Székely István, Ozorai Imre, Sylvester János, Sztárai Mihály, Weres Balázs) esetében mindegyik műben találhatók középső nyelvállású példák. Az egy szövegrészlettel a korpuszba kerültek között vegyesen vannak csak nyílt vagy mindkét alakváltozatot használók, ám ezen esetekben a mintavétel hibalehetőségeit is számításba kell venni, csak a nagyobb mintákról jelenthető ki viszonylagos bizonyossággal, hogy melyik típusba tartoznak. Eszerint valószínűleg a nyíltabb alakokat részesíthette előnyben Károlyi Péter, a Küküllei névtelen, Szegedi András és Nagybáncai Mátyás, mivel terjedelmesebb mintájukban kizárólag nyílt alakok találhatók.⁹⁵

A fentiek alapján a melléknévi modalis rag középzárt alakváltozata egy, a 16. század nyomtatott írásbeliségében még mindig élő, területi kötöttséget nem mutató archaizmusként tartható számon, amely azonban bizonyos szerzők és bizonyos műfajok esetében már kerülendő variánsnak számít, kialakítva ezzel az írásbeliség későbbi, következetes normáját a rag magánhangzójának nyíltságára vonatkozóan.

5.2.2. A multiplicativusi rag illeszkedése

Az önálló szóból (a *szēr* főnévből) agglutinálódott szuffixum az ómagyar korban szilárdult raggá. A korai kódexekben előfordult illeszkedetlen, illetőleg csupán palatoveláris illeszkedést mutató változatokban is (vö. KOROMPAY 1992b: 361–3). A középmagyar eleji korpuszban egyetlen műben két hangrend szerint illeszkedetlen példa még található: „amaz arāi időt el hoznaia, akit atiātul *lokzer* hallotā hog kenyu hullataffal ohaitot” (RMNy. I. 260. E4 r.), „Begen vramatis ű vešte, kit *lokber* mint Iudas Chrifus halalat megis firatta” (RMNy. I. 260. E3 v.) – ezek megőrződött archaizmusok. A labiálist tartalmazók példái nem sorolhatók teljes bizonyossággal a palatoveláris illeszkedést nem mutatók

⁹⁵ Megjegyzendő, hogy valójában egyik említett szerző mintája sem tekinthető statisztikailag megfelelő méretűnek a melléknévi modalis-essívusi rag középső nyelvállású alakváltozataira nézve, ugyanis a toldalék korpuszbéli átlagos előfordulása kb. 1 adat/251 szó, s mivel a középzárt alakok mintegy 10%-nyi részt képviselnek az egészből, ezért egyenletes eloszlás esetén a 251 szó tízszeresében, azaz 2510 szavanként volna rájuk egy példa. Az említett szerzők mintái 1200–1800 szavasak. Így ezekben a korpuszrészletekben a középzárt alakok hiánya a mintavétel hibájából is adódhat.

közé, mert az [ø] jelölése körüli bizonytalanság vagy más okból bekövetkező nyomdahiba is eredményezhette őket: „*Vtolbör* meg vétkeznek azokys, az kiknek iften ioßagot adat” (RMNy. I. 88a C r.), „Miben külömbözöt egiéb tñllagoctul? 1. *Elöbor*, Helyéuel” (RMNy. I. 334. Q5 r.), „*Eötödfzor*, Hogij Iftennek fok fele oßtorat es mind lelki vezedelmet el tauoztathaffonk” (RMNy. I. 328. I5 r–v.). A hangrend szerinti illeszkedés tehát már csaknem kivétel nélküli. A labialitás szerinti illeszkedés szempontjából a korpusz átlaga látszólag a szilárd háromalakúság állapotát mutatja: a 159 veláris alakkal szemben 189 *-szër* (~*-szer*?) és 91 *-ször* alak áll. A palatális labiális tövek viszonylag alacsonyabb gyakoriságát figyelembe véve még magasnak is mondható a palatális labiális alakok száma, azaz bizonyos művekben szuffixumbeli *ö*-zést lehet prognosztizálni. A 189 palatális illabiális alakból azonban 108 labiális tövön fordul elő (28 műben, l. a 31. táblázatban): „Es ne vesetec *többer*a' teuiffec kőzibe” (RMNy. I. 284. címlap), „az ó Törüenbeli könyuec *legelöber* Sidoul irattattanac” (RMNy. I. 90. c3 r.), „kerefsétec *elöber* az Iftenec Orßágát” (RMNy. I. 186. B4 r.), „*Ötödber* Bent Pálból hoznac efmet bizonfagot” (RMNy. I. 284. N6 v.) stb. Ezek zöme az *előszer* alak példája, amely gyakoriságával és sajátos felépítésével valószínűleg nagy szerepet játszhatott a *szër* toldalékká fejlődésében (vö. KOROMPAY 1992b: 362). Az illabiális töveken előforduló, azaz illeszkedő, 39 műben⁹⁶ előforduló 81 illabiális alakból: „*eczer skeczer* ftewbzewrys engemeth reah onfolth” (RMNy. I. 13. A5 v.), „az igaz ember-is *hétber* efic el eß nap” (RMNy. I. 334. Zzz3 v.), „ottan czac *menizer* lettem aruloua egyeb bűneimet el hagyuan azokat ßamlalom elő” (RMNy. I. 260. B4 v.), „*ezzerzer* mondangia hoß w ah Chriftuft uallia” (RMNy. I. 15. Ff2 r.) stb.

⁹⁶ RMNy. I. 77., 80., 88a, 90., 91., 92., 98., 108., 125., 154., 194., 207., 208., 259., 260., 269., 280., 284., 303., 304/1., 304/2., 322., 324., 328., 334., 337b, 345., 346., 350., 358., 362., 367., 368.

A művek RMNy-száma	Nem illeszkedők	Illeszkedők
8.	1	3
80.	1	1
88a	4	1
90.	10	5
91.	1	1
92.	3	2
95.	8	0
109.	1	0
125.	2	1
151.	2	0
154.	1	1
186.	4	0
208.	2	2
218.	2	0
259.	2	1

A művek RMNy-száma	Nem illeszkedők	Illeszkedők
260.	3	1
269.	6	1
284.	5	1
288.	2	0
304/2.	3	1
307.	5	0
311.	1	0
328.	1	2
339.	2	0
351.	1	0
358.	1	1
360.	8	0
362.	26	12
Összesen	108	37

31. táblázat: A nem illeszkedő és illeszkedő palatális illabiális alakok száma az előbbit tartalmazó művekben

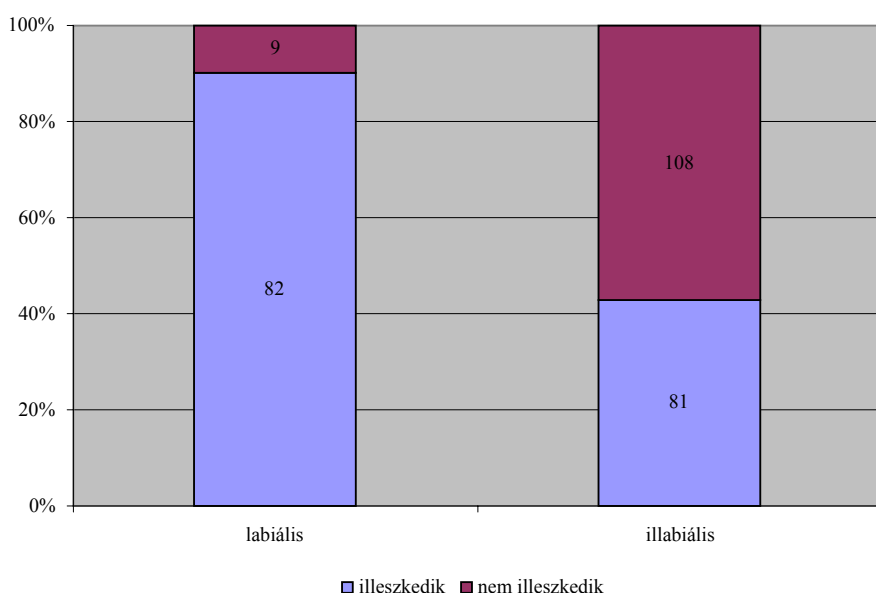
A palatális labiális alakok közül a 31 műben⁹⁷ előforduló 82 illeszkedik: „*Ótódβór*, el iō az itéletōn” (RMNy. I. 334. A3 v.), „*LEgh elw̃zwr* okath adya az Corintombelyeknek myerth megh nem latogatta volna wketh” (RMNy. I. 13. P r.), „zawaros tewelygefeknek habayth *elwzewrys* ky okadwan annak wtāna el elew es ky folyo wyznek folyafybol yhaſſanak” (RMNy. I. 164. K3 r.), „nemely ygeketh kegyg keczerys, auagy háromſor, ſmeehg *tewbzewrys* yrtam” (RMNy. I. 13. A6 v.) stb., és csupán kilenc illeszkedetlen található (6 műben, l. a 32. táblázatban): „*Negyedβór*, Iō mindenekhōz halála oráián” (RMNy. I. 334. A3 v.), „Az Iſrael népeis, *valamenizōr* meg nyugot es keduére kezdōt élni, arra vitte az heuſſág, hoğ ottan el feletkōzōt Iſtenrōl” (RMNy. I. 319. D5 r.), „*Hetedczwr* [...] vallaſth tezw̃n” (RMNy. I. 13. P3 v.) stb.

A művek RMNy-száma	Nem illeszkedők	Illeszkedők
13.	2	7
109.	1	1
164.	1	1
229.	1	0
319.	2	1
334.	2	14
Összesen	9	24

32. táblázat: A nem illeszkedő és illeszkedő palatális labiális alakok száma az előbbit tartalmazó művekben

⁹⁷ RMNy. I. 8., 13., 15., 17., 49., 74., 80., 88a, 109., 156., 164., 169., 171., 194., 205., 207., 259., 294., 303., 311., 319., 320., 328., 334., 337b, 340., 344., 346., 350., 353., 358.

Az illeszkedő és nem illeszkedő alakok arányát az alábbi diagram mutatja.

38. ábra: Az illeszkedő és nem illeszkedő multiplicativusi ragok aránya a labiális és illabiális töveken

Az újabb keletű labiális alakváltozat tehát nagyobb arányban szerepel illeszkedve, mint az illabiális. Az illeszkedetlen illabiálisokat tartalmazó 28 műből 16 kolozsvári nyomtatvány (a többi, Kolozsvárott megjelent könyvből mindössze négyben szerepel hat illeszkedő illabiális adat). Összesen húsz illeszkedő példa áll szemben 58 illeszkedetlennel. Vagyis a Heltai-nyomda sajátossága a labiális tövön is archaikusabb illabiális multiplicativusi rag használata. A maradék ötven adatból 26 Bornemisza prédikációgyűjteményében fordul elő.

A multiplicativusi rag labialitás szerinti illeszkedése tehát kialakulóban van a magyar nyelvű könyvnyomtatás nyelvében. Az archaizmusnak számító illeszkedetlen alakok zöme, mintegy háromnegyede két literátorhoz, Heltai Gáspárhoz és Bornemisza Péterhez köthető.

6. ÖSSZEGZÉS

Dolgozatom célja a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századának vizsgálata, a névszóinflexióban megjelenő nyelvi változók feltárása, a változóértékek eloszlása mögött felfedezhető szabályszerűségek kiderítése volt. Ezt a célt a munka – ha nem is maradéktalanul – meg is valósította. Az alábbiakban rendszerezve bemutatom a legfőbb eredményeket.

6.1. Területi kötöttséget mutató váltakozások

Az *é*-vel szembeni *í*-zés szuffixumbeli változatával Sylvester János, Komjáti Benedek, Székely István nyelvjárási eredetű jelenségeként lehet találkozni. Sylvester esetében a legerősebb, mindegyik művében, az összes *é*-t tartalmazó toldaléokra (*-ÉRT*, *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*, *-NKÉNT*, *-KÉNT*) következetesen jellemző. Komjáti következtelen *í*-zésének eredetéről már volt szó (l. 5.1.1.4.), nála a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* sosem zárt. Székely István csak a megszilárdulóban lévő ragok esetében él *í*-ző alakokkal, a causalis-finalis nála középzárt. Az ő *í*-zése esetében a legvalószínűbb a másodlagos nyelvjárási hatás (l. uo.).

Több morfémat érintő jelenség a **ragvégi nazális megnyúlása**. A **-LAN szuffixum** esetében ez az egy váltakozás említhető, ezért csak itt foglalkozom vele. A TNyt. a toldalékot a következőképpen aposztrofálja: „erősen korlátozott használatú ragszerű elem” (KOROMPAY 1992b: 361). Kétféle használatát említi: az *-ig* ragot nyomatékosító, és a bizonyos lexémákra korlátozódó – tulajdonképpen adverbiumszerű – önálló előfordulásokat (UO: 366–7). A korpuszban ugyanilyen funkciókban mutatkozik meg, alakját tekintve csak a rövid nazálisra végződők váltakoznak a hosszúakkal. A 15 hosszú *n*-t tartalmazó alak Sylvester János műveiben található: „Dauidtul fogua az Babiloniai *föglaghiglañ* tizennig' nemzetfíghet tißen” (RMNy. I. 49. A3 r.), „io lelki efmêretuel vífeltem en magamot az istennek előtte mind ez mai *napiglañ*” (RMNy. I. 49. dd r.), „Menye ydeigh mofodaal. Olymynth eghyß *orayghlann*” (RMNy. I. 8. 59.), „Nem zygyenledy the zamaar. Myth zygyenlenyk. Ennye nagy *ydeiylenn* alonnod” (RMNy. I. 8. 10–11.) stb. Mivel más nem használja így a toldalékot, ezért Sylvester nyelvhasználatára jellemző idiolektális sajátosságnak tartható, az ő nyelvében megfigyelhető nazálisnyúlás részleteiről l. még alább.

A nazálisra végződő ragok és ragelőzmények (a **-BAN**, az **-(IG)LAN**, a **KÉPPEN** > **-KÉPPEN**, az **-N superessivusi**, ill. **-N modalis-essivusi**) nyúlásos jelenségeinek két típusát kell megkülönböztetni. Az első esetben kizárólag a nazális *IS* partikula előtti nyúlására van példa, ezt a fajtát egyedül a **-BAN** képviseli, az összes partikulával előforduló adatának mintegy a fele ilyen (ezért ezt a

jelenséget a ragról szóló fejezetben külön nem említettem meg). A többi rag v. ragelőzmény nazálisa máskor is megnyúlhat (l. a megfelelő fejezetekben). Érdemes részletesen megvizsgálni a különböző toldalékok nazálisnyúlásának mértékét és korrelációit az egyes művekben.

A korpuszban abszolút szóvégen az *ñ* és az *nn* betűjelek valószínűleg [n:] hangot jelölnek. Ebből az *nn* 11 esetben névszórag végén szerepel: „A3wthaann *ykefènn* le ewlly” (RMNy. I. 8. 40.), „a3 c iobb a3 k *hel'ènn*” (RMNy. I. 77. B r.), „Menye ydeigh mofodaal. Olymynth eghyß *orayghlann*.” (RMNy. I. 8. 59.) stb. Az idézett művekben nagyobb számban fordulnak elő a példák, míg egy műben (RMNy. I. 160.) egyetlen (talán nyomdahibából is származtatható) adat szerepel. Az adatok mind az *-(IG)LAN*, a superessivusi *-N* és a modalis-essivusi *-N* példái. Az RMNy. I. 8-ban és 77-ben előfordul még ez a jelölésmód főleg adverbiumokon vagy névutókon, amelyeken eredetileg szintén valamely névszóragot tartalmaztak.

Az *nn* 44 adata az *IS* partikula előtt fordul elő, kivétel nélkül egybeírva, azaz voltaképpen nem abszolút szóvégi helyzetben: „az oeroekke valo *bodoglàgbannis* keuaniuk oe fellegeueel eggiut lakoznunk” (RMNy. I. 144. H3 v.), „S-nem találhatának penig ollian ßep azBonijállatok mind az egéb *földönnis*” (RMNy. I. 213. Cc3 v.), „Még az czuda tetelekne *ideiebennis* nem minden halottat tamasztat fel” (RMNy. I. 362. bbb r.), „*Regennis* az igaz prophetac ellen foc hamis prophetac tamadtac” (RMNy. I. 362. 293 v.), „Kik ű neki es *vtannis* ßolgálnak” (RMNy. I. 299. A2 r.) stb. Ezek mind a *-BAN*, és az *-N* rag vagy adverbialis alakulatok adatai, amelyekben a partikula hatására megnyúlt a nazális. Mivel a 20 műből⁹⁸ egyetlen egyben (RMNy. I. 77.) szerepelnek partikula hiányában is megnyúló orrhangút tartalmazó ragos alakulatok, ezért bizvást állítható, hogy kizárólag az intervokális és nyílt szótagbeli helyzet miatt következik be a fenti esetekben a ragbeli nazális módosulása. Az RMNy. I. 77. nyúlásos alakjai azonban tendenciaszerű rövid-hosszú váltakozást tükrözhetnek.

Az *ñ* jelölésmód abszolút szóvégen 384 adatban fordul elő. 378-szor az RMNy. I. 49-ben, ragokon, adverbiumokon és egyéb szófajú szavakon: „Meg vag'on *iruāñ*” (B v.), „*Mihelen kediglen* meg talallatok, *kōuetligkippen* hozzatok meg ennekem” (A4 r.), „Es *mikoroñ* itlen volt volna ott neg'uen *napoñ* ęs neg'uen ijel, vigre meg ehezék” (B v.), „az en lelki esmeretemet *mindenkoron tißtāñ* vifellem iften elött” (dd3 v.) stb. Mindössze hat példával megtalálható még az RMNy. I. 77-ben: „A3 i ęs a3 u confonanfā lében [...] ill'en *modoñ*” (A3 r.), „meg eimerhetni *azoñ*, [...] ahhol a3 pont nints” (B r.) stb. A jelölésnek egyetlen nem abszolút szóvégi (partikula előtti) példája is van: „foc ezer bizonylaginc vadnac, Mint Christus *ideiebeñis* az Effeufoç” (RMNy. I. 362. 280 r.), ez azonban a fentebb már említett intervokális nyúlásnak tudható be, nem a rag követ-

⁹⁸ RMNy. I. 77., 125., 144., 151., 160., 171., 181., 194., 213., 260., 294., 299., 303., 328., 334., 340., 346., 353., 358., 362.

kezetesen így használt alakváltozata. A többi között mindegyik nazálisra végződő rag adatai szerepelnek.

A ragvégi nazálisok tehát csak bizonyos művekben nyúlnak meg következetesen: az RMNy. I. 8., 49. és 77. teljes bizonyossággal ide sorolható. Ezekben a művekben a *-BAN* rag kivételével mindegyik nazálisra végződő, már agglutinálódott vagy épp agglutinálódóban lévő ragunk hosszú *n*-nel szerepel abszolút szóvégen is. A három mű Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás nevéhez köthető, akik több éven át együtt tevékenykedtek. Minden bizonnyal valamelyikük – ez esetben az éveken át tartó, szoros kapcsolattal magyarázható a nyelvi hatás –, vagy talán mindkettejük nyelvjárási sajátossága volt ez a ragvégi nyúlás, amely a nyomtatványokban megmutatkozó mértéknél elterjedtebb lehetett. Ma elsősorban a székely és moldvai csángó nyelvjárásokban fordul elő a ragvégi nazálisnyúlás (vö. JUHÁSZ 2001: 304, 310), ám korántsem biztos, hogy ezen dialektusok hasonló jelenségei azonos eredetűek Sylvester és Dévai nyúlásával. Ezek a szerzők még a magyar nyelvű könyvnyomtatás korai szakaszában alkottak, amikor bizonyos nyelvjárási sajátosságok szabadabban megmutatkozhattak a nyomtatványokban, ezért műveikben viszonylag következetesen jelölték is a hosszú *n*-eket bizonyos ragok végén.

A **labialitás szerinti illeszkedetlenség** a középzárt alakban is élő toldalékokat érinti. Ilyenek: **a T/3. birtokos személyjel az egy birtokra utaló paradigmában, az allativusi, a superessivusi és a multiplicativusi rag.** Az *ő* fonéma kései megszilárdulása miatti archaikus illeszkedetlenség is megfigyelhető ezen toldalékok palatális alakjain. Az illeszkedetlen alakok egy része tehát archaizmus (l. 6.4.). Más részük esetében azonban kimutatható a nyelvjárási eredet is: a szuffixumbeli *ő*-zés miatt pl. a dunántúli szerzők egy részére jellemző az illabiális tövön előforduló labiális alakok nagyobb arányú használata (Tinódi Lantos Sebestyén, Méliusz Juhász Péter, Egyeduti Gergely). Enyhébb fokon Székely Istvánra is jellemző a toldalékbeli labiális elhasonulás.

Több toldalékot is érintő váltakozás **a szuffixumbeli vokális zártságának a foka.** Ide vonható **az ősi jelek véghangzójának nyelvállása** is. Ezek esetében északkeletre, valamint esetleg a székelyföldre lokalizálható nyelvjárási jelenségnek látszik a középzárt megoldások előnyben részesítése. Főként Sylvester János, Komjáti Benedek és Székely István műveiben fordul elő. **A T/1. birtokos személyjel középzártsága** az északkeleti vidék mellett még a Kelet-Dunántúl esetében is valószínű, amit Ozorai Imre és Méliusz Juhász Péter műveinek adatai támasztanak alá. **Az elativusi, delativusi és ablativusi raghármasság** zártságának mértéke igen színesen változó jelenség. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a korabeli Erdélyre a középzárt formák jellemzőbbek lehettek. Ez utóbbi a fiatal **sociativusi** *ragra* is igaz.

A nyelvjárási jelenségek között utolsóként említhető **az instrumentalis-comitativusi -val/-vel hasonlatlansága**, amely főleg az északkeleti, valamint a

dél-délkelet-dunántúli vidékekre lehetett nagyobb mértékben jellemző, hisz az innen származó szerzők műveiben fordul elő.

6.2. Az írásbeliséghez köthető jelenségek

Egyes változók esetében kimutatható, hogy az értékek eloszlását jelentős mértékben befolyásolja maga a nyomtatott írásbeliség, valamint annak egyes műfajai. Ezek esetében tehát a beszélt nyelvi–írott nyelvi megoszlás, vagy annak csírája feltételezhető. Ennek egyik legpregnánsabb esete az **illativusi -ban/-ben** (ma azt mondanánk: hiperkorrekt) **ragok** használata. A debreceni nyomda működésének egyik időszakában, Komlós András idején nyomtatott verses epikai művekben kiugróan magas számban fordulnak elő. Ez a műfaji kötöttség a **-val/-vel rag** változóértékeinek a megjelenését is befolyásolni látszik: a verses epikában ugyanis szignifikánsan nagyobb számban fordulnak elő **hasonulatlan alakok**. Az **elativusi, delativusi és ablativusi ragok zárt alakjai** is jóval nagyobb számban szerepelnek ebben a nyomtatványtípusban, ezek azonban egy másik műfajban, a prédikációgyűjteményekben is gyakoribbak. A **melléknévi modalis-essivusi rag középzárt alakjai** ugyancsak főként a verses epikai művekben jelennek meg.

A verses epikai művek sajátos jellege átmeneti voltukból adódik: az ekkor még jobbra énekelt, azaz a beszélt nyelvhez közelebb álló szövegek minden bizonnyal több olyan jelenséget tartalmaztak, amelyek a nyomtatott írásbeliség egyéb műfajaiban már kerülendőnek számítottak. Egyes todalékok bizonyos alakjainak a prédikációkban megfigyelhető nagyobb gyakorisága is ezzel függhet össze: a szószeőről elhangzó beszédek kevésbé lehettek „könyvízüek”, élőnek, természetesnek kellett hatniuk.

6.3. Idiolektális jelenségek

Egyes változók bizonyos értékei egyedülálló módon jellemzőek egy-egy szerzőre. A korpuszban több mintával is reprezentált írók nyelve a legtöbb esetben jól feltárható. Közülük azonban leginkább **Heltai Gáspár**ra jellemző, hogy egyedi megoldásokat használ. Ezek minden bizonnyal a felnőttkori másodlagos kétnyelvűségének a termékei, hisz szász származásúként egész későn tanult meg magyarul. Nem köthető nyelvjáráshoz, ám bizonyos esetekben kimutathatóak a korabeli Erdély, vagy a szűkebb pátria: a Mezőség, Kolozsvár nyelvi hatásai. Mivel sok műve jelent meg, és a korszak legtudatosabb, legkövetkezetesebb nyomdászának számít, ezért mintái (beleértve a Kolozsvárott, az ő gondozásában megjelent művek zömét is) több esetben jelentősen torzítják a változóértékek megoszlásáról kialakítható képet.

Nyelvének egyik legfőbb sajátossága a **T/3. birtokos személyjel**, a **superessivus ragja**, valamint a **multiplicativusi rag** esetében is egyértelműen

kimutatható: inkább az **illabiális alakokat** kedvelte. Különös kivételt jelent azonban az **allativusi rag illeszkedetlen labiális alakjainak** a nagy száma műveiben, ebben talán székely nyelvjárási hatás is közrejátszhatott. A **terminativusi rag** esetében egyedüli szerzőként gyakran az **-ik** alakot használta.

6.4. Archaizmusok és neologizmusok

Az alakváltozatok több esetben archaizmus-neologizmus viszonyban vannak egymással. Egy-egy változó esetében nem is látszik egyéb megoszlás az archaikus alakok ritkasága és a neológ formák viszonylagos gyakorisága mellett. Bizonyos nyelvjárási jelenségek (a **-val/-vel** hasonulatlansága, a labialitás szerinti illeszkedetlen formák, a középzárt melléknévi modális-essivusi alakok stb.) minden bizonnyal egyszerre voltak területileg kötöttek és archaikusak. A korai nyomtatványok nyelvében több olyan jelenség megvan, amely a század második felében már teljesen hiányzik. Ezek vagy igen erősen nyelvjárásiaknak ítélt jelenségek (mint pl. az **í-zés**), vagy archaizmusok.

A legszembeütőbb a **keletkezőben lévő ragok** közül a **-kor** alakváltozatainak a századon belüli megoszlása. Világosan látszik, hogy a névutói előzmények és egyéb szinonim alakok a század első felében jóval gyakoribbak. Az időbeli eloszlásból nem látszik, de ugyancsak nyelvjárási régiség lehetett az **illeszkedetlen multiplicativusi**, valamint a **középzárt melléknévi modális-essivusi rag**.

6.5. Sztenderd változatnak tartható-e a korai nyomtatott írásbeliség nyelve?

Ebben a kérdésben határozottan a nem válasz mellett kell érvelnem. A szociolingvisztikai szemléletű munkák sztenderdfogalmának attribútumai közül az autonómia még nem teljesül. Az egyes változók értékeinek a kiválasztása már megkezdődött, továbbá bizonyos területeken már a kodifikáció is megindult (ortográfia, a grammatika bizonyos elemei, I. SZATHMÁRI 1968), azonban a megszilárdulásnak csak a kezdeti fázisáról lehet beszélni. A megszilárdulás eredményeképpen létrejött autonóm lektus már nem tűrné meg a bizonyos jelenségek esetén feltárt következtetlen sokszínűséget. Az autonómia feltételei megvannak: a nyomtatott írásbeliség olyan kommunikációs színtér, amely egy új közösséget is kovácsol, a könyvnyomtatással foglalkozó literátorok körét, akik felfigyelnek egymás nyelvhasználati különbségeire, és talán bizonyos esetekben már igyekeznek is azokat kiküszöbölni. Ám ez a folyamat még a kezdeti szakaszában tart.

A korai könyvnyomtatás nyelve inkább emlékeztet a koinésodás során létrejövő eleinte kevert, köztes nyelvváltozatot eredményező dialektusokra, az alábbi jelenségek gyakoriságán keresztül mégis kirajzolódnak azok a körvonalak, ame-

lyek később a sztenderd nyomtatott írásbeliséget határozottan megkülönböztetik a többi nyelvváltozattól:

- az ősi jelek után inkább nyílt a véghangzó,
- a T/1. birtokos személyjel inkább zárt,
- a T/3. birtokos személyjel ugyan még inkább középzárt, de már gyakrabban mutat háromalakú illeszkedést,
- megjelenik az inessivusi és illativusi esetek következetes megkülönböztetésének az igénye, igaz, inkább még csak a ragvégi nazális elmaradásának túlkompenzálásában mutatkozik meg,
- a *-val/-vel* rag gyakrabban hasonul, geminálódik,
- a superessivusi rag gyakrabban mutat háromalakú, következetes illeszkedést,
- az elativusi, delativusi és ablativusi esetek ragjainak domináns alakjai a középzártak,
- az allativusi rag esetében is gyakoribb a labialitás szerinti illeszkedés,
- a temporalist kifejező elem már inkább a *-kor* rag,
- a multiplicativusi rag is gyakrabban illeszkedik,
- kiszorulnak a kisebb területekre jellemző nyelvjárási jelenségek (az *í*-zés, a ragvégi nazális megnyúlása).

Az átlagot tekintve tehát majd minden tekintetben a mai sztenderd írásbeliség normái láthatók, ám a következetes egység igénye még a távoli jövő alig felsejlő jelensége.

6.6. Tudatos sztenderdizáció vagy spontán sztenderdizálódás?

A másik fő kérdésben már nehezebb az egyik vagy a másik álláspont mellett határozottan kiállni. A nyelvhasználat nagyfokú tudatosságához bizonyos szerzők esetében nem férhet kétség. Az olyan nyelvvalakítók, mint Heltai már kiforrott nyelvi értékítéletek alapján akár a mások szövegeinek a kijavításától sem riadnak vissza. Mégis kevés a tudatossága ahhoz, hogy nagyobb arányban elterjedjenek a rá jellemző nyelvhasználati megoldások. A helyesírás-hangjelölés egységesítésében, következetes alkalmazásában elévülhetetlen érdemei vannak (vö. MOLNÁR 1963: 329–38), ám az inflexiók morfológiai bizonyos alakjaiban nem felel meg az átlagnak, ezért e téren nem is hat. Ez a tényező a spontán sztenderdizálódás javára billenti a mérleget: nagyobb egységesítő ereje van a többekre jellemző nyelvhasználati megoldásoknak, mint a mégoly nagy teret kapó, ám elszigetelt idiolektális sajátosságoknak. Az egyéni törekvések legfeljebb akkor hatnak igazán nagy erővel, ha épp illeszkednek a kor nyelvi átlagához.

A válasz tehát az, hogy tudatos és spontán tényezők egyaránt irányítják ennek a nyelvváltozatnak a fejlődését. Ezek révén a nyomtatott írásbeliség kialakulásá-

nak útja a közveleges, köztes, koinészerű kevert állapottól a kiválasztódással
lassan egységesülő, kodifikációs munkálatok hatására egyre következetesebb
állapotokon keresztül az autonóm lektussá válás irányába tart.

IRODALOM

- AMMON, ULRICH 1988. Language – Variety/Standard Variety – Dialect. In AMMON–DITTMAR–MATTHEIER (eds.) 1988: Vol 1, 316–31.
- AMMON, ULRICH – DITTMAR, NORBERT – MATTHEIER, KLAUS J. (eds.) 1988. *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society./Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. Vol 1–2.* Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- BAILEY, CHARLES-JAMES 1973. *Variation and linguistic theory.* Center for Applied Linguistics, Arlington, VA.
- BÁRCZI GÉZA 1947. *Régi magyar nyelvjárások.* Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar történeti nyelvjáráskutatás. In Kniezsza I. (szerk.): *Általános nyelvészet – stilisztika – nyelvjárástörténet.* A III. Országos Magyar Nyelvészkonferencia előadásai. Akadémiai Kiadó, Budapest. 301–24.
- D. BARTHA KATALIN 1964. *Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig.* Nyelvtudományi értekezések 42. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I/1. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1957. *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből.* Nyelvtudományi értekezések 13. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BOOIJ, GEERT 2000. Inflection and derivation. In Booij, G.–Lehmann, C.–Mugdan, J. (hrsg.): *Morphologie/Morphology. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/An international handbook on inflection and word-formation. Vol 1.* Walter de Gruyter, Berlin–New York. 360–369.
- CRYSTAL, DAVID 2003. *A nyelv enciklopédiája.* Osiris Kiadó, Budapest.
- DANEŠ, FRANTISEK 1988. Herausbildung und Reform von Standardsprachen. In AMMON–DITTMAR–MATTHEIER (eds.) 1988: Vol 2, 1506–16.
- DEME LÁSZLÓ 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez.* Nyelvtudományi értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DENNISON, DAVID 1993. *English Historical Linguistics.* Longman, London.
- DEUMERT, ANA – VANDENBUSSCHE, WIM (eds.) 2003. *Germanic Standardizations.* Monash University–Vrije Universiteit Brussel–FWO Vlaanderen.
- FENNEL, BARBARA 2001. *A history of English. A sociolinguistic approach.* Blackwell, Oxford.
- FORGÁCS TAMÁS 1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. In Népajaz és Nyelvtudomány XXXV. 17–23.
- HEGEDŰS ATTILA 1986. Történeti szociolingvisztika? In MNy. LXXXII. 438–41.

- HERMAN JÓZSEF 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. In MNY. LXXVIII. 1–8.
- HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS (szerk.) 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson* (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) Debrecen–Jyväskylä.
- HORVÁTH JÁNOS 1953. *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félé század magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JOSEPH, JOHN EARL 1987. *Eloquence and power: The rise of language standards and standard languages*. Frances Pinter, London.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In KISS (szerk.) 2001: 257–325.
- 2004. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In HOFFMANN– JUHÁSZ– PÉNTEK (szerk.) 2002: 165–72.
- KALCSÓ GYULA 2003. Inessívusi és illativusi funkciók és ragelőfordulások Tinódi Hoffgreff- és Heltai-féle kiadásában. In Hajdú M.–Keszler B. (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest. 136–139.
- 2004a. Kimutatható-e nyelvváltozatok keveredése Heltai nyelvében? In Guttmann M.–Molnár Z.–Szabó G. (szerk.): *Emberközpontúság a magyar nyelv kutatásában és oktatásában*. Szombathely. 91–95.
- 2004b. Az ő és korrelációs párjai Heltai Gáspár fabuláiban. (Társszerző: Bíró Ferenc.) In Alabán F. (szerk.): *Irodalmi és nyelvi interpretációk*. Besztercebánya. 145–152.
- 2005. A megszilárdulóban és a visszaszorulóban lévő névszórágok Tinódi Hoffgreff- és Heltai-féle kiadásában. In Zimányi Á. (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Linguistica Hungarica*. EKF Liceum Kiadó, Eger. 91–104.
- KENESEI ISTVÁN 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In KIEFER (szerk.) 2000: 75–136.
- KESZLER BORBÁLA 2000. A toldalékformfém-típusok elhatárolása: képzők, jelek, ragok. In Keszler B. (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 57–59.
- KIEFER FERENC (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2000. A ragozás. In KIEFER (szerk.) 2000: 569–618.
- KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ (szerk.) 1988. *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1988. Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszórágosításában. In KISS–SZÜTS (szerk.) 1988: 605–610.
- 1991a. A névszójelezés. In BENKŐ (főszerk.) 1991: 259–283.
- 1991b. A névszórágosítás. In BENKŐ (főszerk.) 1991: 284–318.
- 1992a. A névszójelezés. In BENKŐ (főszerk.) 1992: 321–354.
- 1992b. A névszórágosítás. In BENKŐ (főszerk.) 1992: 355–410.
- LANSTYÁK ISTVÁN 1998. Közveleg. In *Nyelvünkben – otthon*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely. 13–6.

- LINN, ANDREW – MCLELLAND, NICOLA (eds.) 2002. *Standardization. Studies from the Germanic languages*. John Benjamins, Amsterdam–New York.
- MCLUHAN, MARSHALL 2001. *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Trezor Kiadó, Budapest.
- MATTHEWS, PETER HUGOE 1989. *Morphology. An introduction to the theory of word-structure*. Cambridge University Press, New York.
- MCENERY, TONY – WILSON, ANDREW 2003. *Corpus Linguistics* (2nd ed.). Edinburgh University Press, Edinburgh.
- MOLNÁR JÓZSEF 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi őrnöki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NEVALAINEN, TERTTU – RAUMOLIN-BRUNBERG, HELENA 2003. *Historical Sociolinguistics: Language Change in Tudor and Stuart England*. Longman Linguistics Library. Pearson Education, London.
- PAIS DEZSŐ 1954. A magyar irodalmi nyelv. In *A II. Országos Nyelvészkonferencia. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 83. Budapest. 125–156.
- PAJZS, JÚLIA 1990. Creating a Historical Dictionary of Hungarian with the Aid of Computer. In Magay, T.–Zigány, J. (eds.): *BUDALEX '88 Proceedings*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 559–63.
- PAJZS, JÚLIA–KISS, GABRIELLA 2001. An attempt to develop a lemmatiser for the Historical Corpus of Hungarian. In *Proceedings of CL 2001*. University of Lancaster.
- PAPP LÁSZLÓ 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- REBRUS PÉTER 2000. Morfológiai jelenségek. In KIEFER 2000: 763–857.
- ROMAINE, SUZANNE 1982. *Socio-historical Linguistics. Its Status and Methodology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- 1988. Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology. In AMMON–DITTMAR–MATTHEIER (eds.) 1988: Vol 2, 1452–69.
- SÁNDOR KLÁRA 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In Uő. (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYF Kiadó, Szeged. 57–84.
- SÁNDOR KLÁRA – KAMPIS GYÖRGY 2000. Nyelv és evolúció. In *Replika* 2000. június. 125–43.
- SÁROS ZSÓFIA 1991. A névszótövek. In BENKŐ (főszerk.) 1991: 160–87.
- 1992. A névszótövek. In BENKŐ (főszerk.) 1992: 239–67.
- 2003. Morfématörténet. In KISS–PUSZTAI (szerk.) 2003: 129–172., 352–371., 610–617., 719–724., 800–803.
- T. SOMOGYI MAGDA 2000. *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- STUMP, GREGORY 1998. Inflection. In Spencer, A.–Zwicky, A. (eds.): *A Handbook of Morphology*. Blackwell Publishers, Malden, Mass. 13–43.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- 2001. *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései*. Kodolányi Füzetek 9. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár.
- SZIRMAI MONIKA 2005. *Bevezetés a korpusznyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TRUDGILL, PETER 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- WARDHAUGH, RONALD 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1999. Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. In *Magyar Nyelvjárások XXXVII. (Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára)*. 505–12.
- 2002. A történeti szociolingvisztika egyetemi oktatása. In HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK (szerk.) 2002:
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In BENKŐ L. (főszerk.) 1991: 442–460.

EGYÉB FORRÁSOK, SEGÉDESZKÖZÖK

- ARTFL (Trésor de la langue française). <http://humanities.uchicago.edu/orgs/ARTFL>
- A Historical Corpus of the Welsh Language.
<http://www.mml.cam.ac.uk/ling/research/welshcorpuseng.html>
- Az OSzK állományában található művek hasonmás kiadásai.
http://www.oszk.hu/frame_hu.htm?hun/gyujt/kulongyu/kulongyu_index_hu.htm
- Concordance. Text analysis programme. <http://www.concordancesoftware.co.uk>
- ERMK – Elektronikus Régi Magyar Könyvtár. CD-ROM. Arcanum.
- Font Creator Programme. <http://www.high-logic.com/fcp.html>
- Golden Dániel – Tóth Tünde – Turi László 1998. Virtuális örökkévalóság: Objektumok a digitális könyvtárban. In: Palimpszeszt 10.
http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/20.htm
- Historical Sociolinguistics, Sociohistorical linguistics. Internet Journal.
<http://www.let.leidenuniv.nl/hsl%5Fshl>
- Historical Sociolinguistics Network. <http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison>
- Hungarian Dictionary Corpus. <http://www.nytud.hu/hhc>
- Labov, William 2003. Quantitative Reasoning in Linguistics.
<http://www.ling.upenn.edu/~wlabov/Papers/QRL.pdf>
- Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- The Helsinki Corpus of English Texts. <http://icame.uib.no>
- Tycho Brahe Parsed Corpus of Historical Portuguese.
<http://www.ime.usp.br/~tycho/corpus/files/index.html>

FÜGGELÉK

A korpusz nyomtatványainak adatai

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
8.	1527	Krakkó	világi próza	Sylvester János <i>Pverliv(m) colloqviorum</i>	teljes	ÉK	Ny-Dunántúl
13.	1533	Krakkó	bibliafordítás	Komjáti Benedek <i>Az zenth Paal leueley magyar nyeluen</i>	–A6 v., P r.–P5 r., X v.–X6 r.	ÉK	
15.	1535	Krakkó	vallásos próza	Ozorai Imre <i>De Christo et eius ecclesia</i>	B r.–B4 v., O r.– O4 r., Ee7 v.– címep v., A4 r.– B4 v., P6 v.–Q2 r., g8 r.–h3 r.	K-Dunántúl	Alföld, ÉK
16.	1536	Bécs	bibliafordítás	Pesti Gábor <i>Wij Testamentum magijar nijeluen</i>		Pest	
17.	1536	Bécs	világi próza	Pesti Gábor <i>Esopus fabulajj</i>	–2 v., 10 r.–12 r., 24 v.–26 v.	Pest	
49.	1541	Sárvár-Újsziget	bibliafordítás	Sylvester János <i>VY TESTAMENTU(M) mag(y)ar n(y)elwen(n)</i>	–B3 r., dd [recte: bb] r.–cc v., Xx4 r.–Zz r., 3x2 v.– 3x4 v.	ÉK	Ny-Dunántúl
63.	1540	Krakkó	kalendárium	Székelv István <i>Calendarium magiar ntelwen</i>	–B6 v.	Székelvföld	ÉK
64.	1546	Krakkó	vallásos próza	Ozorai Imre <i>De Christo et eius ecclesia</i> (2. kiad.)	–C6 v., E2 v.–E5 r.	K-Dunántúl	Alföld, ÉK
74.	1548	Krakkó	bibliafordítás	Székelv István <i>SOLTAR kőni</i>	+2 r.–+3 v., A r.– A3 r., R7 r.–S3 v., m4 v.–n2 r.	Székelvföld	ÉK
77.	1549	Krakkó	világi próza	Dévai Bíró Mátvás <i>Orthographia Vngarica</i>	–B3 r.	D-Alföld	ÉK, Ny-Dunántúl

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
78.	1549	Krakkó	vallásos próza	Dévai Bíró Mátyás <i>At tiz parantsolanac [...] röviden valo magyarázatt(y)la</i>	-A2 v., I2 r.-I3 r., O2 v.-O3 v.	D-Alföld	ÉK, Ny-Dunántúl
80.	1550	Bécs	verses próza	Amburst Kristóf <i>Gonoz azonyembereknek erkelchekroel vallo aenek</i>	teljes	szász (német)	
86.	1550	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>Catechismus minor</i>	-A4 r., B8 v.-C2 v., D5 r.-	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
88a	1550	Krakkó	vallásos próza	Batizi András <i>Kerezyeni tvdomanrnl valo rövid könyveczke</i>	-A3 v., B7 r.-C2 r., D5 r.-D5 v.	ÉK	
90.	1551	Kolozsvár	bibliafordítás	több szerző <i>A BIBLIANAC első része</i>	-f2 v.	több szerző	
91.	1551	Kolozsvár	bibliafordítás	ismeretlen <i>EVANGELIUMOC és epistolac</i>	-A5 r., O2 r.-O5 r., c2 v.-	ismeretlen	
92.	1551	Kolozsvár	bibliafordítás	több szerző <i>A IESVS Sirah könyue magyar nyeluen</i>	-A5 v., B6 v.-C3 v., D4 r.-D8 r.	több szerző	
95.	1552	Kolozsvár	bibliafordítás	több szerző <i>A BIBLIANAC negyedic része</i>	-C3 r.	több szerző	
96.	1552	Kolozsvár	bibliafordítás	több szerző <i>A BÖLTS Salamon kiralnac könyuei</i>	-A6 r., C3 r.-D6 v.	több szerző	
98.	1552	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>A reszegegneec és tobzodásnac veszedelmes vóltárol valo dialogus</i>	-A5 v., E6 v.-E7 v., M7 r.-	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
100.	1553	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>Catechismus</i>	-A3 v., C r.-C3 v., C8 v.-D r., D8 r.-E r.	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
101.	1553	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>A keresztyeni tvdomannac fondamentoma</i>	teljes	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
102.	1553	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>Vigasztalo könyvetske keresztyeni intessel es tanitással</i>	-A3 v., F r.-F3 r., R2 r.-	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
108.	1555	Kolozsvár	graduálé	több szerző <i>Hoffgreiff-énekeskönyv</i>	H3 r., I4 r., M r., O3 r., R r., S2 r., V3 r., Z2 r., a4 v., e r., g r., h2 r., m3 r., q3 r., s4 v., t3 r., y r. z v., Aa2 r., Bb3 r., Cc3 r., Ff r., Hh3 r.	több szerző	
109.	1554	Kolozsvár	verses próza	Tinódi Sebestyén <i>Cronica</i>	-aa4 r., A r.-A v., S3 r.-I2 r., Q r.-	D-Dunántúl	ÉK
125.	1555	Kolozsvár	vallásos próza	Batizi András <i>Catechismus az az, a keresztyeni tudomannac reuideden valo tanusaga</i>	címlap, A3 r.-A5 r., L4 r.-L6 v.	ÉK	
144.	1558	Bécs	dráma	Bornemisza Péter <i>Tragoedia magiar nelvemi az Sophocles Electraibol</i>	címlap, A2 r.-A3 v., D4 v.-D6 v., H3 r.-H5 r.	ÉK	Felvidék
151.	1558	Óvár	prédikációk	Huszár Gál <i>Az Vr Iesus Christusnac szent vachoraitarol</i>	címlap, a3 r.-a3 v., e v.-e2 r., g r.-g v.	ÉK	Felvidék
154.	1559	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>Agenda, az az szentegyhazi cheleteketec</i>	-b3 r., A r.-A v.	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
155.	1559	Kolozsvár	vallásos próza	Méliusz Juhász Péter <i>Az vrnac vaczoraitarol valo közenséges keresztyéni vallás</i>	-A6 r.	K-Dunántúl	Alföld

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
156.	1559	Krakkó	világi próza	Székely István <i>Chronica ez vilagnac yetes dolgairol</i>	címlap, a2 v.–a3 r., a4 v., A r.–A3 v., A4 v.–B r., f3 r.–g2 r., Hh2 v.–Hh4 r., li2 v.–li3 r., li4 r.–Kk v., Kk2 r.–Kk2 v.	Székelyföld	ÉK
158.	1559	Óvár	dráma	Sztárai Mihály <i>Comoedia lepidissima</i>	címlap, A2 r.–A3 v., C r.–C2 v., D6 v.–D7 v.	D-Dunántúl	Felvidék, ÉK
160.	1560	ismeretlen (Kassa?)	graduálé	több szerző <i>Istent dicséreték és psalmusok</i>	A2 r.–A4 v., P r.–P3 v., c2 r.–c4 v.	több szerző	
162.	1560	Kolozsvár	bibliafordítás	több szerző <i>SOLTAR</i>	A r.–A6 v., S5 v.–T4 r., b7 v.–c4 v.	több szerző	
164.	1561	Bécs	vallásos próza	Draskovich György <i>Igen zep kenyw az kezenseges igaz keresztien hynek regysege es igazsaga mellett</i>	címlap, B r.–B2 v., K r.–K3 r., P4 r.–P6 r.	D-Dunántúl	
169.	1561	Debrecen	prédikációk	Méliusz Juhász Péter <i>A Christus közbe iarasarol valo predicacioc</i>	–A2 v., C3 v.–C4 v., G4 r.–G4 v.	K-Dunántúl	Alföld
171.	1561	Debrecen	prédikációk	Méliusz Juhász Péter <i>A Szent Pal apostal levelenec [...] predicacio szertent valo magyarázaty</i>	–A3 v., L r.–L4 r., V3 r.–V5 v.	K-Dunántúl	Alföld
173.	1562	Bécs	vallásos próza	Telegi Miklós <i>Az keresztynsegnec fundamentomirol valo röüid keonywechke</i>	címlap, A2 r.–A4 r., C5 r.–C7 r., G2 v.–	Alföld	
181.	1562	Debrecen	vallásos próza	Méliusz Juhász Péter <i>Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinec [...] meg hamissitási</i>	címlap, 137–140., 143., 150–	K-Dunántúl	Alföld

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
186.	1562	Kolozsvár	bibliafordítás	több szerző <i>A JEŒVS Christvnaç wy testamentoma</i>	-D r.	több szerző	
192.	1563	Debrecen	vallásos próza	Károlyi Gáspár <i>Keet könyv</i>	-A3 v., E2 v.-E3 r., az utolsó öt oldal	ÉK	
194.	1563	Debrecen	prédikációk	Méliusz Juhász Péter <i>Magyar praedikatio</i>	-B3 v., Oo3 v.-Pp3 r., Dddd3 v.-	K-Dunántúl	Alföld
205.	1565	Debrecen	bibliafordítás	Méliusz Juhász Péter <i>Az ket Samvel könyveinek es az ket Kirali könyveknek [...] igazan valo fordítása magyar nyelvre</i>	-A2 r., Gg3 v.-Hh r., Qq6 r.-	K-Dunántúl	Alföld
207.	1565	Debrecen	törvénykönyv	Weres Balázs <i>Magyar decretum</i>	-A4 v., P v.-P4 v., Dd4 v.-	Alföld	
208.	1565	Kolozsvár	bibliafordítás	több szerző <i>BIBLIANAC második része</i>	-(6 v., A r.-A v., H5 r.-I3 r., Xx8 v.-	több szerző	
213.	1565	Várad	bibliafordítás	Méliusz Juhász Péter <i>A SZENT Iob könyvenek [...] igazán valo fordítása</i>	-(3 r., Y2 v.-Y4 r., Cc2 r.-Cc4 r.	K-Dunántúl	Alföld
218.	1566	Kolozsvár	bibliafordítás	ismeretlen <i>Evangéliumok és epistolák</i>	L6 v.-L8 v., M5 r.-M7 v., O9 r.-O10 v., R7 r.-R8 v.	ismeretlen	
219.	1566	Kolozsvár	világi próza	Heltai Gáspár <i>Szaz fabvla</i>	-A6 r., M3 v.-N r., még öt oldalnyi részlet a mű harmadik harmadából	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
220.	1566	Kolozsvár	vallásos próza	ismeretlen <i>A KERESZTYENI egyenességnek cickeli</i>	teljes	ismeretlen	

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
222.	1566	Várad	graduálé	több szerző <i>A KERESZTYENI gyülekezetben való isteni dicséret</i>	-A3 v., N v.-N2 v., Z r.-Z2 v.	több szerző	
229.	1567	Debrecen	vallásos próza	Méliusz Juhász Péter <i>A Debreczembe őszve gyült keresztien praedikatoroknak igaz es szent irás szerint való vallásoc</i>	-(2 v., C r.-C v., E2 r.-E3 v.	K-Dunántúl	Alföld
233.	1567	Gyulafehérvár	vallásos próza	Dávid Ferenc <i>Róvid vmtvitatas az Istenec igelenec igaz értelmere</i>	-A2 v., E4 r.-E4 v., R2 r.-	Kolozsvár, Mezőség	
243.	1568	Gyulafehérvár	vallásos próza	Basilus István <i>Egynehani kérdéses a keresztien i igaz hiről</i>	címlap, (3 r.)-(4 r., F4 v.-G2 r., O2 r.-O3 r.	Kolozsvár, Mezőség	
246.	1568	Gyulafehérvár	vallásos próza	Császmai István <i>Thordai Sandor Andras irasara valo felelet</i>	címlap, A2 r.-A2 v., C v.-C2 v., D3 v.-	Kolozsvár, Mezőség	
259.	1568	Várad	prédikációk	Méliusz Juhász Péter <i>Az Szent Ianosnac több telenesnec [...] magyarázasa prédikatiooc szerint</i>	-(6 v., S2 v.-T3 r., Aaaa3 v.-Bbbb3 v.	K-Dunántúl	Alföld
260.	1569	Abrudbánya	dráma	ismeretlen <i>COMOEDIA Balassi Mennihart arultatasarol</i>	-Bevezető2 r., B3 v.-B4 v., E3 r.-E4 r.	ismeretlen	
264.	1569	Debrecen	graduálé	több szerző <i>ENEKES könyv</i>	-A3 r., q2 r.-q3 r., e2 v.-e4 r.	több szerző	
269.	1569	Gyulafehérvár	prédikációk	Dávid Ferenc <i>Első része az Szent Irasnac külön külön reszeyből vői predicacioacnac</i>	címlap, A r.-A3 v., Q v.-Q3 v., I3 v.-I6 r.	Kolozsvár, Mezőség	
280.	1570	Debrecen	verses próza	Méliusz Juhász Péter <i>Igaz Szent Irasbol ki szedetett enek</i>	-A3 r., B4 r.-B4 v., D4 r.-	K-Dunántúl	Alföld
284.	1570	Kolozsvár	vallásos próza	Dávid Ferenc <i>Könyverske az igaz keresztényi keresztiségről</i>	címlap, B r.-B3 r., N4 r.-N8 r., V3 v.-V6 v.	Kolozsvár, Mezőség	

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szempontjából fontos tartózkodási helye
288.	1570	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>Hálo</i>	-A5 r., N8 v.-O2 v., Z4 r.-	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
289.	1570	Kolozsvár	vallásos próza	Heltai Gáspár <i>Imádságok a hét napjaira</i>	a mű első harmadából mintegy négy oldalnyi részlet, E r.-E v., K3 v.-K5 r.	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség
290.	1570	Kolozsvár	verses próza	Majssai Benedek <i>Ket enec</i>	teljes	ismeretlen	
294.	1571	Bécs	kalendárium	Egyeduti Gergely <i>KALENDARIVM</i>	D2 v., D4 v.-D5 r., E6 r.-E6 v., F6 v.-F7 v.	ismeretlen	
295.	1571	Debrecen	verses próza	Bornemisza Péter <i>Cantio de szent Iános Iatascarol</i>	teljes	ÉK	Felvidék
296.	1571	Debrecen	verses próza	Erdélyi Máté <i>Az szent Iános Baptistanak feje vetelereul valo szep enek</i>	teljes	ismeretlen	
297.	1571	Debrecen	verses próza	Göröcsöni Ambrus <i>Mátyás király historijája</i>	A r., A3 r.-A3 v., G3 r.-G4 r., M r.-M2 r.	ismeretlen	
299.	1571	Debrecen	verses próza	Küküllői Névtelen <i>Historia Abigail</i>	teljes	ismeretlen	
303.	1571	Debrecen	verses próza	Torkos János <i>Historia regis Absolon filij Daud</i>	-A v., B r.-B v., B4 r.-B4 v.	ismeretlen	
304/1.	1571	Kolozsvár	vallásos próza	Dávid Ferenc <i>Az egy ő magatol valo felséges Istenről es az ő igaz Fiarol</i>	-a4 r., N v.-N3 r., Mm v.-Mm2 v.	Kolozsvár, Mezőség	
304/2.	1571	Kolozsvár	vallásos próza	Dávid Ferenc <i>Az egy Attya Istennek, es az ő aldot szent fuanac, az Iesvs Christvsnac istenségekről igaz vallástétel</i>	-(:)3 v., Aaa4 r.-Bbb v., Hhh2 r.-	Kolozsvár, Mezőség	

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
307.	1571	Kolozsvár	törvény-könyv	Weres Balázs <i>Decretum</i>	-a1 r., h5 r.-h7 v., x4 r.-	Alföld	Kolozsvár, Mezőség
308a	1572	Bécs	vallásos próza	ismeretlen <i>Imatsagos könyechke</i>	A4 r., A5 v.-A7 r., C r.-C2 v., D2 v.-D4 v.	ismeretlen	
308b	1572	Bécs	vallásos próza	ismeretlen <i>Fons vitae, az életnek kútfeje</i>	E3 r.-E5 r., N r.-N4 v., X3 v.-X4 v.	ismeretlen	
311.	1572	Debrecen	verses próza	Alistáli Márton (?) <i>Az vitez Tvri Giorgi halalarol</i>	-A v., A4 r.-A4 v., B2 r.-	ismeretlen	
315.	1572	Kolozsvár	kalendárium	ismeretlen <i>Practic[a]</i>	címlap, A2 v.-A5 r., további két oldalnyi részlet a mű második feléből	ismeretlen	
319.	1573	Alsólindva	vallásos próza	Kulcsár György <i>Az halálra való keszöletéről rövid tanosság</i>	címlap, A4 r.-A5 r., D4 v.-D7 r., I2 r.-	Ny-Dunántúl	
320.	1573	Alsólindva	vallásos próza	Kulcsár György <i>Az ördögnek a penitencia tarto bünössel való vetekedéséről</i>	-A4 r., C7 v.-C8 v., F6 v.-	Ny-Dunántúl	
322.	1573	Bécs	világi próza	ismeretlen <i>PONCIANI'S historia</i>	-A3 r., K r.-K2 v., O r.-O2 v.	ismeretlen	
324.	1573	Kolozsvár	verses próza	ismeretlen <i>NAGY Sandornac historia</i>	B3 r.-B5 v., I3 r.-I6 r., T r.-T4 r.	ismeretlen	
326.	1573	Kolozsvár	verses próza	Temesvári István <i>Historiás enec az ieles győzedelemről [...] a Kenyér Mezőjén</i>	-címlap v., B r.-B2 r., C v.-C2 v.	Alföld	
328.	1573	Krakko	vallásos próza	Szikszai Hellepeus Bálint <i>Catechismus</i>	A2 r.-A5 r., I2 v.-I6 r., V8 v.-X4 r.	ÉK	Alföld

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
334.	1574	Alsólvinda	prédikációk	Kulesár György <i>Postilla</i>	címlap r., (2)2 r.–A6 v., Q2 v.–Q7 v., Yyy5 r.–Yyy6 r., Yyy7 v.–a4 r.	Ny-Dunántúl	
337b	1574	Debrecen	vallásos próza	ismeretlen <i>Fons vitae. Az életem külféje</i> (2. kiad.)	A2 r.–A4 r., C5 v.–C7 v., E8 r.–F v.	ismeretlen	
339.	1574	Debrecen	verses próza	Ilosvai Selymes Péter <i>Historia Alexandri Magni</i>	címlap, A2 r.–A2 v., D4 r.–D4 v., G3 v.–G4 r.	ÉK	
340.	1574	Debrecen	verses próza	Istvánfi Pál <i>Historia regis Volter</i>	–C2 r., C3 v.–	D-Dunántúl	
341.	1574	Debrecen	verses próza	Kákonyi Péter <i>Historia Astiagis regis et Cyri potentissimi</i>	A2 r.–A2 v., B r.–B v., B2 v.–	D-Dunántúl	
342.	1574	Debrecen	verses próza	Nagybáncsai Mátyás <i>Historia az vitez Hvitadi Ianos vaydanak</i>	–A2 v., B2 v.–B3 r., C v.–	felvidéki	
343.	1574	Debrecen	verses próza	Palatics György–Sztárai Mihály <i>Igen szép enek es kenyerges, Igen szép dicszeret</i>	teljes	ismeretlen	
344.	1574	Debrecen	verses próza	Ráskai Gáspár <i>Egy szép historia az vitez Franciscorul es az ő felesegeről</i>	–A2 r., B r.–B v., C2 r.–	felvidéki	
345.	1574	Debrecen	verses próza	Szegedi András <i>Historia az Ierusalem varasanak veszedelmeről</i>	–A2 v., C r.–C2 r., D3 v.–	ismeretlen	
346.	1574	Debrecen	vallásos próza	Szikszai Hellopeus Bálint <i>Az egri keresztien ania zent eghaznak [...] tanusagara irattatot rövid catechismus</i>	–A2 v., F4 r.–F4 v., M2 r.–	ÉK	Alföld
348.	1574	Debrecen	verses próza	Sztárai Mihály <i>Achab kyral lytelensegerül</i>	–A2 r., B v.–B2 r., B4 v.–C v.	D-Dunántúl	

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
349.	1574	Debrecen	verses próza	Valkai András <i>Az nagyságos Bank bannak historia</i>	teljes	ismeretlen	
350.	1574	Debrecen	verses próza	Varsányi György <i>Egy szép historia az persei királynól</i>	–A2 v., B r.–B v., B3 r.– –címlap v., 1. A –űj r., 2. E űj r., 3. A űj r., 4. F r., 5. A űj r., 6. D r., 7. F r., 8. H r., 9. I r., 10. K3 r., 11. L4 r., 12. N2 r., 13. P4 r., 14. R3 v., 15. T r., 16. T3 r., 17. Y3 r., 18. Z2 r., 19. A3 r., 20. A2 r., 21. F r., 22. M2 v.	ismeretlen	
351.	1574	Kolozsvár	verses próza	több szerző <i>CANCIONALE</i>		több szerző	
353.	1574	Komjáti	gradualé	több szerző <i>A KERESZTYENI gywiekezeiben valo isteni diczeretec es imadsagoc</i>	címlap v.–B4 r., x v.–z3 r., g r.–i r.	több szerző	
358.	1575	Debrecen	vallásos próza	Károlyi Péter <i>Az halálról, fel tamadasról es az örök élettről</i>	címlap, a B ív utolsó három oldala–C r., M2 r.–M3 r., V3 r.–V4 v.	Alföld	
359.	1575	Debrecen	világi próza	Szegedi Lőrinc <i>Theophania, az az isteni meg jelenes</i>	–A3 r., C4 v.–D v., F4 r.–F4 v.	Alföld	
360.	1575	Kolozsvár	világi próza	Heltai Gáspár <i>Chronica az magyaroknak dolgairól</i>	–6 v., 80 v.–81 v., 205 v.–208 r.	szász (német)	Kolozsvár, Mezőség

RMNy-jelzet	A kiadás éve	A kiadás helye	A nyomtatvány jellege	Szerző, cím (v. részlete) az RMNy. szerint	A korpuszba bekerült részletek	A szerző születési helye v. anyanyelve	A szerző egyéb, nyelve szem-pontjából fontos tartózkodási helye
362.	1575	Sempte	prédikációk	Bomenisza Péter <i>Harmadic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknac</i>	)(2 r.-b2 r., zz2 v.-ccc3 r., 276 r.-291 r., 292 v.-298 v., 302 v.-	ÉK	Felvidék
367.	1576	Debrecen	verses próza	Lévai Névtelen <i>Historia continens verissimam excidii Troiani</i>	-A2 r., C3 r.-C4 r., F3 r.-F4 r.	ismeretlen	
368.	1576	Kolozsvár	verses próza	Valkai András <i>Genealogia historica regum Hungariae</i>	címlap, E r.-E2 r., G2 r.-G3 r., további két oldalnyi részlet a mű harmadik harmadából	ismeretlen	

